

Radmilo V. Pešić

EKONOMSKO DELO KOSTE STOJANOVIĆA



Coste Stojanovitch
27/X 1916 Belgrade

Beograd 2023

Radmilo V. Pešić

EKONOMSKO DELO KOSTE STOJANOVIĆA

Beograd 2023

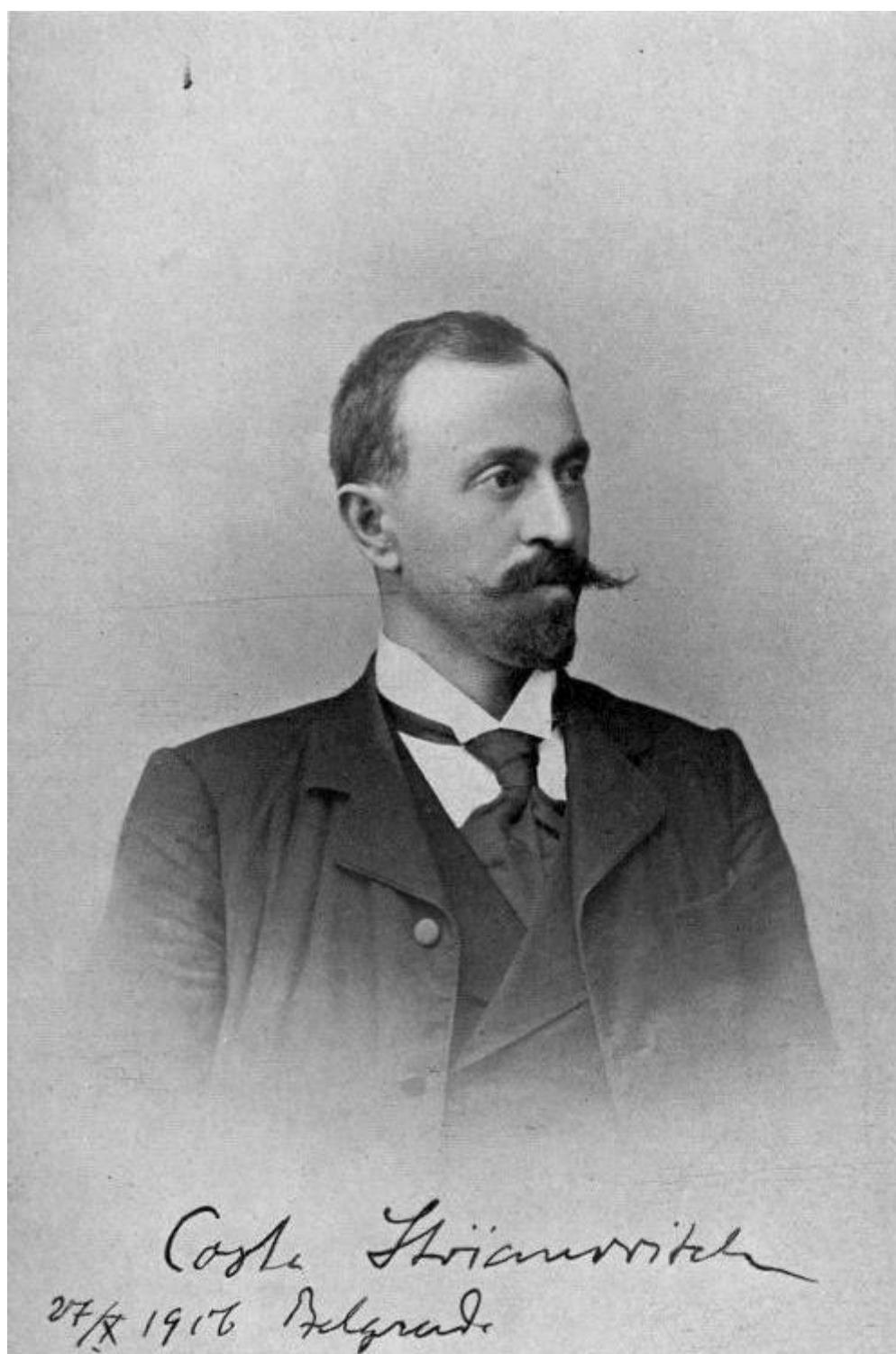
Izdavač :

Dr Radmilo V. Pešić, Beograd

Tiraž:

10 kom CD

Radmilo V. Pešić, Maršala Birjuzova 46, 11000 Beograd



Coste Iliamovitch

27/X 1916 Belgrade

UMESTO PREDGOVORA

Dragi čitaoci,

Pred vama je tekst doktorske disertacije koju sam odbranio 18. oktobra 1988. godine na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, pred komisijom dr Zoran Pjanić, redovni profesor, dr Lazar Pejić, redovni profesor i dr Branislav Boričić, docent. Mentor mi je bio, kao i u izradi magistarskog rada, profesor Zoran Pjanić. Imao sam veliku sreću u životu da učim od najboljih, što je i u radu na ovoj disertaciji bio slučaj. Ponosim se kad kažem da sam učenik sve trojice pomenutih vrsnih naučnika.

Ideju da na ovaj način publikujem doktorsku disertaciju dobio sam nedavno, uočivši koliko je bio širok prijem prethodno publikovanih knjiga na mojoj web stranici www.radmilopesic.com. Preko 1000 preuzimanja tekstova, mog udžbenika *Ekonomika životne sredine i prirodnih resursa* i monografije *Flexible Mechanisms under the Kyoto Protocol in Central and Eastern Europe*, su bili presudni da se opredelim da pružim tekst disertacije, u elektronskoj formi, na uvid i korišćenje javnosti. Iako se originalni tekst može naći u papirnom obliku, u više biblioteka u Beogradu, smatrao sam da će elektronska verzija na bolji način sačuvati uspomenu na jedno značajno doba srpske novije istorije, toliko različito od današnjice, kao i na jedan značajan lik srpskog naučnika i političara.

Ime Koste Stojanovića danas nije nepoznato našoj stručnoj javnosti. Oni koji su posle 1988. godine pisali o njemu koristili su se tekstem ove disertacije, nekada je citirajući, nekada samo delimično, a nekada ne. No, bitno je da ime Koste Stojanovića nije palo u zaborav. Dok sam radio na prebacivanju teksta u elektronski oblik, javljala mi se želja, a i potreba, da neke stavove dopunim, ili promenim. Ipak, to nisam učinio, želeći da dam na uvid disertaciju upravo onakvu kakva je 1988. ugledala svetlost dana. Time sam želeo da, još jednom, odam priznanje vremenu u kom je nastala, okruženju koje je podržalo moje istraživačke napore, a pre svega mentoru i članovima komisije, koji su hrabro stali iza poduhvata da se jedno značajno ime srpske prošlosti ne zaboravi. Ipak, sve greške i propusti su isključivo moji. Kada bih danas ponovo pisao o ekonomskom delu Koste Stojanovića, verovatno bih bio nešto odmereniji u zaključcima, a možda i ne. Da li sam u pravu, neka prosude čitaoci.

Najveću podršku u ovom poduhvatu pružila mi je moja kći, dr Jelena Pešić. Zahvalnost za tehničku pomoć u prebacivanju teksta u elektronsku formu dugujem i gospođi Ljiljani Savić, tehničkom saradniku Agroekonomskog odseka Poljoprivrednog fakulteta u Beogradu.

April, 2023.

RVP

KOSTA STOJANOVIĆ U SVOM VREMENU

Ima mnogo razloga da se 1867. godina smatra prelomnom u novijoj istoriji srpske države. Te godine, kao rezultat složenih diplomatskih akcija, vođenih posle turskog bombardovanja Beograda, juna 1862., knez Mihailo III Obrenović dobija na upravu Beograd, sa ostalim utvrđenim gradovima na teritoriji Srbije. Ovom političkom pobedom, izvojevanom bez ratnih operacija, stvoreni su važni preduslovi za privredni, politički i kulturni napredak Srbije.¹⁾

Ne treba gubiti iz vida da je šezdesetih godina prošlog veka Srbija imala tek nešto preko milion stanovnika, koji su se bavili pretežno poljoprivredom, da je puteva bilo vrlo malo, a o rečnom saobraćaju na Dunavu i Savi jedva da se može govoriti. Na ekonomskom planu osetno je zaostajanje u poređenju sa evropskim državama u kojima je okončana industrijska revolucija, a razvijeni kapitalizam sve više ispoljava monopolističke oblike organizovanja privrede. Gotovo svakodnevni sukobi između srpskog i turskog življa onemogućavali su intenziviranje privrede u gradovima i uticali nepovoljno na dobijanje stranih kredita.

Posle 1867. godine, političke i privredne prilike u gradovima su se promenile, što je pogodovalo ubrzanom razvoju. Još jedan faktor je doprinio ekonomskoj emancipaciji Srbije. Bila je to, posle više od tri i po veka pojava prvog domaćeg novca.²⁾ Iako je iskovan novca u vrednosti od svega 734.737 dinara, u malim apoenima, njime je postepeno potiskivan iz opticaja sav austrijski i turski sitniš, te su stvorene mogućnosti da se Srbija uključi u međunarodne finansijske tokove.³⁾

Na polju kulture i nauke posle 1867. dolazi isto tako do napretka. Od velikog je značaja rad Velike škole, koja je 1863. prerasla iz Liceja, sa svoja tri fakulteta, Filozofskim, Pravnim i Tehničkim.⁴⁾ Za ime kneza Mihaila vezuje se osnivanje Srpskog učenog društva, koje je od 1. avgusta 1864. nastavilo rad započet u Društvu srpske slovesnosti.⁵⁾ Sedamdesetih godina 19. veka pokreću se prva sistematska istraživanja srpske prošlosti, kulturnih vrednosti, jezika, srednjovekovne umetnosti, kao i prirodnih pojava vezanih za zemlju, klimu i živi svet. Istovremeno, zbog napretka u prirodnim i tehničkim naukama, sve više se smanjuje zaostajanje za evropskim centrima, tako da će nekoliko decenija kasnije Velika škola, pre no što preraste u Univerzitet, davati naučnike potpuno osposobljene da se uključe u svetske tokove. Kulturnom prosperitetu i jačanju društvene svesti o sopstvenom identitetu, doprinelo je Narodno pozorište, osnovano 1868. godine, opet zaslugom kneza Mihaila i Koste Cukića, između ostalih.



Za Kostu Stojanovića se može reći da je tipičan predstavnik srpskih intelektualaca stasalih u drugoj polovini 19. veka. Rodio se 2. oktobra, prelomne, 1867. godine u Aleksincu, od majke Stevane i oca Trivuna Trpkovića,⁶⁾ starinom doseljenog iz okoline Bitolja, tj. sela Malovišta.*

Polovinom 19. veka Aleksinac je pogranično mesto, upravni centar istoimenog okruga sa četiri sreza, važan punkt na poštanskom putu od srednje Evrope ka Carigradu, poznat po velikoj karantinskoj stanici.⁷⁾ Po prvoj varijanti plana, pruga od Beograda do Niša je trebalo da prolazi kroz Aleksinac, međutim zbog klizišta, trasa je prebačena na levu obalu Morave, te je grad ostao nekih 4 km udaljen od železničke stanice. Uprkos tome, položaj, grada je pogodio razvoju zanata i trgovine, kojom se bavio i otac Koste Stojanovića.

Nije nam poznato kako je porodica Koste Stojanovića preživela tragične dane oktobra 1876. za vreme neslavnog srpsko-turskog rata, kada su Čerkezi i Turci upali u grad i teško ga opljačkali.⁸⁾ Zna se da je Kosta Stojanović u rodnom mestu pohađao osnovnu školu i gimnaziju. Maturirao je u Nišu 1885. godine, kao jedan od najboljih đaka.⁹⁾ Iste godine se upisao na Filozofski fakultet u Beogradu.

Tako postaje jedan od petnaest studenata koji su s jeseni 1885. započeli studije na Prirodno-matematičkom odseku Filozofskog fakulteta Velike škole.¹⁰⁾ Zajedno sa njim, na isti odsek se upisao i Mihailo Petrović, koji će mu docnije, mnogo puta, biti od pomoći.

Zanimljivo je da je Kosta Stojanović bio najbolji student u toj, inače, dobroj generaciji. Za razliku od Mihaila Petrovića, koji je učenje podredio ličnom ukusu, pa je iz pojedinih predmeta bio odličan, a iz geologije, mineralogije, meteorologije i nacrtne geometrije nešto slabiji,¹¹⁾ Kosta Stojanović sa podjednakim žarom i uspehom savlađuje sve predviđene discipline.¹²⁾

Uprkos tome, prijateljstvo između dva buduća naučnika ostaje nepomućeno. Stojanović i Petrović nikada nisu zavideli jedan drugome, već su se sa pažnjom pratili u radu, uz obostrano uvažavanje.²³⁾

Slobodni smo pretpostaviti da je ovo prijateljstvo naročito učvršćeno tokom maja 1886, za vreme studentskog bojkota predavanja profesora Dimitrija Danića. Naime, nezadovoljni postavljanjem Dimitrija Danića za profesora Niže matematičke analize, studenti Prirodno-matematičkog odseka Filozofskog fakulteta i Tehničkog fakulteta bojkotuju obavezna predavanja, štiteći interes nauke i odluku Akademskog saveta Velike škole, da se Danić ne angažuje kao nastavnik. Posle neuspešnih razgovora Rektora Koste Alkovića¹³⁾ sa studentima, među kojima su bili i Stojanović i Petrović, odlučeno je da se formira Akademski sud, sa zadatkom da ispita i kazni nedisciplinovane. Sud, predsedavao mu je Rektor Alković, je saslušao sve studente, koji su pokazali

* Prema usmenom podatku dr Radmila Stojanovića, sina Koste Stojanovića.

punu međusobnu saglasnost i solidarnost, te doneo odluku da se svi kazne sa po dva dana učeničkog zatvora. Zahvaljujući Rektor, ovi blagu kaznu Ministar prosvete je već posle nekoliko dana ukinuo.

Ovaj događaj sa početka studija zbližio je Stojanovića, Petrovića i ostale učesnike, otkrivajući generaciju talentovanih i samosvesnih budućih naučnika. Nema sumnje, toga je i Rektor Alković bio svestan.

Juna 1889. diplomirao je Kosta Stojanović, najbolji student u generaciji. Zanimljivo je da nije dobio mogućnost da odmah ode u inostranstvo i nastavi da se usavršava. Iste godine je primljen za profesora pripravnika na predmetu Fizika.¹⁴⁾

Vredan i ambiciozan, maja 1890. položio je profesorski ispit i stavio se na raspolaganje Ministarstvu prosvete.¹⁵⁾

Ubrzo potom, postaje profesor Matematike u Niškoj gimnaziji. Na tom mestu se, sa prekidima, zadržao do 1898. kada prelazi u Beograd, u elitnu II mušku gimnaziju. U to doba Niška gimnazija je važna tačka za širenje obrazovanja, kulture i nacionalne svesti u novooslobođenim delovima Srbije, te je za Kostu Stojanovića bila počast da u njoj bude profesor,¹⁶⁾ zajedno sa Stevanom Sremcem, Svetolikom Rankovićem, Tihomirom Đorđevićem i drugima. Svi oni su imali vidnog udela u kulturnom i duhovnom preobražaju Niša i okoline.¹⁷⁾

Za vreme boravka i rada u Nišu, Kosta Stojanović se pored Matematike i Mehanike¹⁸⁾ bavi i izučavanjem ekonomske teorije, radi na problemu spoljnotrgovinske eksploatacije u austro-srpskim odnosima, što će kasnije objaviti u vidu posebnog rada¹⁹⁾, prevodi knjigu francuskog astronoma Kamia Flammariona²⁰⁾ i objavljuje prvi rad posvećen atomistici Ruđera Boškovića.²¹⁾

Posle više pokušaja, Stojanoviću je uspeo da dobije jednogodišnju stipendiju za usavršavanje u Parizu na Ecole Normale Supérieure. Juna 1893. odlazi u Pariz. Tu redovno posećuje časove Matematike, Astronomije, Mehanike i Fizike, kod poznatih profesora, na prvom mestu doajena škole, Poenkarea (Poincare), Potom kod Pikara (Picard), Apela (Apelle), Keniga (Kenigs) i Lipmana (Lippmann).²²⁾ Tu se sreće i sa Mihailom Petrovićem²³⁾ koji je boraveći u Parizu od 1889. , već tada stekao lisans matematičkih i fizičkih nauka i uveliko radio na doktorskoj disertaciji. Petrovićeva pomoć bila je dragocena za Kostu Stojanovića, koji je prekratko boravio u Parizu, da bi mogao doktorirati. Ipak, kontakt sa vrhunskim imenima francuske nauke ostavio je dubok utisak na njega. Naročito ga je oduševljavao predavanjima Šarl Ermit (Hermit).

Kasnije 1897. u Lajpcigu sa istim žarom će slušati profesora Sofus Lia (Lie). Boravak u Parizu omogućio je Stojanoviću da se upozna sa mehanicističkim pogledima francuskih naučnika sa kraja 19. veka, ali i da podstakne u njemu ideje o jedinstvu među raznorodnim pojavama u prirodi i društvu. Ovaj univerzalni mehanicizam otvorio mu je put kroz kasnije radove ka matematičkoj fenomenologiji, te ga doveo do pokušaja uspostavljanja analogije između toplotnih i ekonomskih procesa u knjizi *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*.

U Parizu on postaje član Istorijiskog društva Francuske ²⁴⁾ i Francuskog astronomskog društva,²⁵⁾ što govori o gotovo podjednakom interesovanju, kako za prirodne, tako i za društvene nauke.

Sa željom da doktorira iz matematike, Stojanović 1897. odlazi u Lajpcig. Nažalost, posle tri meseca boravka, vraća se u Srbiju neobavljenog posla, rezigniran i malodušan. ²⁶⁾

Prelazak u Beograd i rad u II muškoj gimnaziji kao da su povoljno uticali na njega da pronade izgubljenu psihičku ravnotežu. Intelktualna atmosfera stvorena u kolektivu odabranih profesora, već tada renomirane gimnazije, ponovo je probudila u mladom profesoru Matematike potrebu za daljim usavršavanjem na širokom polju.²⁷⁾ Šest provedenih godina rada u ovoj školi ²⁸⁾ doprinelo je konsolidaciji Stojanovićeve ličnosti i u društvenom životu.

Početkom 1900. postaje Narodni poslanik, ²⁸⁾ trajno se vezuje za politički rad. Iz sačuvanih pisama rođacima i prijateljima, još iz Pariza, može se naslutiti da je Kosta Stojanović bio, ako ne uključen, onda veoma blizak radikalnim krugovima. Njegovo opredeljenje za Radikalnu stranku vodiće ga docnije do položaja Ministra narodne privrede i važnih državičkih poslova.

To ga je odvojilo od nauka, kako prirodnih, tako i društvenih. Nema sumnje, bila je to velika šteta. Impulsivnog temperamenta i emotivnog karaktera, Stojanović je više puta dolazio u oštre sukobe sa Pašićem i ostalim radikalnim prvacima. Ipak, stranku nije napustio sve do 1919. godine, kada se priključio demokratima.



Značajne političke promene, koje su se maja 1903. odigrale u Srbiji, vezane za promenu dinastije, zatekle su Stojanovića kao cenjenog profesora II muške gimnazije, aktivno uključenog u politiku. Majski prevrat će imati delekosežan i sudbinski značaj za njega. Smenom dinastije u Srbiji počinje novo doba, doba značajnih promena u političkom, privrednom, kulturnom i naučnom pogledu. Nema sumnje važan udeo u ovim zbivanjima imala je Radikalna stranka, međutim, pogrešno bi bilo vezati sve docnije Stojanovićeve uspehe u životu isključivo za pripadnost ovoj stranci. Nepobitna je činjenica da je on imao i naučnih i državičkih kvaliteta, koji su se čas dopunjavali, a čas stvarali gotovo nerazrešive konflikte u jednoj ambicioznoj, ali senzibilnoj ličnosti.

Isključivo zahvaljujući naučnim kvalitetima, 1903. Stojanović postaje honorarni nastavnik Velike škole.³⁰⁾ Iste godine sa njim na Veliku školu stupaju Jovan Žujović i dr Miloje Vasić, kasnije ugledni i priznati naučnici, svaki u svom domenu, Žujović kao geolog, a Vasić kao istoričar i arheolog.

Kada se govori o značajnim procesima koji su se posle 1903. počeli odvijati u srpskom društvu, ne može se zaobići otvaranje Univerziteta u Beogradu, marta 1905. godine. Borba za

ekonomsku i političku nezavisnost imala je osnova i u kulturnoj samosvojnosti. Novi univerzitet, izraz tih stremljenja, pored ostalog, imao je zadatak da pripremi dela ujedinjenja.³¹⁾ Dugo je sazrevala ideja o Univerzitetu u Beogradu. Od 1859. , kada se raspravljalo osnivanju "Karađorđevog univerziteta", preko predloga o "Kapetan Mišinom univerzitetu", projekata Zakona iz 1886. , 1892. i 1901. sve do izglasavanja Zakona o Univerzitetu, 19. februara/5. marta 1905., potreba za takvom institucijom je stalno rasla. Majskim prevratom, 1903. stvorene su mogućnosti da na osnovu sazrelih prilika, kako naučnih, tako i političkih, Velika škola preraste u Univerzitet.

Odmah po otvaranju Univerziteta, Kosta Stojanović postaje vanredni profesor na predmetu Primenjena matematika. Umesto Mijalka Ćirića, koji je na Velikoj školi predavao Mehaniku, a koji se pokazao kao nedovoljno stručan, pri prerastanju u Univerzitet, na njegovo mesto je došao Stojanović.³²⁾

Jedan od presudnih argumenata u Stojanovićevu korist zasnivao se na mnoštvu objavljenih radova.³³⁾ Za neke od radova, štampanih u *Glasu Akademije* referat i predlog pisao je Mihailo Petrović.³⁴⁾

Novom poslu Stojanović se predao sa mnogo žara, trudeći se da nastavu iz Mehanike podigne na evropski nivo. Prve godine rada naručio je za biblioteku Matematičkog kabineta 102 knjige, uglavnom, stranih naslova iz primenjene matematike.³⁵⁾

Nažalost, period njegovog univerzitetskog rada naglo se prekida. Aprila meseca 1906. postaje Ministar narodne privrede, te se punom snagom okreće drugim problemima. Slobodno se može reći da ovaj mandat pada u vreme najtežih ekonomskih sukoba između Beograda i Beča, za vreme Carinskog rata. Privrednom uspehu Srbije, u prelomnim godinama. do 1908. , nema sumnje doprineo je i Stojanović. Ako se ima u vidu činjenica da se još kao mlad profesor u Nišu, bavio problemom ekonomske eksploatacije Srbije i da je godinama bio pobornik privredne emancipacije, kao preduslova za političku samostalnost, ne iznenađuje što se u kritičnom trenutku našao na odgovornom i delikatnom poslu. Šteta je jedino što se odvojio od prirodnih nauka i posvetio politici. Ipak, srećna je okolnost što je 1909. godine Katedru primenjene matematike prihvatio tada već renomirani bečki inženjer i naučnik, dr Milutin Milanković, koji je tokom gotovo četiri decenije rada na Univerzitetu podigao nastavu na vrhunski nivo, ostvarivši i značajne rezultate u nauci.³⁶⁾

U periodu od aprila 1906. do juna 1908. vlada N. Pašića se suočila sa nizom manifestacija austro-ugarskog imperijalizma, kako na političkom, tako i privrednom planu. Kroz pitanje produžetka trgovinskog ugovora između Beograda i Beča, izgradnju železnica u Srbiji, naoružanje vojske, aktivnosti oko uvoza kapitala u Srbiju itd., prelamali su se složeni interesi velikih sila na Balkanu, opterećeni antagonizmom između "starih" i "mladih" kapitalističkih država u Evropi.

Nezavidne privredne prilike uslovljene mnoštvom istorijskih okolnosti, pogoršavale su se usled trgovinskih pritisaka, iz Beča i Pešte. U toj situaciji, Kosta Stojanović se pokazao kao veoma uspešan političar i darovit državnik. Upornost i odmerenost na kojima je gradio strategiju

ekonomskog oslobođenja od pritisaka severnog suseda imale su osnove i u dobrom poznavanju teorije ekonomske politike.

Mere sa ciljem preorijentacije srpskog izvoza, pratili su pokušaji dubljih promena privredne strukture.³⁷⁾ Uz sve to, intenzivne političke aktivnosti na povezivanju sa susednim državama, Bugarskom, Rumunijom, Grčkom i Italijom, znatno su apsorbivale radne i intelektualne sposobnosti Koste Stojanovića. Ipak, naukom se ne prestaje baviti, nalazeći u njoj odmora i inspiracije za rešavanje političkih problema. Tako sredinom 1906. radi zajedno sa Mihailom Petrovićem, na rešavanju jednog čisto političkog pitanja, matematičkim metodom. Naime, njih dvojica su se bavili nalaženjem "ključa", tj. najpovoljnijeg sistema za parlamentarne izbore u 1907. godini. Rezultate su objavili u časopisu *Delo*.³⁸⁾ Bio je to njihov jedini zajednički rad.

Pregledajući zaostavštinu Koste Stojanovića i hronološki prateći nastanak pojedinih rukopisa, može se zaključiti da se u periodu od 1906. do 1908. Stojanović definitivno posvetio ekonomskim problemima. Tih godina nastale su prve uobičajene stranice njegovog glavnog dela, *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*. Kasnije, po isteku mandata, završavajući ovu studiju, radi i na rukopisu dela *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*.³⁹⁾ Zanimljivo je da se pored praktičnih aktivnosti na ekonomsko-političkom polju⁴⁰⁾, Stojanović tokom najplodnije decenije rada, do 1914, bavio i teorijskim pitanjima.⁴¹⁾

Uspeh sa kojim je carinski rat okončan, ukazao je poverenje Stojanoviću, pa je on od 30. avgusta 1912, do 17. aprila 1913.⁴²⁾ ponovo bio Ministar narodne privrede, ovog puta u ratnim uslovima. Već tada, dolazilo je do neslaganja između njega i Pašića oko načina sprovođenja određenih političkih akcija, ipak ovi sukobi su se rešavali kompromisom više zahvaljujući dalekovidom i fleksibilnom Pašiću, no čestitom, ali impulsivnom Stojanoviću.⁴³⁾

Izbijanje Prvog svetskog rata zateklo je Kostu Stojanovića i njegovu porodicu u Beogradu. On je tada bio Narodni poslanik. Kao čovek od međunarodnog ugleda i bivši profesor Univerziteta, od početka je bio uključen u političke akcije za odbranu Srbije i ostvarenje njenih ratnih ciljeva.

U proleće 1915. odlazi u Rim, sa namerom da upotrebi uticajne veze koje je uspostavio za vreme carinskog rata, u cilju očuvanja integriteta jadranske obale, buduće okosnice jugoslovenske države.

Naime, početkom 1915. došlo je do diplomatske borbe dveju zaraćenih strana, oko ulaska Italije u rat. Dogovorom između sila Antante i Italije, ozbiljno je dovedena u pitanje celovitost istočne jadranske obale, kao dela buduće jugoslovenske države. Stojanović, bivši Predsednik srpsko-italijanskog odbora, zajedno sa Dragoljubom Arandelovićem je bio upućen u Rim da objasni stavove svoje Vlade i sačuva, po mogućstvu, celinu jugoslovenskog primorja od diplomatskih kombinacija saveznika. Na žalost, bio je to gotovo nemoguć zadatak, jer je Stojanović stigao u Rim posle potpisivanja Londonskog ugovora.⁴⁴⁾

Još jednom će se tokom rata, sa grupom viđenijih naučnika, po istom poslu Stojanović naći u Rimu. Bilo je to s proleća 1918. , u nameri da se nastavi rad srpsko-italijanskog komiteta i da se koliko god je moguće približe stavovi Italije i buduće države Srba, Hrvata i Slovenaca.⁴⁵⁾ Ni ovog puta akcija nije dovela do značajnijih rezultata, što će se jasno videti u oštro suprotstavljenim gledištima dve strane, prilikom sklapanja Rapalskog ugovora, čiji je jedan od potpisnika bio i Stojanović.⁴⁶⁾

Najveći deo vremena tokom rata Kosta Stojanović je sa porodicom proveo u Nici. Februara meseca 1916. sa grupom poslanika prešao je, na inicijativu vlade, iz Rima u Nicu. Sakupljeni poslanici organizovali su Klub narodnih poslanika svih političkih stranaka i izabrali 2. marta 1916. Kostu Stojanovića za Predsednika, a Branislava Nušića za Sekretara kluba.⁴⁷⁾ Bio je to još jedan korak na putu definitivnog razilaska Vlade sa Narodnom skupštinom.⁴⁸⁾

Za vreme boravka u Nici, Klub narodnih poslanika sastajao se više puta, razmatrajući pitanja iz domena državnih finansija, vojske, zbrinjavanja izbeglica i školovanja đaka u Francuskoj. Jedan od najznačajnijih poslova bio je zahtev Vladi na Krfu da se od ratnih napora poštedi, koliko god je moguće, univerzitetska omladina, te da se u borbama u prvom redu angažuju aktivni oficiri, kao i da se pozovu u vojsku ratni liferanti iz Švajcarske. Kosta Stojanović je bio glavni inicijator ovog predloga, insistirajući na prvom mestu da se sačuvaju srpski đaci i studenti.

Pašić i vlada prihvatili su ovaj zahtev, što je s jedne strane doprinelo poboljšanju odnosa između poslanika i Vlade, a sa druge strane sačuvalo živote mnogih budućih naučnika i javnih radnika. Nema sumnje, zasluga za ovo dobrim delom pripada i Kosti Stojanoviću.⁴⁹⁾

U međuvremenu, aprila 1916. , iz zajedničkog Poslaničkog kluba u Nici izdvojili su se poslanici verni Vladi i oformili Samostalni klub Radikalne stranke, na čijem je čelu bio Stojan Protić. Stojanović je lično bio pogođen tim činom.⁵⁰⁾

Krajem avgusta 1916.⁵¹⁾ počelo je, na Krfu, drugo ratno zasedanje Narodne skupštine na kom je i Stojanović uzeo učešća, pripadajući tzv. Klubu nezavisnih radikala.⁵²⁾ Interesantno je da se on iskreno nadao da će posle Krfa otići u Srbiju. To se vidi iz pisma koje je 1. avgusta uputio u Pariz Grguru Jakšiću.⁵³⁾ Verovatno je da se očekujući ofanzivu na Solunskom frontu nadao njenom povoljnom ishodu. Nažalost, ishod jesenje ofanzive 1916. nije ni izdaleka bio takav kakvim se Stojanović zanosio.⁵⁴⁾

Po povratku u Francusku, intenzivno je propagirao ideje o budućoj državi. Ma da je, kao i veći broj uglednih naučnika, imao nešto drugačije koncepcije o budućoj državi i njenom uređenju na demokratskim i republikanskim osnovama,⁵⁵⁾ Stojanović je vredno pisao i objavljivao u savezničkim novinama i časopisima.⁵⁶⁾

Tokom 1917. i početkom 1918. godine koristi vreme i mogućnosti da se bolje upozna sa francuskom ekonomskom literaturom. Radi i na proceni narodnog bogatstva Srbije u predratnim godinama, pokušavajući da egzaktno kvantifikuje štete nanesene ratnim razaranjima i okupacijom.

Rezultati do kojih je došao poslužili su kao dragocena osnova za određivanje ratne odštete na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Otuda ne iznenađuje imenovanje Koste Stojanovića za Predsednika Ekonomsko-fnansijske i saobraćajne sekcije u jugoslovenskoj delegaciji na Konferenciji mira.

Zaključivanje primirja zateklo je Kostu Stojanovića u Parizu. Tih meseci uobličavao je memoarski tekst rukopisa Slom i vaskrs Srbije.⁵⁷⁾ Iako se nadao da će se među prvima vratiti u Beograd, ostao je u Parizu, sa prekidima do januara 1920., zbog učešća u radu Konferencije mira, na kojoj je imao status delegata. Bio je to period velikih napora za već iscrpenog i obolelog Stojanovića. Lj. Trgovčević navodi da je bio jedan od najrevnosnijih i najaktivnijih učesnika sa jugoslovenske strane.⁵⁸⁾ Vreme je uglavnom provodio u pripremanju ekspozee za sednice komisije kojoj je predsedavao, u razgovorima sa delegatima ostalih zemalja saveznica i prateći prilike u novoj državi SHS. Malo slobodnog vremena posvetio je prevodenju klasičnih tekstova sa latinskog i pisanju pesama od kojih su mnoge sačuvane kao rukopisi u Muzeju grada Beograda. Svoje poetske radove potpisivao je pseudonimom Konstantin Vlahov.⁵⁹⁾ Najveći broj pesama je lirsko-meditativnog karaktera, sa temama iz antike i mitologije,⁶⁰⁾ mada ima i rodoljubivih.⁶¹⁾

Tokom boravka u Parizu Stojanović je radio o na uobličavanju i dopunama obimne rasprave posvećene životu i radu njegovog profesora, poznatog francuskog matematičara Anri Poenkarea (1854-1912). Rukopis ove rasprave, potekao je iz nekrologa koji je Stojanović propremao da 1912. i 1913. objavi u *Delu*. Definitivna varijanta rasprave završena je 1. juna 1914. u Beogradu, no zbog skorog izbijanja rata nije štampana. Stojanović je želeo da je dopuni i objavi po povrtaku u Beograd.⁶²⁾ Nažalost, to nije uspeo.

U međuvremenu, tokom trajanja mirovne konferencije u Parizu, Stojanović postaje ponovo Ministar. Ovog puta dobija resor poljoprivrede i voda u drugoj vladi Lj. Davidovića, od 18. oktobra 1919. do 19. februara 1920.⁶³⁾ Od tada je često prekidao boravak u Parizu, odlazeći u Beograd. Bio je to dodatni napor za njega, jer politički i privredni problemi nove južnoslovenske države, koji su se od prvih dana javljali, prevazilazili su već ozbiljno narušene sposobnosti Koste Stojanovića. Bez obzira na svu njegovu erudiciju i akribičnost, Stojanović je po načinu razmišljanja, ipak, bio bliži 19. no 20. veku. To se naročito osetilo u izmenjenim nacionalnim i političkim uslovima nove države, po strukturi znatno složenije od predratne Srbije. Zaoštreno nacionalno pitanje, koje je imalo i svoju ekonomsku dimenziju, pogoršavalo je izražene klasne suprotnosti u novoj državi SHS. Politički racio Koste Stojanovića kao da nije mogao, u izmenjenim uslovima, da pokaže delotvornost. Ovome treba dodati i definitivno Stojanovićevo razočarenje u Pašića i Radikalnu stranku.⁶⁴⁾

Činjenica je da je zajedno sa većinom srpskih intelektualaca, koji su imali nešto drugačije koncepcije o budućoj državi,⁶⁵⁾ bio svedok napuštanja svih onih demokratskih vrednosti karakterističnih za politički život predratne Srbije. Sve je to budilo razočaranje u novu državu i kod Stojanovića.⁶⁶⁾

Istini za volju, Stojanovićevo nezadovoljstvo nije proizilazilo niti iz klasne pripadnosti, niti iz jedne ozbiljne političko-ekonomske analize društvenih protivurečnosti u državi SHS. On je bio građanski političar, koji, iako je donekle poznao marksizam, nije ga integralno usvajao. Međutim, ne sme se izgubiti iz vida ni to da je upravo on učestvovao u izradi jednog od najhumanijih predloga Zakona o radnjama, kojim su se regulisali radno-pravni odnosi u Kraljevini Srbiji, te da je kao ekonomista-teoretičar bio potpuno svestan nedostataka kapitalizma, čak predviđajući njegov kraj.⁶⁷⁾

Što se konkretne situacije u Kraljevini SHS tiče, Stojanović je i kao političar, ali još više kao naučnik, bio nezadovoljan teškim imovinskim problemima u agraru, nedoslednostima u kreiranju budžeta i sprovođenju fiskalne politike, a naročito u zloupotrebama ratne odštete, što je sve pogodovalo zaoštavanju i onako teških privrednih prilika. Našavši se na mestu Ministra finansija u prvoj i drugoj vladi Milenka Vesnića, od 17.5.1920. do 18.8.1920. i od 18.8.1920. do 1.1.1921., pokušavao je da reši neke od uočenih problema, težeći da uvede čvrstu fiskalnu disciplinu, zasnovanu na tradicionalnim pravilima zdravog budžeta, te da reši monetarni haos.

Uprkos ambicijama i velikom naporu, njegovi pokušaji nisu imali značajnijih rezultata, dokazujući još jednom da je problem državnog budžeta i finansija uopšte, u suštini politički problem.

Inflacija je uticala na proces pauperizacije sela, posebno u onom delu države koji je u ratu podneo najveće štete. Loš odnos zamene krune za dinar doveo je do špekulativnih tokova i preliivanja oskudnog bogatstva u korist delova bivše Austro-Ugarske. Pojačana eksploatacija gradskog proletarijata, u uslovima sporog oporavka industrije i velikog pritiska nekvalifikovane radne snage, otežavala je privredne i političke prilike.

Svega toga je Kosta Stojanović, kao dobar ekonomista-praktičar i analitičar, bio svestan,⁶⁸⁾ ali iscrpen, oboleo i prilično razočaran, nije uspeo da bilo šta izmeni.

Umro je iznenada 3. januara 1921. godine, nekoliko dana pošto je naimenovan za Ministra finansija u prvoj poratnoj vladi Nikole Pašića. U njegovom stolu, pored mnogo drugih beležaka, ostao je pripremljen za štampu rukopis četvrte knjige *Govora i rasprava*, kao i konspekt budućih sabranih dela, koje je nameravao da objavi.

Sve beogradske novine donele su vest o neočekivanoj smrti Ministra finansija, uglednog naučnika i bivšeg profesora Univerziteta, Koste Stojanovića.

Stojanović za života nije postao član Akademije nauka. Naime, još krajem 1919. , dugogodišnji Predsednik Srpske kraljevske akademije, Jovan Žujović, predložio je da se Kosta Stojanović izabere za Redovnog člana Akademije prirodnih nauka, a da se francuski matematičari Apel (R. Apel), Lakroa (A. Lacroix) i Penlev (P. Painleve) izaberu za dopisne članove. Uz obrazložen predlog priložen je bio i spisak štampanih radova Koste Stojanovića.⁶⁹⁾ Zasluženu počast Stojanović nije dočekaao.

Septembra 1922. posthumno izlazi iz štampe zbirka radova koje je Stojanović nameravao da objavi u knjizi pod naslovom *Rasprave i članci iz nauke i filozofije*.⁷⁰⁾

U ovom izdanju knjižarnice "Napredak" sabrano je deset značajnih radova iz prirodnih nauka. Stojanović ih je odabrao i redigovao poslednjih dana života.⁷¹⁾ Neke rasprave ranije su bile publikovane, u časopisima i zasebno, dok druge, nove, otkrivaju da je autor uprkos burnim vremenima imao snage i da prati napredak prirodnih nauka, prvenstveno fizike i matematike.⁷²⁾

Ova knjiga, zajedno sa udžbenikom *Mehanike*,⁷³⁾ predstavlja osnovu za izučavanje rada Koste Stojanovića u domenu prirodnih nauka. Nažalost, ovaj domen njegovih aktivnosti je imao istu sudbinu kao i ekonomsko-teorijski radovi. Ubrzo posle smrti autora, njegova glavna dela pala su u zaborav.

NAPOMENE

1) Početkom 1866. godine došlo je do poboljšanja političkih prilika u Evropi, po Srbiju i njene interese. Nesređeno stanje u Austriji izazvano delovanjem mađarskih nacionalista pogoršalo se po izbijanju Austro-pruskog rata. Porazom kod Sadove, Austrija biva potisnuta iz rešavanja nemačkog pitanja, unutrašnja previranja postaju kritična, te dovode do dvojnog uređenja carevine. Na drugoj strani, Srbija aktivno radi na stvaranju Balkanskog saveza sa slobodnim hrišćanskim državama (Grčka, Crna Gora).

U to vreme reorganizovana je srpska vojska na modernim principima strategije onog doba. Tako je početkom 1867. Srbija imala 16 brigada svrstanih u 6 divizija, a svaka brigada mogla je samostalno delovati, pošto je imala štab, bateriju topova, odred konjice, sanitet, pionirsku četvu i komoru. Mada nije direktno uticala na tok zbivanja, vojska je imala puno značaja u događajima oko dobijanja gradova, jer je sa 60.000 obveznika prvog i nešto manje drugog poziva, predstavljala značajnu oružanu silu na Balkanu.

Koristeći prednosti nastale situacije, Srbija zahteva od Turske na upravu gradove, a u isto vreme šalje diplomate u Petrograd, Berlin i Beč da upozna Evropu sa prilikama u zemlji i mogućim posledicama zaoštavanja balkanskog pitanja. Pošto je Srbija bila spremna za rat, a njena diplomatska aktivnost dostigla vrhunac, velike sile vrše pritisak na Portu da udovolji zahtevima Srba. Kao rezultat svega, pošto je prethodno ugušila ustanak na Kritu, Turska donosi odluku da gradove preda i time zaustavi dalje aktivnosti Srbije.

Marta meseca 1867. Knez Mihailo je uz sve počasti dočekan u Carigradu, gde uz gradove dobija i obećanje da će se Turci u najkraćem vremenu iseliti iz Srbije. Šestoga aprila 1867. izvršena je svečana predaja beogradske tvrđave, a 24. aprila poslednji turski vojnici napuštaju Beograd.

2) Posle dužih priprema, Srbija šalje Ministra finansija, Kostu Cukića u Beč, da pregovara o kovanju prvog srpskog novca. Po uspešno okončanim pregovorima, rešenjem od 15. marta 1868. odobreno je da se počne sa kovanjem novca u apoenima od 1 pare, 5 para i 10 para, po nacrtima gravera A. Šarfa (Scharf) i F. Laišeka (Leisek), u bečkoj državnoj kovnici, od 95 % legure bakra. Na aversu, pored oznake vrednosti, našle su se, pri dnu, ukrštene lovorova i hrastova grana i godina kovanja. Ovaj novac postaće uzor svim kasnijim emisijama Srbije, a i Kraljevine SHS iz 1925. godine. Zanimljivo je da se sličan avers, sa lovorovom i hrastovom granom, donekle modifikovan, javlja i na metalnom novcu SFRJ Jugoslavije od 1, 2, 5 i 10 dinara, u periodu od 1965. do 1981. godine, što ukazuje na uspešnost likovnog rešenja iz 1868.

3) Knez Mihailo nije dočekaao da vidi svoj lik na reversu prvog srpskog novca. Novac se pojavio u opticaju tek 20. februara 1869., a knez Mihailo je ubijen 29. maja 1868. Prvi srpski novac je bio vrlo rado priman, pa se zadržao u opticaju skoro trideset godina, do 30. aprila 1898.

v. Miodrag Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije* Beograd, 1967.

V. Mihailović, D. Glogonjac, *Katalog novca Srbije i Crne Gore* Beograd 1973.

4) v. *Sto godina Filozofskog fakulteta* Beograd 1963.

5) v. *Srpska akademija nauka i umetnosti 1886 - 1986* Beograd, 1987.

6) Prezime Stojanović poteklo je od dedinog imena. Naime, otac Trivunov se zvao Stojan; tako je u skladu sa običajem slovenskih plemena naseljenih u južnim i centralnim delovima Balkanskog poluostrva, Kosta dobio prezime Stojanović, koje je zapravo patronimik.

7) Feliks Kanic, *Srbija - zemlja i stanovništvo* Beograd, 1985. knj. 2. str. 126-127.

8) Kanic spominje da je Aleksinac bio važno vojno uporište, kako pre pomeranja srpsko-turske granice 1878., tako i posle. Imao je lepu crkvu sagrađenu 1834. godine. Od građevina su se isticalle zgrada načelstva, niža gimnazija i kuća engleskog kurira. Jedna od prvih pivara u Srbiji sagrađena je 1872. u Aleksincu. Spaljena je 31. oktobra 1876. za vreme tragičnih zbivanja srpsko-turskog rata. Isto, str. 126-132.

9) U Muzeju grada Beograda u zaostavštini K. Stojanovića nalazi se diploma, svedočanstvo o položenom ispitu zrelosti, u Nišu maja 1885. godine; fasc. 74.

Obren Blagojević je izneo podatak da je K. Stojanović završio srednju školu u Beogradu, što je bez osnova i netačno; v. *Ekonomska misao u Srbiji* str. 459.

10) Te godine upisani su bili: Kosta Stojanović, Mihailo Petrović, Milorad Jovičić, Dimitrije Maričić, Milan Nešković, Sreten Nikolić, Pavao V. Popović, Đorđe Malentijević Dragoljub Đorđević, Dušan Jovanović, Jakov Jelisavčić, Josif Marković, Ljubomir Pavlović, Milivoje Filipović i Nemanja Stojanović. Studije u roku je završilo svega sedam studenata. Pored Stojanovića, među njima su se našli: Mihailo Petrović, kasnije ugledni matematičar, profesor Univerziteta, Milorad Jovičić, kasnije profesor Hemije na Vojnoj akademiji, Dimitrije Maričić, matematičar, profesor gimnazije i Ljubomir Popović, geolog, kasnije profesor gimnazije.

Dragan V. Trifunović, *Letopis života i rada Mihaila Petrovića*, Beograd, 1969, str. 47-48.

11) *Isto*, str. 48.

12) Zanimljivo je navesti koje je sve predmete Kosta Stojanović imao prilike da sluša na Velikoj školi u periodu 1885 - 1889. *

1. godina, 1. semestar:	Neorganska hemija Geografija Matematika Psihologija
2. semestar	Organska hemija Matematika Geografija Fizika
2.godina, 3. semestar	Matematika Botanika Hemijska tehnologija Fizika Geografija
4. semestar:	Matematika Botanika Fizika Geografija
3. godina, 5. semestar:	Nacrtna geometrija Zoologija Botanika Minerologija Astronomija sferna Istorija filozofije

* Pregled predavanja na Prirodno matematičkom odseku Velike škole od 1885. do 1889. dat je prema Letopisu života i rada Mihaila Petrovića autora Dragana Trifunovića, str. 49 - 50.

6. semestar:	Nacrtna geometrija Zoologija Botanika Geologija Fizika Logika
4. godina, 7. semestar:	Istorija srpskog naroda <u>Ekonomija</u> Istorija filozofije Mehanika Psihologija Astronomija sferna
8. semestar:	Istorija srpskog naroda <u>Ekonomska politika</u> Istorija filosofije Mehanika Psihologija Logika Astronomija

Za razliku od M. Petrovića, koji je u IV godini slušao samo Mehaniku i Astronomiju, Kosta Stojanović je pokazivao interesovanje i za istorijske i ekonomske nauke, te možemo reći da je prve pojmove iz ekonomske teorije stekao na studijama. O tome više u poglavljima posvećenim Teoriji spoljne trgovine i neobjavljenim rukopisima K. Stojanovića.

13) Kosta Stojanović će odmah, po završetku studija, biti primljen za pripravnika upravo kod profesora Koste Alkovića, na predmetu Fizika, uz njegovu punu saglasnost, *Letopis*, str. 78; Arhiv Srbije, Vel. škola, 1989.

14) Odlukom skupa nastavnika Prirodno-matematičkog odseka od 2. oktobra 1889. , predsedavao je profesor Sima M. Lozanić, odlučeno je "da se diplomirani velikoškola Kosta Stojanović primi za pripravnika Velike škole za Fiziku. Ova odluka će stupiti na snagu, samo ako se bude složio i profesor Fizike Kosta Alković, koji nije prisustvovao sednici odseka."

Dragan V. Trifunović, *Letopis života i rada Mihaila Petrovića* str. 78.

15) U Muzeju grada Beograda u zaostavštini K.S. nalazi se i profesorska diploma iz maja 1890. pod br. 73.

16) O Niškoj gimnaziji i njenim profesorima, trag je ostavila i Poleksija Dimitrijević Stošić u spomenici *Sto godina druge beogradske gimnazije*.

"Naši najbolji mladi profesori, kao veliki rodoljubi, otimali se se da idu u Niš, tako da su te mlade i jake intelektualne i pedagoške snage udarile črvste temelje kasnijoj velikoj reputaciji Niške muške gimnazije, koja je po svome naučnom rangu i disciplini uživala veliki autoritet. Ti mladi profesori bili su: Boža Knežević, Stevan Sremac, Svetolik Ranković, Kosta Stojanović, Žika Hadžić, Tihomir Đorđević, Dobra Ružić, Mile Pavlović - "Krpa", Henrik Liler, Nikola Vrsalović, Lala Nikšić, Milan Arandelović. U negdašnjoj maloj kneževini i kasnijoj kraljevini Srbiji, taj kolegijum niške gimnazije bio je na velikom glasu."

Spomenica *Sto godina Druge beogradske gimnazije 1870 -1970*, Beograd, 1970. str. 421.

17) Spomenica posvećena devedesetogodišnjici I niške gimnazije sadrži još iscrpniji spisak ondašnjih uglednih profesora.

"Niška gimnazija postaje žarište duhovnog preobražaja grada, ustanova iz koje su poticale važne inicijative za razvoj prosvete i kulture, a njeni profesori bili su neimari na velikom poslu. Poznata je stvar da su velika imena naše nauke i kulture kao profesori prošli kroz Nišku gimnaziju: Božidar Knežević, Mihailo Marković, Stevan Sremac, Svetolik Ranković, Kosta Stojanović, Žika Hadžić, Tihomir Đorđević, Mile Pavlović - Krpa, Henrik Liler, Nikola Vrsalović, Stevan Nikšić - Lala, Živan Živanović, Milivoje Bašić, Jeremija Živanović, Milan Banić, Mihailo Gavrilović...".

Prof. Radivoje M. Petković, *Prva niška gimnazija 1878 - 1968* Niš, 1972. str. 54.

18) Tokom studija K. Stojanović je pokazao posebno interesovanje za Mehaniku i bio odličan student profesora Ljubomira Klerića.

19) Prof. Kosta Stojanović, *O uvozu i izvozu Srbije pitanje tretirano novim metodom matematičkim* Beograd, 1902.

Ovaj rad će biti tema posebnog poglavlja, posvećenog teorijskim pogledima K. Stojanovića na spoljnu trgovinu i eksploataciju i međunarodnim okvirima.

20) Kamilo Flamarion, *Smak sveta* I i II deo. (Prevod s francuskog s dopuštenjem piščevim.) Niš, 1896 (?)

U knjizi se nigde ne navodi prevodiočevo ime, međutim iz Stojanovićeve prepiske sa Flamarionom (zaostavština K.S. fasc. 81, MGB) vidi se da je prevodilac zapravo bio on. Potvrdu za ovo našli smo i u nekrologu koji je list *Težak* objavio u broju od 16. januara 1921., u vidu uvodnog redakcijskog teksta, na prvoj strani.

21) *Atomistika - jedan deo filosofije Ruđera Josifa Boškovića*, Izradio prof. Kosta Stojanović, Niš. 1891.

22) "Redovno sam posećivao časove iz Više matematike, Astronomije, Mehanike i Fizike. Pored ovih nauka radi jezika i opšteg obrazovanja slušao sam, kad god sam za to vremena imao, predavanja na Sarboni i Koleč de Fransu iz Filozofije, Književnosti i Istorije. U Parizu sam dobio prave i prve osnove iz matematičkih nauka i video da sve ono što sam na našoj Velikoj školi učio samo je jedan nedovoljan uvod bio za ozbiljnije studije." *Autobiografija K. S.*

Citat preuzet iz rada D. Trifunovića Kosta Stojanović - prethodnik i savremenik Mihaila Petrovića, *Dijalektika* 3-4/1979, str. 214-215.

23) Da bi se ilustrovao odnos Stojanovića i Petrovića potrebno je navesti sadržinu nekoliko pisama. Pišući u Beograd, drugu sa studija Pavlu P. Popoviću - Paji, Mihailo Petrović u pismu od 16. novembra 1889. kaže sledeće: "Kakav je tačan naslov temata, koji je krajnji rok za izradu, jesi li čuo da ga još ko radi - a naročito Kosta Stojanović, i još šta budeš znao o tome."

Letopis života i rada Mihaila Petrovića, str. 84.

U pismu stricu iz Pariza, 17. januara 1894. Kosta Stojanović kaže: "Moj drug Mihailo Petrović otišao je u Srbiju za slavu, na poziv svoga dede, a vratiće se odmah posle sv. Jovana. Kao što sam vam i pređe pisao, to mi je takav drug da od njega imam mnogo koristi i od njega dobijam mnoga uputstva u svojoj struci. Mogu vam reći da je to vrlo sposoban čovek u svojoj struci i da će Srbija imati od njega koristi više no od ma koga od svojih pitomaca."

Zaostavština K.S. u M.G.B., fasc. 171.

24) Kosta Stojanović je postao član Istorijskog društva Francuske, 20. novembra 1893. Podatak iz Ostavštine K. S. u Arhivu SANU 10379/1

25) Stojanović je bio i član Francuskog astronomskeg društva od 25. novembra 1895. Arhiv SANU 10379/4

26) O teškom psihičkom stanju, u koje je Stojanović za vreme boravka u Lajpcigu pao, svedoči i pismo Paji (?) od 9. februara 1897. Zaostavština K.S., M.G.B. fasc. 257.

27) Stojanovićevom izučavanju ekonomske teorije i prvim rukopisima iz post-lajpciškog perioda posvećeno je jedno kraće poglavlje ovog rada.

28) Ime Koste Stojanovića nalazimo u spisku profesora Druge muške gimnazije u godinama od 1898/99. do 1903/04.

Sto godina Druge Beogradske gimnazije, Beograd, 1970.

29) Stojanović je izabran za Narodnog poslanika okruga niškog.

30) Dr Dragan Trifunović smatra da je Kosta Stojanović imao sve kvalitete da postane dobar naučnik i da bi za razvoj naše nauke bilo daleko bolje da je odmah po završetku studija ostao na Velikoj školi, usmeren ka izučavanju Mehanike.

“Mišljenja smo da bi, da je hronologija događaja bila nešto drukčija, na primer, da je Kosta Stojanović samo nekoliko meseci pre dolaska Mijalka Ćirića završio Veliku školu, razvoj mehaničkih nauka u nas sve do pojave Milutina Milankovića i Antona Bilimovića bio, verovatno drugojačiji”. *Letopis života i rada Mihaila Petrovića*, Beograd 1969. str.78.

31) Otvarajući Univerzitet, njegov prvi Rektor, Sima Lozanić rekao je: "Poznato je da su nemački italijanski univerziteti, gajeći narodnu svest i snažeći narodno bogatstvo, bili glavni činioci koji su pripremili delo njihovog ujedinjenja. Zato verujem da će tu istu uslugu učiniti i srpski univerzitet srpskom narodu." *Sto godina Filozofskog fakulteta*, Beograd, 1963. str. 53-54.

32) "Od kraja prošlog veka do otvaranja Univerziteta (1905.) predavao je Racionalnu mahaniku na Filozofskom fakultetu Mijalko Ćirić. On je objavio prvu svesku svog udžbenika Racionalne mehanike, ali veći deo te knjige sadrži neka maglovita razmatranja koja nisu u neposrednoj vezi s Mehanikom. Ta knjiga je bez sumnje otkrila izvesne nedovoljnosti u naučničkim i nastavničkim kvalitetima Ćirićevim. To je i bio uzrok što, pri pretvaranju Velike škole u Univerzitet, Ćirić nije uzet u obzir za nastavnika novog Univerziteta. A da bi on, tom prilikom, kao kompetent bio lakše ostavljen po strani, njegova Katedra racionalne mahanike proširena je u Katedru primenjene matematike..... Za ovakvu meru postojali su, pored toga, i stvarno naučni razlozi i potrebe.

Za novu Katedru primenjene mehanike, odmah po otvaranju Univerziteta, izabran je i postavljen za vanrednog profesora Kosta Stojanović (1867 - 1921). On je nepobitno imao naučnih kvalifikacija za taj položaj - o čemu svedoči spisak njegovih radova objavljen u pomenutoj *Spomenici* ^{1*} - pa se moglo očekivati da će on, kao prvi predstavnik Matematičke fizike i Nebeske mehanike na našem Univerzitetu, započeti svoj rad na unapređenju disciplina koje je zastupao na jednoj pouzdanoj osnovi i za duže vremena. Uostalom, iz Matematičke fizike je održao i svoje prstupno predavanje.

Kosta Stojanović je završio studije na Prirodno-matematičkom odseku beogradske Velike škole i neko vreme služio kao gimnazijski profesor. Ali, već 1900. godine izabran je za Narodnog poslanika. Suviše temperamentan u politici, angažovan u njoj više nego obično, Stojanović nije mogao dovoljno nastojati, i pored svih mogućnosti kojima je raspolagao, na svom naučnom i nastavničkom radu." T. P. Anđelić, Katedra za mehaniku; u *Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu*, str. 509 -510.

33) Bibliografija objavljenih radova K. Stojanovića do 1905. data u *Spomenici* izgleda ovako: "1) O rešavanju jednačina četvrtog stepena; 2) Integrisanje pomoću redova; 3) Nova geometrija; 4) Klatno obično; 5) Anvelope reflektovanih i refraktovanih zrakova; 6) Nova teorija o materiji - sve u "Nastavniku"; 7) O sfernoj aberaciji; 8) Minimalno skretanje kod prizme; 9) O jednačinama kapilarnih nekih površina - u "Tehničkom listu"; 10) Stanje fizike i matematike XIX stoleća; 11) Renesans u fizici; 12) O radovima R. J. Boškovića; 13) Uvodno predavanje iz matematičke fizike; 14) Potencijal otpora; 15) Generalizacija Bertranove teoreme; 16) Integrisanje balističke jednačine - u "Glasu Akademije". Zasebno su štampani radovi: 17) Atomistika R.J. Boškovića; 18) Principi mehanike. Pored ovoga, štampao je manje članke i rasprave po književnim časopisima: "Delu", "Srpskom književnom Glasniku" i dr., od kojih pominjemo ove: 19) O principu inverzije u egzaktnim naukama; 20) O električnim treperenjima; 21) O elektromagnetnoj teoriji svetlosti; 22) Nekrolozi: Videmana, S. Lia i D. Nešića; 23) O Teslinim radovima; 24) O Boškovićevoj teoriji o materiji". *Spomenica o otvaranju Univerziteta*, Beograd, 1903, str. 111.

34) Na skupu Akademije prirodnih nauka, 13. maja 1903. M. Petrović je podneo referat o radu K. Stojanovića, pod naslovom Potencijal otpora i predložio da se rasprava objavi u Glasu Akademije. Iste godine na skupu Akademije prirodnih nauka, održanom 15. decembra, M. Petrović je podneo referat i predlog za objavljivanje u Glasu Akademije rada O uslovima integrabilneta izvesne Balističke jednačine. Naredne 1904. M. Petrović i Bogdan Gavrilović su podneli referat o Stojanovićevom radu O jednoj generalizaciji Bertranovog problema.

* *Spomenica o otvaranju Univerziteta*, Beograd 1906.

Petrović i Gavrilović su zaslužni i za objavljivanje glavnog Stojanovićevog dela *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, u vidu posebnog izdanja Akademije. Oni su 18. novembra 1910. podneli referat o ovom radu. Godišnjak SKA XXIV 1910.

35) "U Inventaru knjiga Matematičkog kabineta nalazi se poseban "inventar knjiga koje je poručio g. K. Stojanović" sa 102 knjige, pretežno iz fizike i mehanike." Isto, str. 179.

36) Odmah po dolasku u Beograd, Milanković uvodi vektorske metode u nastavu mehanike, što je predstavljalo značajnu novinu. Za ime Milutina Milankovića vezuje se nekoliko naučnih doprinosa svetskog značaja iz astronomije, geografije i klimatologije. (*Théorie mathématique des phénomènes thermiques produits par la radiation solaire*. 1920. ; *Mathematische Klimalehre und Astronomische Theorie der Klimaschwankungen*. 1930. ; *Stellung und Bewegung der Erde im Weltall*. 1931. ; *Drehbewegungen der Erde*. 1933. ; *Sakulare Polverlagerungen*. 1933. ; *Astronomische Mittel zur Erforschung der erdeschichtlichen Klimate*, 1938. ; *Kanon der Erdbestrahlung und seine Anwendung auf das Eiszeitproblem*. 1941)

37) O aktivnostima K. Stojanovića kao Ministra narodne privrede u doba Carinskog rata biće više reči u poglavlju posvećenom ekonomskoj politici.

38) Predstavnički sistem izborni. "Delo" br. 39, 1906. str. 67- 84. Tri decenije kasnije, M. Petrović će uz određene korekcije i modifikovanja, objaviti rad inspirisan zajedničkim iz 1906. godine, pod naslovom O proporcionalnom predstavljanju "Glasnik Jug. prof. društva", XVI (1936) str. 719 - 733.

39) Sadržini ova dva glavna dela posvećeno je poglavlje pod naslovom Teorija ekonomskih vrednosti

40) O praktičnom delovanju Koste Stojanovića kao Ministra narodne privrede, u dva mandata, najbolje svedoče tri sveske *Govora i rasprava političko-ekonomskih*; one će biti predmet detaljne analize u posebnom odeljku. Napomenimo da je 1909., posle aneksije, išao u Rumuniju, sa zadatkom da upozna rumunsku stranu sa privrednom i političkom suštinom srpsko-austrijskog konflikta. Tu je, upoznavši se sa vodećim političkim, naučnim i kulturnim ličnostima, uspostavio dalekosežne i značajne kontakte između Beograda i Bukurešta. Ovi kontakti će pomoći da se Srbija oslobodi od ekonomskih pritisaka Austro-Ugarske, tokom Carinskog rata, a imaće uticaja i na kasnija politička zbivanja u vreme prvog svetskog rata. Sa sličnim zadatkom Stojanović je išao i u

Bugarsku 1911., pokušavajući da ekonomski zbliži Sofiju i Beograd, kroz osnivanje carinskog saveza. Bio je 1912. naimenovan za Predsednika srpsko-bugarske komisije. Nažalost, ova diplomatska aktivnost nije donela plodove, a ideja o jačanju srpsko-bugarskih veza definitivno je napuštena izbijanjem II balkanskog rata.

41) Knjiga *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* donela u je 1910. godine nagradu Akademije iz fonda Pere K. Jankovića. O tome svedoči zapisnik sa sednice Akademije prirodnih nauka od 14. maja 1910.

“Ad. 6 Sekretar saopštava da na raspisani stečaj za nagradu iz zadužbine pok. Pere K. Jankovića ni jedan spis nije prijavljen u određenom roku, do 1. o.m., pa da Zadužbina ne bi ove godine ostala bez nagrađenog dela predlaže Akademiji da se s obzirom na čl. 1 zadužbinskih pravila nagradi raspisanom nagradom delo prof. Koste Stojanovića "Osnove teorije ekonomskih vrednosti", koje se doštapava kao zasebno izdanje Akademije.

Kako je delo g. Stojanovića ocenila ova Akademija kao odličnu raspravu koja se štampa kao zasebno izdanje, a ne u Glasu samo zbog toga što je obimom svojim (oko 11 tabaka) prešla određen broj tabaka za Glas - Akademija je na osnovu čl. 1 zadužbinskih pravila jednoglasno odlučila: da se imenovano delo g. Koste Stojanovića nagradi raspisanom nagradom od 1200 dinara iz Zadužbine pok. Pere Jaknovića." *Godišnjak SKA XXIV*, 1910. str. 25.

42) Svi datumi do 1918. dati su po starom kalendaru.

43) O prirodi sukoba između Stojanovića i Pašića v. detaljno u memoarskom rukopisu K. S. pod naslovom *Slom i vaskrs Srbije*. Arhiv SANU, 10133. Ovaj rukopis je kasnije priređen od strane Slobodana Turlakova i objavljen od strane RTS kao posebna knjiga. *Slom i vaskrs Srbije*, izd. Radio-Televizija Srbije, Beograd, 2012.

44) O ovome detaljno v. Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920*. Beograd, 1986. str. 45.

45) v. Isto, str. 198 - 204.

46) Pitanje jugoslovensko-italijanske granice nije bilo rešeno na Konferenciji mira u Parizu. Zategnuti politički odnosi dostigli su kulminaciju u periodu od 6. jula 1919., kada su se italijanske trupe sukobile sa Francuzima oko Rijeke, do D' Anunciovog (D'Annunzio) pohoda i zauzimanja grada, 12. septembra 1919. U ovako nepovoljnoj situaciji, u konfliktnoj atmosferi savezničkih diplomatskih kombinacija i uz snažne pritiske nacionalističke desnice i vojske u Italiji, otpočeli su

8. novembra 1920. pregovori u Rapalu. Sa jugoslovenske strane pregovarali su M. Vesnić, Predsednik vlade, A. Trumbić, Ministar spoljnih poslova i K. Stojanović, Ministar finansija.

Ugovor je potpisan 12. novembra 1920. Ugovorom je značajan deo jugoslovenske teritorije, sa preko 500.000 Slovenaca i Hrvata pripao Italiji. Tim je privremeno skinuto s dnevnog reda jadransko pitanje, osim pitanja Rijeke. Italija je dobila Gorišku - Gradišku, Trst sa okolinom, deo Kranjske, Istru, ostrvo Krk, Zadar sa okolinom, ostrva Lastovo i Palagružu. Za uzvrat, priznala je jugoslovensko ujedinjenje i postojanje Kraljevine SHS. Ugovorom je bila predviđena i saradnja između dve zemlje protiv opasnosti od habsburške restauracije.

Ovo je izazvalo ogorčenje cele jugoslovenske javnosti, pa se vlada M. Vesnića nije usudila da ugovor iznese pred Skupštinu. Ugovor je objavljen u "Službenim novinama" 8. decembra 1920. a zakonsku snagu dobio je 26. juna 1921. Godinu dana docnije, 26.6.1922. kraljevim ukazom proveden je u život. (Prema: Rapalski ugovor *Enciklopedija Jugoslavije* knj. 7.)

47) Arhiv SANU, 13624.

48) Tokom 1914. i 1915. postojala je dobra, konstruktivna saradnja između Vlade N. Pašića i Narodne skupštine. Posle sloma u zimu 1915. i prelaska preko Albanije, došlo je do snažnog nezadovoljstva jednog dela poslanika, tj. skupštinske većine, Vladom i njenim postupcima. Razdor između Vlade i poslanika, naročito se ispoljio januara 1916. , pri evakuaciji vojske i izbeglica sa albanske obale. Bila je to još jedna kap u punoj čaši sukoba Pašića i Stojanovića, koji će tom sukobu posvetiti veći deo memoarskog rukopisa *Slom i vaskrs Srbije*.

Po napuštanju Srbije, što preko Albanije, a što preko Soluna, veći deo poslanika, njih 84 od ukupno 123, sakupio se u Rimu sa namerom da se održi sastanak Narodne skupštine. Obaveštena o okupljanju i namerama poslanika, Pašićeva vlada je rešila da narodne poslanike tretira kao i druge izbeglice i da ih sve pošalje na Korziku. Posle pregovora sa Vladom, poslanici su pristali da odu u Francusku, ali ne na Korziku, već u Nicu, odakle su u više navrata zahtevali da se sazove Narodna skupština, na kojoj bi se razmatrao rad Vlade posle sloma 1915.

v. Dragoslav Janković, O radu srpske vlade za vreme prvog svetskog rata. U knjizi *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1915-1918*. Arhiv Srbije, Beograd 1976. str. 44-46.

49) v. telegram M. Vesnića iz Pariza, od 23. februara 1916. sa Pašićevim uputstvom na poledini. DASIP, MID, PO, fasc. VII.

50) v. *Slom i vaskrs Srbije*. Arhiv SANU, 10.133, str. 72-73a.

51) 28. avgusta 1916, po starom kalendaru; po novom 10. septembra.

52) Četrnaest poslanika se u početku rada Skupštine izdvojilo iz Radikalne stranke, te obrazovalo posebni Klub nezavisnih radikala. Među njima su se našli Nastas Petrović, Draža Pavlović, Kosta Stojanović, Marko Trifković i dr. Bio je to za Stojanovića definitivni razlaz sa Pašićem. Od tada će on za Pašića imati samo reči osude i kritike. (v. *Slom i vaskrs Srbije*) . Zanimljivo je ipak, da ga Pašić zbog toga nije odbacivao, niti prezirao, već ga je početkom 1921. uključio u svoju Vladu, kao Ministra finansija, poštujući njegovo znanje i radne sposobnosti. Na toj dužnosti Stojanović je i umro.

53) U Narodnoj biblioteci Srbije nalazi se deo ratne prepiske između K. Stojanovića i Grgura Jakšića. Veći deo pisama odnosi se na Stojanovićevu nameru da plasira neke svoje članke o Ruđeru Boškoviću u pariskim novinama *Revue de Paris*, ili *Revue des deux Monde*. Interesantno je pismo od 1. avgusta 1916. u kom se nada da će posle sastanka Narodne skupštine, sa Krfa otići u Srbiju "ako Bog da na frontu sreće". U međuvremenu, šalje porodicu u Pariz, gde će se deca školovati. Iz ovoga se jasno vidi njegova namera da uzme učešća u borbama za oslobođenje Srbije. NBS, R 558/IX/763.

54) U jesen 1916. došlo je na Solunskom frontu, po ulasku Rumunije u rat, do obostranih ofanzivnih operacija, čiji je rezultat bio osvajanje Kajmakčalana, uz velike žrtve i gubitke na srpskoj strani. Potom su saveznici (najpre francuska konjica, pa ruska pešadija) ušli u Bitolj, 19. novembra. v. D. Janković, Rad srpske vlade i str. 53.

55) v. Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije....* str. 211 - 280.

56) O ovim tekstovima biće više reči u poglavlju posvećenom ekonomskoj politici. Zanimljivo je da su se Stojanovićevi tekstovi javljali ne samo u britanskim, francuskim, italijanskim i grčkim listovima, već je jedan štampan i u SAD, u kalendaru *Amerikanski srbobran*. v. Kosta Stojanović, Evropski rat i problemi koji su ga izazvali. *Amerikanski srbobran; srpski narodni kalendar za prostu 1922. godinu*, str. 49-55.

57. Rukopis se nalazi u Arhivu SANU, 10.133.

58) Lj. Trgovčević, *Naučnici Srbije....* str. 302.

59) Nije nam poznato da li je išta od Stojanovićevog poetskog opusa štampano, bilo kod nas, bilo u Francuskoj.

60) "Paris i Helena", "Palada Atina", "Svinke", "Orfej", "Smrt Safe", "Sa Partenona", "Kleopatra", "Rim", "Cezar", "Spartak", "Smrt Sokratova" itd. Zaostavština K.S., M.G.B. fasc. 59.

61) "Vaskrs Srbije", "Vido na Krfu", "Miloš Obilić", "Sindelić", "Kraljević Marko", "Strahinjić Ban" itd. Zaostavština K.S., M.G.B. fasc. 79.

62) U Arhivu SANU nalazi se 121 strana rukopisa i 67 strana kucanog teksta posvećenog životu, radovima i filozofskim pogledima Anri Poenkarea.

63) Za vreme boravka u Parizu, zastupao ga je Franjo Poljak.

64) Kosta Stojanović postaje član Demokratske stranke.

65) Ljubomir Stojanović, Jovan Cvijić, Božidar Marković, Slobodan Jovanović, Jovan Žujović, Aleksandar Belić, Jaša Prodanović itd.

66) Ma da o svom razočaranju novom državom Stojanović nije nigde eksplicite ostavio traga, ono se jasno može osetiti u ekonomsko-političkim člancima koje je objavio kao Ministar finansija, tokom 1920.

67) O ovome opširnije u poglavlju posvećenom teoriji vrednosti.

68) v. Predgovor IV njizi Govora i rasprava i članke Ekonomsko snaženje Kraljevstva SHS, Jugoslovenska obnova – Njiva Bgd - Zgb, br. 10. april 1920, O valuti - govor na kongresu bankara u Zagrebu, te Izveštaj ministra narodne privrede za 1920/21.

69) Dragan Trifunović, Kosta Stojanović - prethodnik i savremenik matematičke fenomenologije Mihaila Petrovića. *Dijalektika*, 3-4/1979. str. 222.

70) K. Stojanović, Rasprave i članci iz nauke i filozofije, prva sveska. Beograd 1922.

71) To su: Tumačenje pojava, Nova teorija o materiji, O matematičkoj fizici, O osnovnim principima mehanike, Fizika i matematika XIX stoleća, Počeci renesansa u fizičkim naukama od 1500 do 1600 po Hr. , Inverzija ili recipročnost u naukama egzaktnim, Oscilacije električne i svetlosne, Svetlost i Rentgenovi zraci, Elementi matematičke fenomenologije dr. M. Petrovića.

72) Ovi radovi otkrivaju autorovo poznavanje novih gledišta o materiji, teorije relativiteta, neeuklidske geometrije, novih otkrića u astronomiji, spektralne analize itd.

73) *Mehanika*, Beograd 1912.

ANALIZA MEĐUNARODNE TRGOVINE

Za ime Koste Stojanovića vezuje se prva matematičko-ekonomska rasprava u Srbiji,¹⁾ nastala 1889. godine. Povod za ovu raspravu su bile dileme u vezi sa završetkom austro-srpskog trgovinskog ugovora, zaključenog 1881.godine. Ovaj, po mnogo čemu nepovoljan ugovor za Srbiju, zasnovan na široko primenjenom diferencijalnom tretmanu u korist Austro-Ugarske, predstavljao je smetnju u borbi za političku i ekonomsku emancipaciju. Posledice ugovorom stvorenog stanja, našle su odraza u kritičkim osvrtima većine vodećih imena društveno-ekonomskog i političkog života Srbije.²⁾ Međutim, ono što raspravu Koste Stojanovića čini izuzetnom, jeste metod kojim se autor poslužio da ukaže da svu štetnost trgovinskih ugovora.

Koristeći matematički metod u opisivanju i objašnjavanju ekonomskih fenomena, shodno osnovnom opredeljenju da pronađe matematičke modele za društveno-ekonomske pojave, Stojanović kritikuje spoljnotrgovinsku razmenu između Srbije i Austro-Ugarske na originalan način.

Posmatrana sa stanovišta osnovne poruke i zaključka, rasprava *O uvozu i izvozu Srbije* se potpuno uklapa u misaone tokove šireg političkog kruga kojem je Stojanović pripadao, te ni po čemu ne predstavlja izuzetak, niti teorijsku novinu. Ono što ovaj rad čini značajnim, jeste način na koji se argumentuje osnovna ideja o potrebi ekonomskog osamostaljivanja Srbije u odnosu na razvijenog severnog suseda.

Završivši 1889. godine studije na Velikoj školi u Beogradu, Stojanović nastavlja da se usavršava kao asistent kod profesora Koste Alkovića u fizici i matematici. Ipak, interesovanje za društvene, posebno ekonomske nauke, ga ne napušta; zapravo tih dana njegovo interesovanje za ekonomske i socijalne fenomene i zakonitosti još više sazreva u atmosferi naglih, dubokih, promena u Srbiji i oko nje. Otuda se primenjeni metod u ovom ranom Stojanovićevom radu, nalazi u potpunosti u funkciji njegove poruke, tj. autorovog političkog opredeljenja.

Ova se karakteristika odnosi i na većinu kasnijih društveno-ekonomskih studija Koste Stojanovića, pa se na osnovu stava da se ekonomska teorija našla u funkciji ekonomske politike, može zaključiti da je Stojanović, ipak, bio prvenstveno političar, a tek onda teoretičar i naučnik.

Ovim nikako ne želimo da umanjimo njegove teorijske domete, jer se činjenicom da je celokupno intelektualno angažovanje Koste Stojanovića imalo dublje nacionalno-oslobodilačke motive, ne može osporiti originalnost njegovog naučnog rada. Iako je nacionalno-oslobodilačku svest stavljao ispred naučne akribije, Kosta Stojanović ima neosporne doprinose, od kojih se jedan upravo ogleda u primeni matematike u ekonomskoj analizi.

Rasprava *O uvozu i izvozu Srbije* počinje izlaganjem metodoloških pitanja proisteklih iz primenjene matematike. "Poznato je da je svaka nauka utoliko tačnija, ukoliko je prirodom iste nauke osiguran teren metodima egzaktnih nauka - metodima matematičkim. Svaka se nauka tim metodom može poslužiti, samo ako se uzroci pojava njenih ma kakvim merilom daju izmeriti."³⁾

Stojanović smatra da je ekonomija od svih društvenih nauka za to najpogodnija, te da proces njenog daljeg razvoja zavisi od primene matematike. Ovo gledište će još upečatljivije biti izloženo 1910. godine u delu *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, u kojem je Stojanović dao zaokruženu celinu socio-mehanicističkih pogleda.⁴⁾

Govoreći o nameri sa kojom se prihvatio rada na složenim problemima spoljnotrgovinske zavisnosti Srbije, Stojanović kaže da je ona zapravo dvojaka. Osnovna namera mu je bila da "ukaže na jedan nov način tretiranja tog pitanja", pa tek onda da primenom dobijenih teorijskih rezultata, rasvetli jedno praktično, ekonomsko-političko stanje, nepovoljno za napredak Srbije. Dakle, Stojanović je prvenstveno imao u vidu sam metod kojim se služio i koji je predstavljao novinu, ne samo u našoj ekonomskoj misli, već i šire. Kad se ovo kaže ima se u vidu činjenica da Stojanovićeva primena matematike u ekonomskoj analizi nije išla putem Valrasovih radova. Originalnost Stojanovićevog pristupa leži, između ostalog, u tome što je prvu demonstraciju mogućnosti matematičkog metoda u ekonomiji izveo na polju analize spoljne trgovine i što je za razliku od savremenika usmerenih ka privrednoj ravnoteži, teorijski bio oslonjen na nešto što u mnogome podseća na koncept oportunitetnih troškova.

U samom uvodu Stojanović kaže: "Osnovi u teorijskom delu počivaju u glavnom na pretpostavci šta je Srbija mogla biti, šta nije bila i šta je usled toga izgubila."⁵⁾ On polazi od stava da eksploatacija u međunarodnoj razmeni između zemalja na različitom nivou razvoja uvek postoji, čak i onda kada je na prvi pogled uspostavljena trgovinska ravnoteža između njih, jer manje razvijena zemlja, prinuđena da izvozi sirovine i uvozi fabrikate, zapravo gubi dvostruko; s jedne strane, zato što određena sirovina nije prerađena u toj zemlji, gube i potencijalni prerađivači i cela država, dok sa druge strane, uvozeći fabrikate manje razvijena privreda odliva deo sopstvenog bogatstva i smanjuje prostor za širenje domaće industrije.⁶⁾

Ovaj stav, koji za Kostu Stojanovića ima karakter aksioma, doveo ga je do pokušaja kvantifikovanja "gubitaka" Srbije u trgovini sa Austro-Ugarskom. Konkretno, koliko to Srbija "gubi" izvozeći sirovine, umesto da vrši njihovu prerađu u zemlji, ili drugačije rečeno, šta bi sve privreda Srbije mogla da ostvari ukoliko bi se opredelila za alternativu prerade sopstvenih sirovina.

Ne ulazeći na ovom mestu u analizu sadržine ispravnosti ovog aksioma u Stojanovićevom rezonovanju, pošto će to biti tema kritike, ne možemo a da ne istaknemo originalnost njegove suštine, koja se svodi na "troškove napuštene alternative". Dakle, ne ostajući na pozicijama istraživanja spoljnotrgovinske ravnoteže, Stojanović ide dalje u pokušaju sagledavanja stvarnih posledica srpsko-austrijske trgovine na privredni razvoj, koristeći se obilato matematikom. Kao

osnovne argumente za primenu matematike u ekonomiji navodi: "Prva je dobit od matematičkog metoda, apstrakcija postignuta u formulisanju uzroka pojava. Tako kod cene, kad joj uzroke izmerimo i matematičkim formulama povežemo, mi time odmah apstrahujemo od prirode cene ovog ili onog predmeta i ono što je formulom kazano važi za cenu ma kakvog predmeta.....Druga dobit je u generalisanju samog pitanja, same pojave. Formulom matematičkom ne samo što je jedna pojava određena kvalitativno već i kvantitativno. U istoj je formuli iskazano kakve bi opšte promene nastupile usled izmena ovih ili onih uzroka... Treća je dobit grupisanost samih problema ekonomskih, usled upotrebe matematičkog metoda."⁷⁾

Želeći da podigne nivo egzaktnosti u ekonomskoj nauci, Stojanović pre no što je počeo da izlaže problem novim matematičkim metodom, ipak, postavlja izvesne granice određene karakterom ekonomskih pojava, za koje ističe da se razlikuju od prirodnih. "Pojave ekonomske nisu prvo i prvo onake prirode, kakve su fizičke pojave, ni kao psihičke, one su u većini pojave u kojima se opaža upliv i fizičkih i psihičkih pojava."⁸⁾

Sve to se ilustruje na primenu cene kao karakteristične ekonomske pojave, za koju Stojanović kaže da je to "vrednost izvesnog produkta u kom je unosen izvestan rad u izvesnom vremenu.... Dakle uloženi rad u predmetu i njegova potrebitost uzroci su cene istog predmeta. Ako uzmemo da ekonomija ima posla sa fizičkom pojavom kao što je ovde slučaj, onda je uloženi rad u izradi tog predmeta gotovo čisto fizički uzrok ceni, a potreba kao uzrok je smesa iz psihičkih i fizičkih uzroka."⁹⁾

Ovom digresijom o determinantama cena i vrednosti Stojanović otkriva snažan teorijski uticaj stavova Mihajla Vujića, tj. njegove sintetičke teorije vrednosti,¹⁰⁾ preko koje dopiru i uticaji radne teorije vrednosti, pre svega rikardijanske, ali i Marksove.¹¹⁾

Probleme vrednosti i cena Stojanović će detaljno razmatrati u delu *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*¹²⁾ iznoseći celovit i originalan pogled na ova pitanja. Za razliku od toga, u ranom radu *O uvozu i izvozu Srbije*, pitanju cena u međunarodnoj razmeni autor nije posvetio više pažnje, posmatrajući razmenu kroz dobitke i gubitke u narodnom bogatstvu zemalja učesnica.

Kao temeljni princip analize Kosta Stojanović ističe sledeće: "Sva pitanja u ekonomiji moraju se tretirati na principu o jednakoj podeli bogatstva. Pod jednakom podelom, razumevamo podelu prema radu, a da bi svaki mogao pak zaraditi onoliko koliko može, valja se postarati za uslove rada i zarada."¹³⁾ Ovaj princip koji se u osnovi svodi na raspodelu prema radu, naći će mesta i u kasnijim radovima Stojanovićevim gde će ga se, bez obzira na razlike u interpretaciji, ipak pridržavati.¹⁴⁾

"Spomenuti princip treba čitavu ekonomiju da provejava, pa i da ako se njegovom ostvarenju ne može doći, a ono bar da mu se povoljnije prilike stvaraju."¹⁵⁾

Razlog zbog kojeg ovaj princip ne može da se ostvari u praksi međunarodnih ekonomskih odnosa Stojanović vidi, kako u postojanju neravnopravnih odnosa između razvijenih i nerazvijenih

zemalja, tako i u krizama hiperprodukcije koje potresaju razvijene industrijske privrede. "Svaka država u današnjem veku iz mnogih uzroka nalazi se u vrlo jakim trzavicama ekonomskim. Kulturne države dolaze u ovaj položaj usled obilate proizvodnje koja izazivlje zastajkivanje u radu, nekulturne pak države usled toga što žive sa kulturnim te na taj način dozvoljavaju svoju sopstvenu eksploataciju od strane kulturnih država. Ove države nalaze svoj spas i izlaz iz kritičnog stanja u potrošačima nekulturnih država, jer se time održava ravnoteža između proizvodnje i potrošnje u kulturnim državama. Ekonomsko pitanje nagoni sve velike sile na rad njihove spoljne politike danas, a ishode povoljne svog rada, one nalaze više u trgovačkim i ekonomskim ugovorima sa nekulturnim državama, koje kao manje sile, moraju pristati vrlo često na predloženi ugovor od stranih sila, pa makar bio i štetan po njih."¹⁶⁾

Tipičan primer ovoga su odnosi između Srbije i Austro-Ugarske koja se kako Stojanović ističe "... bori da nađe kupca za svoje produkte i da time plati radnike svoje. Kad to ne bi našla, onda bi u njenoj državi iskrslo na tapet socijalno pitanje, i tražnja plate radnika za svoj rad. Austrija zna, kakvo je to pitanje i da bi ono pre od svijuz uzroka bilo povod njenoj propasti."¹⁷⁾

Zbog toga autor poziva na ekonomski rat protiv Austro-Ugarske u nameri da se na taj način prevaziđe nepravedni položaj Srbije u međunarodnoj razmeni i ostvare uslovi za njenu ekonomsku emancipaciju. Ekonomsko-političke sugestije iznete u ovoj raspravi ne odstupaju od kasnijih Stojanovićevih pogleda,¹⁸⁾ što svedoči da je još na početku bavljenja ekonomskim pitanjima imao jasno formirane stavove o osnovnim problemima privrednog i društvenog razvoja Srbije. Međutim, ovi stavovi, sami po sebi, ne bi ga činili izuzetnim u odnosu na većinu radikala koji su zastupali ista gledišta. Ono što K. Stojanovića čini značajnim jeste pokušaj da prikaže i opravda sopstvena gledišta, koristeći se matematičkim metodom.

Drugi, tj. centralni deo rasprave *O uvozu i izvozu Srbije* predstavlja prvu matematičko-ekonomsku analizu kod nas. Osnovni polazni stavovi u njoj su: 1) postojanje neekvivalentne razmene između zemalja na različitom nivou razvoja, 2) postojanje tri osnovna agensa u stvaranju bogatstva u bilo kojoj privredi. To su proizvođači (sirovina), prerađivači (industrija) i posrednici (trgovina). Postoji i četvrti agens, ali koji ne stvara bogatstvo, već ga troši. To su svi prethodno spomenuti subjekti zajedno, kao potrošači; 3) svaki od pomenuta tri agensa stvaranja bogatstva¹⁹⁾ ostvaruje određenu zaradu i to u procentima, proizvođači $p\%$, prerađivači $q\%$ i posrednici $r\%$ od vrednosti stvorenog dobra;²⁰⁾ 4) država se javlja u privrednom životu kroz naplatu dažbina na izvoz i to $a\%$ na fabrikate i $b\%$ na sirovine, zatim kroz naplatu carina na uvoz fabrikata, $c\%$ i kroz ubiranje poreza na obrt (proizvodnju i promet u zemlji) i to $m\%$ na fabrikate i $n\%$ na sirovine, od njihove vrednosti. 5) Iz jedne države se izvozi u vrednosti od A dinara sirovina i B dinara fabrikata, a uvozi A' dinara sirovina i B' dinara fabrikata. Iz druge države se izvozi A_0 dinara sirovina i B_0 dinara fabrikata i uvozi A_0' dinara sirovina i B_0' dinara fabrikata.

Po Stojanoviću ekvivalentna razmena između dve države obavlja se pod uslovom:

$$(A+B) - (A'+B') = (A_o+B_o) - (A_o'+ B_o') = D$$

D - spoljnotrgovinska dobit

U slučaju spoljnotrgovinske ravnoteže između dve zemlje važi:

$$\begin{array}{ll} A' = A_o & A'_o = A \\ B_o = B' & B'_o = B \end{array}$$

Ono što se u raspravi želi dokazati jeste da spoljnotrgovinska ravnoteža nije garancija za obostranu korisnost razmene dve zemlje, pošto nije svejedno šta se uvozi, a šta izvozi, "jer jedna zemlja može za svoje sirovine dobijati veliku cenu, ali ako ta ista zemlja potrebuje fabrikate istih sirovina, onda ne samo što joj posle neće biti za njih dosta dobavna cena za prodatu sirovinu, no što će se mnogo izvući i sa druge strane zarađenog."²¹⁾

Ovo se ilustruje tako što se posmatraju dva slučaja. Prvi kada se sirovina u vrednosti od A dinara izvozi iz zemlje, a drugi ako se ista prerađuje u zemlji. U prvom slučaju, kada se sirovina izveze gube prerađivači i posrednici, ali i država, usled nenaplate određenih dažbina i poreza. U drugom slučaju, prerade sirovine u fabrikate u zemlji, gube posrednici (trgovci) i država delimično zbog nenaplate izvoznih dažbina, ali dobijaju prerađivači i država usled naplate poreza na obrt.

Pre no što matematički ilustruje ovu situaciju, autor utvrđuje tzv. "pravu vrednost sirovine", bez uticaja posredničke zarade (trgovaca izvoznika) i državnih opterećenja

$$A = E_1 A''$$

A - vrednost izvezene sirovine
 A'' - neto vrednost sirovine
 E_1 - koeficijent koji zavisi od usluga posredničkih i državnih opterećenja

$$\text{Stojanović određuje } E_1 = \frac{r}{100} + \left[\left(1 + \frac{r}{100} \right) \cdot \left(\frac{b+n}{100} \right) \right]$$

pri čemu je $\frac{r}{100}$ "procenat posrednički, a $\left(1 + \frac{r}{100} \right) \cdot \left(\frac{b+n}{100} \right)$ je procenat državni na sirovinu i to njena naplata đumručka i na obrt."²²⁾

$$E_1 = \frac{100r + (r + 100^2)(b + n)}{100^2},$$

$$A'' = \frac{A}{E_1}$$

Prva alternativa (izvoz neprerađene sirovine)

$$E_2A'' + A''E_3 = R$$

R - ukupni gubitak

$$R' = E_1A'' - A''(E_2 + E_3)$$

E_2A'' - gubitak državljana (prerađivača i trgovaca)

E_3A'' - gubitak države (ono što bi država ostvarila izvozom fabrikata stvorenog od pomenute sirovine)

R' - neto gubitak u ovoj alternativni (dobitak - ukupni gubitak)

Druga alternativa (sirovina se prerađuje i troši u zemlji)

$$E_4A'' + E_5A'' = R$$

R - dobitak ukupan

$$R' = -E_1A'' + A''(E_4 + E_5)$$

E_4A'' - prihod države od izvoza fabrikata

E_5A'' - dobitak države od poreza na promet na fabrikate izrađene od pomenutih sirovina

R' - neto dobitak u ovoj alternativni

Pri tome

$$E_2 = \frac{q}{100} + \frac{r(q+r)}{100^2} + 1 + \frac{r}{100} = \frac{100(q+r) + r(q+r) + 100^2}{100^2}$$

$\frac{q}{100}$ zarada prerađivača po jedinici vrednosti prerađene sirovine

$\frac{r}{100}$ zarada posrednika (trgovca) od proizvođača sirovine do prerađivača.

$\frac{r(q+r)}{100^2}$ zarada posrednika (trgovačka) od prerađivača do potrošača

$$E_3 = E_4 = \frac{E_2(a+m)}{100}$$

$$E_5 = E_2 \frac{m}{100}$$

Zamenom ovih koeficijenata dobijaju se R' i $'R$

$$R' = A \left[1 - \frac{100^2 + (q+r) \cdot (100+r)}{100r + (100^2 + r)(b+n)} \cdot \left(1 + \frac{a+m}{100} \right) \right]$$

$$'R = -A \left[1 - \frac{100^2 + (q+r) \cdot (100+r)}{100r + (100^2 + r)(b+n)} \cdot \frac{2m+a}{100} \right]^{23)}$$

koji predstavljaju formule za izračunavanje efekata jedne zemlje u slučaju rada sa sirovinama (tj. potencijalnih gubitaka od izvoza sirovina i potencijala dobiti od njihove prerade u zemlji u fabrikate).

U narednom Stojanović analizira na sličan način posledice izvoza fabrikata. Smatrajući da izvozom fabrikata jača proizvodnju i bogatstvo jedne zemlje, on ističe: "izvoz fabrikata je radi ojačanja proizvodnje u jednoj zemlji nužan, s toga je i pojmjljiva borba ekonomska velikih i kulturnih država i s toga su razumljive mere stranih sila da se trgovačkim ugovorima osigura izvoz njihovih fabrikata, a olakša uvoz sirovina. Sve te pak mere mogu samo nauditit malim nekulturnim državama u kakve dolazi i Srbija."²⁴⁾

Ukupna dobit, P , od izvoza fabrikata za jednu zemlju iznosi:

$$P = B + \frac{Bm}{100} + \frac{Ba}{100} = B \left(1 + \frac{a+m}{100} \right)$$

B - vrednost izvezene robe, fabrikata

m - naplata na obrt (porez na promet)

a - naplata državna pri izvozu (izvozne dažbine na fabrikate)

Druga država ima dobit od izvezenog fabrikata P_o

$$P_o = B_o \left(1 + \frac{a_o + m_o}{100} \right)$$

B_o - vrednost izvezenih fabrikata iz druge države

m_o - naplata na obrt u drugoj državi

a_o - naplata druge države na izvezene fabrikate

Naredni korak u Stojanovićevoj analizi sastoji se u kombinovanju "koristi", tj. prihoda jedne države od izvoza sopstvenih fabrikata B i prihoda od uvoza fabrikata iz druge zemlje, B_o .

Ako je procenat uvoznih carina na fabrikate u jednoj zemlji c , a u drugoj c_o tada prihod jedne zemlje je $\frac{cB_o}{100}$, a druge $\frac{c_o B}{100}$, jer se u prvu zemlju uvoze fabrikati u vrednosti B_o , a u drugu B .

Pored ovih državnih prihoda, na uvozu fabrikata zaradu ostvaruju i posrednici, trgovci, prema iznosu njihovih procenata r i r_o .

$$\text{U prvoj zemlji } \frac{B_o r}{100} \left(1 + \frac{c}{100} \right)$$

$$\text{U drugoj zemlji } \frac{B r_o}{100} \left(1 + \frac{c_o}{100} \right)$$

Ukupna dobit u jednoj zemlji (i državna i privatna) od spoljne trgovine fabrikatima je:

$$M = B \left(1 + \frac{a+m}{100} \right) + B_o \cdot \left(\frac{c+r}{100} \right) + B_o \cdot \frac{rc}{100^2}$$

a u drugoj

$$M_o = B_o \left(1 + \frac{a_o + m_o}{100} \right) + B \left(\frac{c_o + r_o}{100} \right) + B \frac{r_o c_o}{100^2}$$

Kao meru eksploatacije u spoljnotrgovinskoj razmeni ne treba koristiti odnos $M/M_o = d$, jer d pruža samo delimičnu sliku, koja se tiče trgovine fabrikatima, dok se efekti uvoza i izvoza sirovina kroz d ne uočavaju. S toga je teorijski deo ove analize dopunjen i razmatranjem efekata koji nastaju u jednoj zemlji usled uvoza sirovina iz druge zemlje. Stojanović u skladu sa prethodnim, analizira efekte uvoza sirovina na tri nivoa, kroz dobit države - uvoznika, kroz dobit trgovaca posrednika pri uvozu i kroz dobit prerađivača sirovina i to u dva slučaja a) kada se u fabrikat prerađene sirovine ne izveze iz dotične zemlje i b) kada se prerađene sirovine u vidu fabrikata izveze u inostranstvo, a ne troše u dotičnoj zemlji.

Smisao ovog dela analize je da se kvantifikuje dobit koju ostvaruju zemlje uvoznice i prerađivači sirovina.

Ukoliko je vrednost uvezenih sirovina A_o dobit od uvoza koju prisvaja država-uvoznica je Q'

$Q' = \frac{e+t}{100} A_o$ $e\%$ - naplata đumručka države (procenat uvoznih carina ad valorem na sirovine)

$t\%$ - naplata državna na obrt (procenat poreza na promet uvezenih sirovina)

Dobit posrednička (trgovačka) od uvoza sirovina iz inostranstva dobija se iz $A_o S$. A_o je vrednost uvezenih sirovina, a S je koeficijent dobiti posredničke.

$$A_o S = \frac{r}{100} A_o \cdot \left(\frac{e+t}{100} + 1 \right) \quad r\% - \text{procenat posredničke dobiti}$$

Da bi se odredila prerađivačka dobit, tj. udeo prerađivača u stvaranju vrednosti fabrikata potrebno je odrediti "neto vrednost" uvezene sirovine koju smo obeležili sa K ²⁵⁾

$$K = \frac{A_o}{E_o} \quad \text{pri čemu je } E_o \text{ koeficijent dobiti posrednika i države izvoznika sirovina}$$

Udeo prerađivača u stvaranju vrednosti fabrikata tj. "zarada" prerađivača kako je Stojanović naziva, dobija se primenom koeficijenta q , na neto vrednost uvezene sirovine, $q \cdot P = V$.

$$\frac{A_o}{E_o} \cdot \frac{q}{100} = V \cdot \text{²⁶⁾}}$$

Ako se od V oduzme ono što su prerađivači morali platiti za sirovinu, tj. $A_o S$ kao nabavna vrednost uvezene sirovine, dobija se L koju Stojanović naziva "prava zarada prerađivačka".

$$L = A_o \left[\frac{1}{E_o} \cdot \frac{q}{100} - \left(\frac{e+t}{100} + 1 \right) \cdot \frac{r}{100} \right]$$

Prerađene uvozne sirovine postaju fabrikati koji mogu imati dvojaku namenu: a) za domaće tržište, b) za izvoz u inostranstvo. U slučaju pod a) dobit će ostvariti i država kroz porez na promet fabrikata (koef m) i trgovca, prodavca tih roba domaćim kupcima (koef r).

$$L' = \left(L + \frac{Lr}{100} \right) \cdot \left[1 + \frac{m}{100} \right]$$

U slučaju pod b) dobit će ostvariti država (koef a i m) i prodavci tih roba stranim kupcima (koef r)

$$L'' = \left(L + \frac{Lr}{100} \right) \left[1 + \frac{m+a}{100} \right]$$

Iz svega sledi da je ukupna dobit od uvezenih i u zemlji prerađenih sirovina sledeća:
varijanta a)

$$Q = \frac{A_o r}{100} \left[\frac{e+t}{100} + 1 \right] + \frac{A_o}{100} (e+t) + A_o \left[\frac{q}{E_o 100} - \left(1 + \frac{e+t}{100} \right) \frac{r}{100} \right] \\ \cdot \left\{ 1 + \left(1 + \frac{r}{100} \right) \cdot \left(1 + \frac{m}{100} \right) \right\}$$

varijanta b)

$$'Q = \frac{a_o}{100} \left\{ r \left(\frac{e+t}{100} + 1 \right) + (e+t) + \left[\frac{q}{E_o} \left(1 + \frac{e+t}{100} \right) r \right] \right\} \cdot \left\{ 1 + \left(1 + \frac{r}{100} \right) \left(1 + \frac{a+m}{100} \right) \right\}$$

Sumiranjem nađenih formula dobija se opšti obrazac za kvantifikovanje spoljnotrgovinskih efekata po određenu privredu, D .

$$D = M + Q + (-R) , \text{ pri čemu}$$

M - određuje efekte trgovine fabrikatima;

Q - određuje efekte (pozitivne) uvoza sirovina i njihove prerade u zemlji u fabrikate,

R - određuje (negativne) efekte izvoza sirovina.

Za drugu zemlju partnera u spoljnotrgovinskoj razmeni, moguće je izračunati D_o

$$D_o = M_o + Q_o + (-R_o)$$

analogno izračunavanju D .

Prema Stojanoviću uslov ekvivalentne razmene je

$$D = D_o$$

što znači "da je bogatstvo iz jedne zemlje izneto i u istu uneto, ravno bogatstvu iznetom i unetom u drugu zemlju, tj. da su se obadve zemlje uzajamno štetile i potpomagale."²⁷⁾

Ako je $D > D_o$, ili kako je u raspravi dato $N = D - D_o$, a $N > 0$, onda se ostvaruje dobit od spoljne trgovine, tj. povećava se bogatstvo, a ako je $D < D_o$, ili $N < 0$ stvara se šteta za privredu određene zemlje.

U praksi spoljnotrgovinskih odnosa između Srbije i Austro-Ugarske očigledno je da se ne radi o ekvivalentnoj razmeni, već šteti po Srbiju, jer $N < 0$.

Do negativne vrednosti N može se doći i intuitivnim putem posmatrajući strukturu uvoza i izvoza Srbije i Austro-Ugarske. Time se Kosta Stojanović nije zadovoljio, već je pokušao u empirijskom delu rasprave i da izračuna tačnu vrednost N , korišćenjem navedenih formula.

Nažalost, to je najslabiji deo ove po mnogo čemu vredne i zanimljive rasprave, jer da bi dobio konkretnu vrednost N autor se na mnogo mesta poslužio proizvoljnim vrednostima i procenama određenih koeficijenata. Podatak da na svakom dinaru izvoza Srbije u Austro-Ugarsku srpska privreda gubi oko 22 dinara, ni sa čim se ne argumentuje.²⁸⁾

Razlozi za arbitrarnosti i nepreciznosti delimično leže i u nedostatku satističke građe. Mada je početkom veka Kraljevina Srbija imala prilično razvijenu statistiku spoljne trgovine, podaci od nje dobijeni nisu se mogli koristiti u Stojanovićevoj analizi. Otuda potreba za proizvoljnim podacima i procenama od oko većine glavnih veličina u Stojanovečevom računu. Dok se A , B , A_o i B_o mogu prilično tačno odrediti za slučaj srpsko-austrijske trgovine, dotle p , p_o , q , q_o , r , m , n , e , t itd. su određivani od oka, što je sasvim umanjilo vrednost dobijenih podataka u empirijskom delu.

Ovim se ne negira značaj autorovog teorijskog pokušaja analize spoljnotrgovinskih efekata na originalan način. Jednačine namenjene izračunavanju dobiti-gubitaka u razmeni između dve države govore i same za sebe mnogo, jer se njihovom analizom, tj. diskutovanjem pojedinih parametara ne zamenjujući ih konkretnim, empirijskim vrednostima, može ubedljivo dokazati da je Srbija imala štete u trgovini sa razvijenim severnim susedom. U tom kontekstu se mora posmatrati pokušaj autora da na bazi iznetih jednačina dokaže da bi vođenje trgovinskog rata sa Austro-Ugarskom imalo dalekosežno pozitivne efekte po privredu Srbije. Stiče se utisak da je autor želeo ovim radom da teorijski osmisli i opravda one mere ekonomske politike koje će kasnije kao Ministar narodne privrede bezrezervno sprovoditi. Međutim, ovakvo teorijsko obrazlaganje i opravdanje trgovinskog rata nikako ne bi moglo da se prihvati sa stanovišta nauke, jer poštujući objektivnost, ne možemo a da ne primetimo niz nedostataka ove rasprave.

Na prvom mestu imamo u vidu činjenicu da je čitav Stojanovićev postupak, mada posve originalan, zasnovan na nedopustivoj metodskoj pogreški. Autor polazi bezrezervno od nečega što

tek treba da se dokaže, kao od aksioma. Stojanović smatra da izvoz sirovina u svakom slučaju stvara gubitke za privredu zemlje izvoznice i otuda znak minus ispred R u jednačini za $D = M + Q + (-R)$. Ne vršeći analizu odnosa cena sirovina i fabrikata kroz terms of trade, on apriori smatra da se na izvozu sirovina gubi u međunarodnoj trgovini. On čak i ne nalazi za shodno da pomene odnose cena sirovina i fabrikata, verujući da se izvoz sirovina i uvoz fabrikata uvek reperkutuje neekvivalentnom razmenom. U slučaju kada su odnosi razmene nepovoljni za izvoznike sirovina, analiza Koste Stojanovića ima smisla. Činjenica je da su u konkretnom svetu odnosi takvi, što delimično opravdava Stojanovićevu logiku. Međutim, pretpostavimo li suprotno, da su odnosi razmene, tj. cena, naklonjeni izvoznicima sirovina, u tom slučaju ova analiza nema smisla. Dakle, pre no što je počeo analizu dobiti i gubitaka pojedinih učesnika međunarodne trgovine, Stojanović je morao posvetiti pažnju problemu odnosa cena. Bez toga čitav pokušaj se dovodi u pitanje, jer ma koliko bio originalan i precizan u prikazivanju "rasporeda" efekata spoljne trgovine na proizvođače sirovina, prerađivače sirovina u fabrikate, trgovce-posrednike i samu državu, ovaj pokušaj analize ne otkriva razloge zašto su efekti upravo takvi kakvi jesu. Drugim rečima, zašto je zemlja izvoznik sirovina, gledano sa stanovišta većine učesnika u privredi, osuđena na gubitak u svakom slučaju?

Na ovo pitanje nadovezuje se drugo. Da li zemlja proizvođač sirovina može uvek biti u dilemi izvoziti sirovine, ili ih prerađivati u sopstvenoj režiji u fabrikate. Činjenica je da se ova alternativa, po koji put, može javiti u stvarnosti i tada Stojanovićeva analiza ima puno smisla (kada je pretpostavka o nepovoljnim odnosima cena sirovina i fabrikata na svetskom tržištu ispunjena).

Međutim, u realnom životu, se u zemljama proizvođačima sirovina ova alternativa najčešće ne postavlja. Nedostatak kapitala, tehnike i kvalifikovane radne snage, u nerazvijenim privredama, gotovo uvek, jednoznačno određuje sudbinu proizvedenih sirovina. Često se kao jedina mogućnost nudi to da se sirovine izvezu, jer nema ko da ih pretvori u finalni produkt. U tom slučaju Stojanovićeva analiza je bespredmetna.

Dakle, moramo istaći još jednu, u tekstu implicate datu, pretpostavku: to je mogućnost da se sve sirovine u zemlji pretvore u fabrikate. Kosta Stojanović je apriori smatrao da u privredi Srbije, toga doba, nema ograničenja vezanih, kako za mogućnosti prerade sirovina u zemlji, tako i za moć apsorbovanja proizvedenih fabrikata. Čini se da je usko domaće tržište u Srbiji sasvim zanemario.

Na trećem mestu, kao zamerka Stojanovićevoj analizi, može se pomenuti i nepreciznost podele na dva osnovna predmeta analize, sirovine i fabrikate.²⁹⁾

Tek posle svega ovog možemo se kritički osvrnuti na empirijski deo rasprave *O uvozu i izvozu Srbije* i na proizvoljno uzete vrednosti pojedinih parametara koje su dovele do proizvoljnih rezultata.

Treći, završni, deo rasprave sadrži niz predloga mera koje bi sledile po objavljenom trgovinskom ratu Srbije protiv Austro-Ugarske. Svi ovi predlozi potpuno su u duhu onoga što će nekoliko godina kasnije Kosta Stojanović, kao kreator ekonomske politike, sprovesti bez rezerve. To govori u prilog činjenici da je Kosta Stojanović, kada je postao Ministar, već imao potpuno razrađene i oformljene koncepcije za vođenje ekonomske politike. Te njegove koncepcije, do kraja obrazložene i međusobno potpuno konzistentne, pripremane više od decenije, predmet su posebnog poglavlja o ekonomskoj politici.³⁰⁾

Treći deo rasprave *O uvozu i izvozu Srbije* to najbolje dokazuje, predstavljajući jednu od prvih varijanti programa borbe za ekonomsku emancipaciju Srbije.

NAPOMENE

1) Kosta Stojanović, *O uvozu i izvozu Srbije, pitanje tretirano novim metodom matematičkim*. Beograd, 1902.

2) Navodimo samo neke:

Velimir I. Bajkić, *Istorija srpske trgovinske politike I*, Beograd, 1902.

Milovan Đ. Milovanović, *Naši trgovinski ugovori*, Beograd, 1895.

dr Mihailo Vujić, *Naša ekonomna politika*, Beograd, 1883.

Dušan M. Pantić, *Spoljna trgovina i trgovinska politika nezavisne Srbije*. Prvi period 1878-92. Beograd 1910.

Šire dato u poglavlju o ekonomskoj politici.

3) Kosta Stojanović, *O uvozu i izvozu Srbije, pitanje tretirano novim metodom matematičkim*. Beograd, 1902, str. 9.

4) Kosta Stojanović, *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*. Beograd, 1910.

5) Kosta Stojanović, *O uvozu i izvozu Srbije*, str. 6.

6) "Države što rade međusobno bile ma kakve gube ili dobijaju prema prirodi izvoznih i uvoznih artikala. Zemlja koja uvozi fabrikate a izvozi sirovine, ne prerađujući ništa u zemlji radi podmirenja svojih potreba gubi i to mnogo više no što iznosi novčana vrednost izvoza i uvoza. Suvišak ovog gubitka zavisao je od veličine procenata zarada na pojedinim artiklima izvoznim i uvoznim." *O uvozu i izvozu Srbije*, str. 14.

7) Kosta Stojanović, *O uvozu i izvozu Srbije*..., str. 12-13.

8) Isto, str. 10.

9) Isto, str. 10-11.

10) Za razliku od Mihajla Vujića, koji vrednost determiniše sa tri elementa (rad, retkost i korisnost), Kosta Stojanović iznosi svega dva: uloženi rad i potrebu. Ipak, uticaj Vujićeve teorije vrednosti je dominantan, što će se pogotovo u kasnijim Stojanovićevim radovima osetiti. Razlog za ovo nalazimo u podatku da je Vujić sve do 1887. bio profesor na Velikoj školi, tj. u vreme dok je

Kosta Stojanović studirao, te da je originalnošću zaključaka i dubokim poznavanjem glavnih tokova ekonomske misli u svetu onog vremena, definitivno oformio naučne poglede jednog od najtalentovanijih i najboljih studenata u generaciji.

11) Mihajlo Vujić, *Načela narodne ekonomije I-III*, Beograd, 1895- 98.

Ušavši u politički život Srbije, zajedno sa vodećim radikalima, kao sledbenik Svetozara Markovića, Mihajlo Vujić je dugo ostao pod teorijskim utiskom Marksa, Engelsa i Kauckog. Ovaj uticaj marksističke ekonomske misli na Vujića, ma da nije dominirao, provlačio se kroz njegove glavne radove i bitno doprineo formiranju teorijskih stavova o vrednosti robe, kapitalu, radu itd. Mada se u praktičnom političkom životu relativno brzo oslobodio tog uticaja, prešavši na građanske pozicije, u teorijskom pogledu, uneo je elemente radne teorije vrednosti u gledišta sledbenika, između ostalih i K. Stojanovića.

O ekonomskom delu dr Mihajla Vujića opširno prof. dr Lazar Pejić, *Razvoj ekonomske misli u jugoslovenskim zemljama do prvog i u Jugoslaviji između dva svetska rata*. Beograd, 1986. str. 121-131.

12) Kosta Stojanović, *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, Beograd 1910.

13) K. Stojanović, *O uvozu i izvozu Srbije...* str. 19.

14) Isto, str. 19.

15) Zanimljivo je da Kosta Stojanović ovaj princip nije napustio ni kasnije kao Ministar narodne privrede. Šta više, pokušao je da ga se i u praksi pridržava, radeći na projektu Zakona o radnjama 1907. Ovaj projekat, po kom je uz manje dopune, donesen 1910. Zakon o radnjama, ostao je kao jedan od najhumanijih, ujedno i najsavremenijih pravnih akata koji su doneti u Srbiji.

16) K. Stojanović, *O uvozu i izvozu Srbije*, str. 20.

17) Isto, str. 21. U ovim stavovima Koste Stojanovića oseća se značajan uticaj ekonomskih teorija socijal-demokratije.

18) Zbog toga ne nameravamo da ih na ovom mestu detaljno izložimo. Njima će biti posvećeno posebno poglavlje kritičke analize ekonomske politike.

19) Ovde se uočava da autor ne razlikuje kategoriju društvenog bogatstva i društvenog proizvoda. Po svemu sudeći u ovom kontekstu bi više odgovarao društveni proizvod.

20) Ovi procenti se mogu definisati i kao učešća pojedinih subjekata u stvaranju vrednosti.

21) K. Stojanović, *O uvozu i izvozu Srbije*, str. 26.

22) Isto, str. 29.

23) Na ovom mestu dolazi do nepoklapanja sa rezultatima K. Stojanovića, u knjizi *O uvozu i izvozu Srbije*. Naime, u knjizi se javlja

$${}^{\prime}R = A \left[1 - \frac{100^2 + (q+r)(100+r)}{100r + (100^2 + r)(b+n)} \left(1 + \frac{m}{100} \right) \right]$$

umesto

$${}^{\prime}R = -A \left[1 - \frac{100^2(q+r)(100+r)}{100r + (100^2 + r)(b+n)} \cdot \frac{2m+a}{100} \right]$$

do čega smo mi došli zamenom E_1 , E_4 i E_5 u izrazu ${}^{\prime}R = -E_1 A'' + A''(E_4 + E_5)$

Smatramo da se na ovom mestu radi o štamparskoj greški, ma da se ona ponavlja i u drugom izdanju istog teksta. Rasprava *O uvozu i izvozu Srbije, pitanje tretirano novim metodom matematičkim* objavljena je celovito, u vidu posebne knjige (Štamparija "Dositeja Obradović" Maćedonska ul. br. 40, Beograd 1902) i u nekoliko nastavaka u časopisu *Finansijski pregled sv.* XIII, XIV, XV, Beograd 1902.

I u jednom i u drugom tekstu otkrili smo mnoštvo štamparskih grešaka i to na istim mestima, što govori da autor nije izvršio neophodne korekture i redakture posle prvog izdanja. Otuda smo se našli u delikatnoj poziciji da sami rekonstruišemo tekst gde god je to bilo potrebno, ali i moguće, u nedostatku originalnog rukopisa, čineći to u duhu osnovne ideje autorove, kao na pr. u slučaju određivanja formule za ${}^{\prime}R$.

24) Isto, str. 31.

25) "Neto vrednost" uvezene sirovine, ili prava vrednost uvezene sirovine kako je K. Stojanović naziva, predstavlja vrednost sirovine u zemlji proizvodnje, bez primesa dobiti

posrednika i države izvoznika. Ona se dobija kao količnik A_0 vrednosti uvezene sirovine u određenu zemlju i koeficijenta E_0 , koji se dobija analogno sa E_1 ; v. str. 48.

Ovaj količnik $\frac{A_0}{E_0}$, K. Stojanović nije obeležio ni jednim posebnim simbolom. Bili smo

slobodni da ga obeležimo sa K , dakle $\frac{A_0}{E_0} = K$. Vidi str. 34.

26) Isto tako smo izraz $\frac{A_0}{E_0} \cdot \frac{q}{100}$ obeležili sa V

27) *O uvozu i izvozu Srbije*, str. 38.

28) Isto, str. 59.

29) Uopšte čitava rasprava pati od nepreciznog definisanja niza pojmova, posebno tzv. "procenata zarade" pojedinih učesnika u reprodukciji (p , q , r). Mi smo ih protumačili kao procentualna učešća u stvorenoj vrednosti. Smatramo da je pogrešno ova učešća u stvorenoj vrednosti dovoditi u vezu sa Marksovim kategorijama profita najamnine ili rente, jer za razliku od Marksa, koji analizira nastanak vrednosti sa stanovišta podele društva na klase (pre svega radnike i kapitaliste, a potom i vlasnike prirodnih izvora - rentijere), Stojanović posmatra proces formiranja vrednosti roba sa aspekta input-output strukture privrede, koja se ogleda u vertikalnoj povezanosti od proizvođača sirovina, preko prerađivača, do prodavca finalnih roba potrošača. Činjenica je da ni Stojanović ne posmatra društvo kao klasno homogeno, tj. svestan je antagonizma između dominirajućih klasa tog doba. Ipak, on u ekonomskim analizama ne ističe u prvi plan klase i njihove odnose, u procesu formiranja i raspodele društvenog proizvoda.

30) Za izučavanje ekonomskog dela Koste Stojanovića treći deo rasprave *O uvozu i izvozu Srbije ima* značaj i kao najbolji dokaz postepenog, ali definitivnog formiranja ekonomsko političkih koncepcija, o čemu će biti više reči u posebnom poglavlju.

TEORIJA EKONOMSKIH VREDNOSTI

Najzrelije i najznačajnije ekonomsko delo Koste Stojanovića je studija *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*¹⁾, štampana 1910. godine. Po svemu sudeći, nastala u periodu od 1906. do 1908. godine, ona predstavlja vrhunac autorovog teorijskog rada. Nema sumnje, velika je šteta za našu nauku što je to poslednje Stojanovićevo ekonomsko-teorijsko delo. Posle rada na ovoj studiji Kosta Stojanović se potpuno predaje politici, boreći se za ekonomsku emancipaciju Srbije. Od 1910. do kraja života objavio je mnoštvo radova iz domena ekonomske politike, ali više ni jedan iz teorije. Za razvoj naše nauke je još veća šteta što je ova studija, neposredno po objavljivanju, zaboravljena. Ne našavši nikakvog odjeka, niti plodnog tla za razvoj, ideje iznete u ovoj knjizi se gube, prvenstveno iz dva razloga. Prvo, relativno nizak teorijski nivo i neznanje matematike doveli su do toga da predstavnici akademske ekonomske misli u Srbiji, tog doba, a i docnije, nisu mogli da razumeju ovu studiju. Drugi razlog pada u zaborav Stojanovićeve teorije vrednosti leži u činjenici da ova studija nije prevedena ni na jedan strani jezik.²⁾ Na kraju, prerana autorova smrt, 1921. definitivno dovodi do gubljenja interesovanja za nju.³⁾

Međutim pogrešno bi bilo posmatrati delo *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* isključivo u kontekstu naše naučne sredine, jer ono u mnogome prevazilazi okvire i sredine i vremena nastanka.

Osnovi teorije ekonomskih vrednosti je najznačajniji Stojanovićev rezultat u matematičkoj fenomenologiji.⁴⁾ Sazrevajući u istoj intelektualnoj sredini sa Mihailom Petrovićem, kako tokom studija na Velikoj školi u Beogradu, tako i za vreme boravka 1893/94. u Parizu, na Ecole Normale Supérieure, Stojanović je došao u kontakt sa istim naučnim pogledima, što je uslovalo da se i Stojanović i Petrović posvete istim istraživanjima na polju matematičke fenomenologije, tj. utvrđivanja zajedničkog analoškog jezgra u mehanizmu odvijanja disparatnih pojava. Za razliku od Mihaila Petrovića, koji je u fenomenološkim istraživanjima obuhvatio daleko širu oblast analogija između pojava i u prirodi i u društvu, sa ciljem stvaranja tzv. "generalisane mehanike pojava"⁵⁾, Stojanović se bavio uspostavljanjem analogije između toplotnih i ekonomskih pojava.

Ono što Kostu Stojanovića čini značajnim jesu upravo otkrića do kojih je, uspostavljajući navedenu analogiju, došao. Daleko pre Vinera, pojave kibernetike i njene primene u ekonomskoj nauci, Stojanović je uveo pojam entropije u ekonomsku analizu. Opredivši se za uspostavljanje analogije između ekonomskih i toplotnih procesa, on je anticipirao jedan od puteva kojim je ekonomska teorija krenula od sredine šezdesetih godina dvadesetog veka.⁶⁾ Zato Kosti Stojanoviću pripada posebno mesto u razvoju ekonomske misli.

Ovaj stav ćemo pokušati da dokažemo u narednom izlaganju analizirajući sadržinu studije *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* i poredeći je sa savremenim dostignućima u ekonomskoj nauci.

Pre prelaska na analizu sadržine ove studije, potrebno je istaći neke bitne momente koji se tiču odnosa između fenomenoloških istraživanja Mihaila Petrovića i Koste Stojanovića. Nema sumnje, otac naše matematičke fenomenologije je Mihailo Petrović. Još za vreme školovanja u Beogradu, na Velikoj školi, Petrović je počeo da se bavi traženjem i otkrivanjem "zajedničke crte pojava" među raznorodnim fenomenima u prirodi, što je bio prapočetak njegove fenomenologije. Par godina kasnije, pod uticajem pariske matematičke škole⁷⁾ u njemu se razvija celovita koncepcija jedne, kako je govorio, nove nauke nauke oslobođene "konkretnog ruha" koje karakteriše određene pojave. Ono bitno za ovu nauku jesu veze između pojava, odnosi između uzroka i posledica. Oslanjajući se na principe racionalne mehanike, Petrović teži jedinstvu nauka, zamenjujući istraživanje odnosa između karakterističnih veličina konkretnih pojava, istraživanjem uzroka, težnji, aktivnih i pasivnih uloga, modifikatorskih uloga u odvijanju raznorodnih pojava. Njega interesuje ono zajedničko i suštinsko u različitim, naizgled nespojivim, procesima. On otkriva funkcionalne analogije između pojava iz elektriciteta, magnetnog polja, kinetike gasova, hemije, biologije itd.⁸⁾ Tako se Mihailo Petrović javio kao prethodnik kibernetike,⁹⁾ i to jedan od značajnijih. Svoja prva razmišljanja o jednoj univerzalnoj nauci Petrović iznosi 1896. godine.¹⁰⁾ Fenomenološke stavove razrađuje u pristupnoj besedi u Srpskoj kraljevskoj akademiji, 9. januara 1900. godine,¹¹⁾ produbljuje ih u raspravi Pokušaj jedne opšte mehanike uzroka iz 1904. godine, da bi 1911. objavio obimno, kompletno delo *Elementi matematičke fenomenologije*.

Ovo ističemo zbog činjenice da je Kosta Stojanović svoj najznačajniji rezultat iz fenomenologije, *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, objavio pre *Elementa* M. Petrovića.¹²⁾ Međutim, pogrešno je tvrditi da je K. Stojanović anticipirao ideje M. Petrovića.¹³⁾ Istorijat nastanka Petrovićevih teorija to najbolje pokazuje, jer niti je Stojanović prvi kod nas objavio spise iz matematičke fenomenologije, niti je anticipirao stavove M. Petrovića. Pre bi se moglo reći da je svojom teorijom vrednosti dopunio, preciznije, proširio Petrovićeve poglede. Mada se Stojanovićevo glavno delo javilo godinu dana pre Petrovićevih *Elementa*, nikako mu se ne može pripisati primat u fenomenologiji, jer Petrovićeva istraživanja ne samo što su po predmetu šira, već su i ranije započeta.

Otuda je daleko bolje govoriti o paralelnim i komplementarnim studijama dva intelektualno bliska naučnika, stasala i oformljena u istim naučnim i filozofskim okvirima sredine, u kojoj su studirali i radili. Može se čak govoriti i o poligenezi ideja nastalih pod istim uticajem, ali ne i o saradnji dva vrsna naučnika u njihovoj razradi i uobličavanju.¹⁴⁾ Činjenica je da Stojanović i Petrović nisu zajedno radili na matematičkoj fenomenologiji. Studije Koste Stojanovića i Mihaila

Petrovića nastale su nezavisno jedna od druge, iako u približno istom vremenu, otuda se moraju tako i posmatrati.¹⁵⁾



Osnovi teorije ekonomskih vrednosti započinje obrazloženjem pokušaja da se na osnovu analogija uspostavi veza između ekonomike i termodinamike. Stojanović kaže: "Primenom dva stava o konzervaciji i degradaciji energije kod postanka vrednosti daćemo nove osnove za rešavanje čitavih nizova pitanja ekonomskih: kao što su reparticija bogatstva, rašćenje populacija, cirkulacija kapitala i dobara sa kojima se ovde nećemo zanimati".¹⁶⁾ Na pitanje zašto je baš od čitave fizike izabrao termodinamiku za uspostavljanje analogije sa ekonomskim procesima, autor ni na jednom mestu, eksplicite ne daje odgovor.

Smatrajući da autorov izbor nije bio ni malo slučajan, ovom pitanju ćemo posvetiti više pažnje u narednom izlaganju, pokušavajući da utvrdimo ono suštinsko što je K. Stojanović naslutio, a što ga čini, za njegovo vreme, značajnim ekonomskim misliocem.

Po Stojanoviću, dva osnovna agensa proizvodnje i stvaranja vrednosti, bez obzira na konkretne društvene uslove, jesu rad i kapital. Kapital se svodi na minuli rad materijalizovan u sredstvima za proizvodnju. Otuda je Stojanovićeva teorija vrednosti, u osnovi, radna teorija, a rad, kapital i vrednosti se izražavaju u jedinicama rada. Kapitali se klasifikuju na dve grupe: kao intelektualni, moralni (minuli rad u vidu znanja, informacije) i fizički (zgrade, mašine, putevi, tj. minuli rad materijalizovan u vidu tehničkih sredstava za proizvodnju). Fizički kapitali se dele na mobilne i imobilne.¹⁷⁾

Za razliku od Marksa koji posmatra kapital kao društveni odnos, Stojanović ga isključivo tretira kao minuli rad u sredstvima za proizvodnju, shvaćenim u najširem, tehničkom smislu. Dakle, Kosta Stojanović tretira kapital samo kao sredstvo za proizvodnju, ne ulazeći u analizu temeljnog društveno-proizvodnog odnosa, vlasništva nad kapitalom. No, za razliku od Marksa, on kapital shvata nešto šire. Dok Marks uglavnom posmatra ono što Stojanović naziva fizičkim kapitalom, klasifikujući ga sa stanovišta obrta i stanovišta stvaranja vrednosti, Stojanović u kapital svrstava pored materijalno-tehničkih faktora i intelektualne faktore proizvodnje i društvenog života, konkretno, znanje, inovacije, naučna dostignuća, filozofske ideje, jednim imenom, ono što se danas naziva informacijom.¹⁸⁾ Otuda, po Stojanoviću, kapital čini svaka društvena tekovina koja ne podleže trenutnoj upotrebi, ili, minuli fizički i intelektualni rad akumuliran u vidu društvenog bogatstva.

"Ako svaku tekovinu društvenu smatramo da je postala iz rada fizičkog, intelektualnog ili kulturnog* i nju obeležimo kapitalom, iz koga se takođe rad može dobiti**, onda osnovna jednačina o energiji, toploti i radu iz termodinamike ima odmah primena za ma kakvu pojavu socijalnu. Stanje socijalne sredine uslovljeno vrednošću svih njenih tekovina, može se obeležiti kao izvestan stupanj

socijalne energije.*** Energija socijalne sredine uslovljena je okolinom u kojoj se društvo nalazi i internim kvalitetom samog sistema".¹⁹⁾

Zanimljivo je zapažanje da sa razvojem kulture jednog društva i njegove tehničke osnove, raste udeo kapitala u formiranju vrednosti.

"Kapitali investirani u razne ustanove: kulturne, ekonomske i socijalne, ma u kome vidu bio kapital mobilan ili imobilan, taj se kapital postepeno u sprezi sa novim i novim radom i naporima čovečanstva, čiji je izvor socijalna sredina, neprestano troši i obnavlja novim kapitalom **, koji iz udruženog rada i kapitala postaje. Ako u datom momentu posmatramo koliko u stvorenim vrednostima ima od rada iz socijalne sredine, koliko od momentalnog kapitala, koji društvu stoji na raspoloženju iz svih investicija prošlosti, koje je kapital akumulisao, priznati se mora, da nove vrednosti više nose u sebi od kapitala no od momentalnog rada *. Izvor veličine vrednosti je, što se dalje odmičemo od prošlosti sve više u kapitalima, jer kapital iz prošlosti povećava se sve većim i većim akumulisanim, neutrošenim radovima proizvedenim u pojedinim momentima".²⁰⁾

Rastući udeo minulog rada u strukturi vrednosti ima za posledicu porast entropije u sistemu, koju autor posebno definiše, a čemu ćemo u narednom posvetiti punu pažnju. Postepena zamena živog rada minulim dovešće do značajnih ekonomskih i socijalnih promena, koje je Stojanović početkom veka jasno predvideo i opisao. "Društvo teži sredini kad će se sve u kapital pretvoriti i to u tako zvani imobilni, da iz nje pređe ekonomska u čisto fizičku sredinu".²¹⁾

Prerastanje "ekonomske u čisto fizičku sredinu" perspektiva je koju razvoj tehnike donosi, a problemi formiranja vrednosti u takvim uslovima i dan danas su nedovoljno poznati. Svojim razmišljanjima o entropiji ekonomskih i društvenih sistema Stojanović se uzdigao iznad vremena i sredine u kojoj je radio, otvarajući znatno pre mnogih današnjih ekonomista, pitanja koja su za budućnost značajna.

Rad u ekonomskoj analizi Stojanović posmatra isključivo kao živi rad u fizičkom smislu, mereći ga u fizičkim jedinicama.

"Jednačina, kojom bi se okarakterisalo stanje socijalno, ..., jeste:

$$R + Q = E = Vr + Vq = Er + Eq \quad \text{„ 22)}$$

R - rad; Q - kapital; Vr - vrednost potrošnje; Vq - vrednost ("za jačanje kapitala") akumulacije; E - vrednost društvenog proizvoda; Er - deo namenjen potrošnji; Eq - deo namenjen akumulaciji.

Što se vrednosti tiče, Stojanović razlikuje dve vrste vrednosti: apsolutnu i relativnu. Apsolutna vrednost odgovara Marksovom poimanju vrednosti robe, ali za razliku od Marksa, Stojanović određuje veličinu apsolutne vrednosti, ne samo putem uloženog rada za stvaranje određenog dobra, nego i radom koji se upotrebom tog dobra može dobiti.²³⁾

Dakle, Stojanovićeve teorije vrednosti spada u grupu radnih teorija, ali odstupa od tokova kojim se radna teorija vrednosti razvijala, jer po Stojanoviću vrednost robe nije determinisana

isključivo ljudskim radom u procesu njenog stvaranja, već je određena i prirodnim svojstvima same robe, svojstvima koja se ispoljavaju u procesu njenog korišćenja. Jednostavnije, vrednost robe zavisi od rada da bi se ona proizvela, ali i od vrednosti koja se njenim korišćenjem može stvoriti, tj. vrednost robe je veća što se više povećava produktivnost rada u procesu njenog korišćenja.

Kod Stojanovića prva i osnovna determinanta apsolutne vrednosti jeste količina rada sadržanog u robi. Druga, dopunska, determinanta odnosi se na rad i vrednost, koji se mogu stvoriti upotrebom te robe. Prva determinanta se odnosi na proizvodnju konkretne robe, a druga na proizvodnju putem (ili pomoću) te iste robe. Ukoliko je za stvaranje dve različite robe potrebna ista količina rada, njihova vrednost će se razlikovati u onoj meri u kojoj je korišćenjem tih istih roba stvorena različita vrednost, zahvaljujući njihovim prirodnim svojstvima. Dakle, jedna determinanta vrednosti je vezana za neophodan rad da bi se roba stvorila, a druga za potencijalne efekte upotrebe te robe i moguće povećanje produktivnosti rada pri njenom korišćenju.²⁴⁾

Ovakvom teorijom vrednosti se lako i ubedljivo mogu objasniti razlike u vrednostima roba usled prirodnih faktora, napr. u slučajevima proizvodnje na zemljištu različite plodnosti, u slučajevima ruda različitog kvaliteta, vodotokova različite snage, prašuma različitog kvaliteta drveta itd. Ono što je Marks objašnjavao teorijom rente, kroz odstupanje, pod određenim uslovima stvorenog viška vrednosti od prosečnog profita, Stojanović je pokušao da objasni kroz samu teoriju vrednosti.

Slično je objašnjena i veličina vrednosti radne snage koja zavisi od utrošene energije da se radna snaga stvori, ali i od prirodnih svojstava, osobina ličnosti pojedinca.

"Kad se pojedinačni tipovi izgube u ogromnom broju ljudi čija snaga radom svakako da daje nove vrednosti, onda se srednja vrednost ljudskog rada može za izvestan momenat i stadijum kulture približno da kotira izvesnom stalnom jedinicom".²⁵⁾ Ovo određenje "srednje vrednosti ljudskog rada" zavisi od prosečne produktivnosti na izvesnom stadijumu razvoja, a determiniše nivo nadnica.

Relativna ili ekonomska vrednost zavisi od veličine apsolutne vrednosti, ponude, tražnje, ali i od korisnosti određenih roba.

$$Ve = \varphi (Va, p, \theta, \alpha)$$

Ve - ekonomska vrednost, funkcija apsolutne vrednosti

Va - apsolutna vrednost

p - ponuda

θ - tražnja

α - koeficijent korisnosti ili "teškoće dobijanja" robe

$$Ve = Va \cdot \varphi (p, \theta, \alpha) = Va \varphi$$

Stojanović diskutuje da vrednost funkcije φ može biti veća, manja i jednaka nuli. "Veća je od jedinice, kad je teškoća dobijanja dotičnog predmeta i tražnja velika, a ponuda mala; obratno je manja od jedinice. φ je ravno nuli za vazduh, sunčanu toplotu, vodu okeansku i drugo čega ima u izobilju".²⁶⁾

Ovde moramo ukazati na značajnu autorovu pogrešku. Ostavljajući po strani samo definisanje ekonomske ili relativne vrednosti, koja "postaje u prometu dobara među ljudima, državama i narodima", te zapravo više nalikuje konceptu prometne ili razmenske vrednosti, ova veličina nikada ne može biti manja od nule. Ostajući u domenu Stojanovićevog rezonovanja, ne možemo a da ne uočimo činjenicu da ono što on naziva ekonomskom vrednošću može biti, zapravo, veće, manje ili jednako apsolutnoj vrednosti, ali nikada negativno. Pošto funkcija φ nikada ne može imati negativnu vrednost, tvrdimo da φ može biti: a) veće od jedan (kada je velika tražnja; nedovoljna ponuda pri nepovoljnim uslovima dobijanja robe); b) između jedan i nula (u suprotnom slučaju) i c) jednako jedinici kada se apsolutna i relativna vrednost poklapaju.

Stojanovićeva diskusija

$$\varphi \begin{cases} > 0 \\ = 0 \\ < 0 \end{cases}$$

Ispravna diskusija

$$\varphi \begin{cases} > 1 \\ = 1 \\ \in [0,1] \end{cases}$$

Kada kritički preispitamo sam sadržaj definicije relativne vrednosti otkrivamo da je autor u njenom tumačenju bio pod snažnim uticajem sintetičke teorije vrednosti Mihaila Vujića. Naime, Stojanovićev koncept relativne ili ekonomske vrednosti i odgovara prometnoj vrednosti kod Vujića.²⁷⁾

Tu leži fundamentalna protivurečnost studije *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*. Ona se ogleda u činjenici da je autor definisao i analizirao apsolutnu vrednost sa pozicija čisto objektivne teorije, a da se u slučaju relativne vrednosti našao na pozicijama subjektivizma. Ova dihotomija na apsolutno i relativno se očituje i kroz tumačenje bogatstva. Posmatrajući društveno bogatstvo²⁸⁾ kao apsolutno bogatstvo (skup svih apsolutnih vrednosti) i relativno bogatstvo (skup svih relativnih vrednosti), Stojanović produbljuje kontradiktornost između objektivnog i subjektivnog u svojoj analizi.

Problemu cena Stojanović poklanja malo mesta, podrazumevajući da je cena vrednost robe izražena u novcu.

"Novac i cene su merilo bogatstva ali ne i samo bogatstvo. Kao što stepeni nisu toplota ni pritisak atmosferski, tako i novac nije bogatstvo... Bogatstvo izraženo cenama objekata, i ako je merilo za bogatstvo, razlikuje se od pravog apsolutnog i relativnog bogatstva".²⁹⁾

Sve elemente ekonomske analize: rad, kapital, vrednosti, bogatstvo itd., autor je razmatrao u smislu "čiste ekonomije".

"Ovde ćemo razmatrati sve pojave ekonomske bez obzira na društvena uređenja. Činim ono, što se u fizici zove promatranje u homogenim sredinama. Produkcija, podela, potrošnja i reparticija, ovako posmatrane menjaju se kad se pređe na stvarne pojave, ako se uzrocima koje smo mi proučavali dodaju izvesni perturbacioni uzroci".³⁰⁾

Osnovni instrument ovakvog razmatranja je metod apstrakcije, koji primenjen na konkretne pojave privede i drušva, omogućava da se dođe do ekonomskih zakona.

"Ekonomske pojave se zbivaju u socijalnim sredinama po sve heterogenim. Tu heterogenost čine svi elementi koji karakterišu jedno stanje socijalno: institucije, razna tehnika, komunikaciona sredstva, načini potrošnje, dodiri političkih sredina i dr. Ako i nismo u stanju eksperimentisati u ekonomiji na način kao u fizici, u stanju smo ili eliminaciju sporednih uzroka vršiti spekulacijom, pa verifikovati rezultate na osnovu promatranja statističkih, ili posmatrati promene pod uticajem mnogostrukih uzroka, a na osnovu opažanja posle vršiti eliminisanje sekundarnih uticaja od primarnih uzroka, čiji odnos ima u datom slučaju da determiniše kakav traženi zakon".³¹⁾

Ono što predstavlja specifičnost Stojanovićevog rada jeste obilato korišćenje matematike. Primena matematike je karakteristika kako metoda istraživanja, tako i metoda izlaganja u svim ekonomsko-teorijskim radovima Koste Stojanovića.³²⁾

"Simvolistiku matematičku valja razumeti po vrednosti koju ona ima. Ona u sebi ne sadrži osnove tumačenja pojava, već garantuje metod tumačenja, ako su postavke odakle se polazi tačne."³³⁾ Iz ovog stava se jasno vidi da je autor bio svestan ograničenja u primeni matematičkog aparata u ekonomskoj analizi.³⁴⁾ Sam po sebi, matematički aparat ne otkriva suštinske veze između ekonomskih pojava i procesa, tj. ne dovodi do spoznaje ekonomskih zakona. Njime se samo obezbeđuje doslednost i logička konzistentnost u ekonomskom rezonovanju, što znači da od validnosti prethodno usvojenih, polaznih stavova, zavisi i validnost zaključaka do kojih se došlo primenom matematike. Otuda i o validnosti Stojanovićeve studije, posvećene teorije vrednosti, treba zaključivati sa aspekta teorijske ispravnosti njenih osnovih postavki.

Glavna teza na kojoj se zasniva čitava studija, odnosi se na postojanje analogije između ekonomskih i toplotnih procesa. "Suština je ove rasprave da se pokažu izvesne promene u ekonomiji, koje su po sve analogne toplotnim promenama u fizici i kad se utvrdi, ako ne indetičnost ono bar analogija između temperature, pritiska i zapremine s jedne strane i tražnje, ponude i vrednosti s druge i pokažu moguće analogije u dva razna domena pojava, da se pređe na one velike

dedukcije u primeni dva već pomenuta stava o energiji i entropiji" (I i II princip termodinamike - RP).³⁵⁾

Ova teza je plod Stojanovićevog ukupno filozofskog i naučnog pogleda na društvo, kao sredinu nalik fizičkoj, pri čemu delovanje ljudi odgovara ulozi molekula i atoma u fizičkim sredinama.³⁶⁾

Stojanović se opredeljuje za toplotne pojave kao najadekvatnije za uspostavljanje analogije sa ekonomskim procesima, pri čemu pojedinačni ekonomski subjekti igraju ulogu koja se može uporediti sa kretanjem molekula u termodinamici. Ova polazna postavka značajno opredeljuje rezultate do kojih je autor došao. Ona pruža osnove kritičarima za napad na njegov mehanicizam, ali u isto vreme otkriva i niz zanimljivih, originalnih rezultata.

Komentarišući rezultate do kojih je Kosta Stojanović došao, Mihailo Petrović u *Elementima matematičke fenomenologije* doslovno interpretira osnovnu ideju Stojanovićeve studije da se "celokupna termodinamika, podesnom interpretacijom njenih jednačina i rezultata, može, u granicama tačnosti osnovnih, pri tome učinjenih hipoteza, transformisati u jednu matematičku teoriju ekonomskih pojava".³⁷⁾

Uprkos uprošćenoj interpretaciji Stojanovićeve osnovne ideje, Petrović daje ključ za bolje razumevanje i praćenje čitave studije *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* u vidu tablice homolognih elemenata.³⁸⁾

Pojava	I element	II element	III element	IV element	V element	VI element
termička	pritisak	temperatura	zapremina	količina toplote	energija	rad mehanički
ekonomska	ponuda	tražnja	vrednost	kapital	bogatstvo	rad ekonomski
simbol	p	t	v	Q	E	τ

Ova tablica, ma da olakšava rad na Stojanovićevoj teoriji vrednosti,³⁹⁾ mora se prihvatiti sa rezervom, jer ni sa čim se ne objašnjava njena struktura. Ni Stojanović, ni Petrović, ne daju obrazloženje zašto se baš pritisak stavlja u odnos sa ponudom, temperatura sa tražnjom, kapital sa toplotom itd. Na ovaj način uspostavljanje analogije i iz njih izvedeni zaključci, imaće često apsurdan sadržaj, što pruža osnove za kritiku.

Još više razloga za kritiku ove studije nalazimo u slučajevima nerazlikovanja vrednosti i cene. Definišući relativnu vrednost tako da više odgovara konceptu cene, autor često stvara konfuziju u izlaganju.

U trećoj glavi polazi se od sledeće situacije:

Iz IV sledi zaključak da cena robe zavisi kako od odnosa vrednosti robe prema vrednosti novca, tako i od odnosa ponude i tražnje i na tržištima robe i na tržištu novca.

Smatrajući da su fluktuacije ponude i tražnje na tržištu novčanog materijal slabije no na tržištu ostalih roba, Stojanović uvodi koeficijent $\alpha = \frac{P_n}{\theta_n}$, pri čemu za kraće periode važi:

$$\alpha = \text{const}, \quad \text{a} \quad P_r = \alpha P_a \cdot \frac{\theta_s}{P_s} \quad 41)$$

On sasvim dobro razlikuje uslov slobodne konkurencije od delovanja monopola i države pri formiranju cena, pa kaže: "Posmatrane promene vrednosti vrede za po sve slobodnu utakmicu.^{x)} U društvu ima vazdan brana utakmici koje remete dejstvo osnovnog zakona, koji u svima prilikama vredi, i to remećenje ima uticaja na odnos između nađenih relativnih i apsolutnih vrednosti. Perturbacioni ili sekundarni uzroci koji dolaze od postojanja zasebnih potrošačkih oblasti u raznim državama, ograničenja usled prohibicije uvoza, izvoza i carina, sve to utiče, analogno uticaju otpora na menjanje kretanja usled gravitacije".⁴²⁾

Što važi za cene roba važi i za cene faktora proizvodnje, no na njihovoj analizi autor se ne zadržava, kao što se ne bavi ni uspostavljanjem analogije između uslova ograničene konkurencije u privredi i određenih fizičkih stanja. Njega više interesuje odnos θ/p , i način njegovog matematičkog izraza u funkciji vremena.⁴³⁾

Pogrešno definisanje relativne vrednosti dovelo je do pogrešnog zaključka da što je ekonomska sredina razvijenija i tražnja veća, veće su i relativne vrednosti, pa i cene. Smatrajući da tražnja zavisi od kulturnog nivoa ekonomske sredine i da visoka tražnja dovodi do odstupanja relativnih vrednosti od apsolutnih, Stojanović uzrok stalnom drugoročnom porastu cena vidi u društvenom i ekonomskom napretku. Ovo objašnjenje ne samo što nije prihvatljivo, već i samu pojavu treba posmatrati sa skepsom u nedostatku objektivnih statističkih argumenata kojim bi se autorova teza potkrepila.



Drugi deo studije *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* se odnosi na primenu termodinamičnih principa, konservacije i degradacije energije, na ekonomske pojave, pre svega na stvaranje vrednosti. Što se same teorije vrednosti tiče, K. Stojanović dobro uočava njen značaj. "Teorija je vrednosti najvažniji deo ekonomije. Iz zakona po kojima se vrednosti vladaju u stanju smo lako pristupiti rešavanju ma kog pitanja ekonomskog i sagledati u suštinu svih procesa ekonomskih. Iz onoga što smo u prošlom odeljku kazali o vrednostima jasno je da se ne može doći do jednog pozitivnog utvrđenog odnosa, koji bi za sve prilike i u svakoj prilici i sredini ekonomskoj,

za sva vremena vredeo. Moguće promene vrednosti^x, pod naročitim promenama zakona ponude i tražnje, jasno pokazuju, da zakonitost u ekonomiji liči na relacije, koje utvrđuju mogućnost, verovatnoću da se izvesne pojave dogode, kad su izvesni uslovi ispunjeni...Iz svega izlazi da je ono, što se zakonom u ekonomiji zove, statistička zakonitost, veličina verovatnoće samo".⁴⁴⁾

Stojanović, ne samo što pokušava da otkrije zakonitosti u procesima stvaranja i transformacije vrednosti, već pri tome ispravno tretira same ekonomske zakone, ukazujući na stohastički karakter veza između ekonomskih pojava i procesa. Činjenica da ekonomski zakoni nisu determinističkog karaktera, već da se ispoljavaju u masi slučajeva kao preovlađujuća tendencija, uz određen stepen verovatnoće, daje osnova za uspostavljanje mogućih analogija između termodinamičkih i ekonomskih procesa.

Krajem prošlog i početkom ovog veka, u fiziku prodiše shvatanje o stohastičkom karakteru termičkih procesa. Radovima Bolcmana (Ludwig Boltzman, 1844-1906) i Džibsa (Josiah Willard Gibbs, 1839-1903) definitivno se rešava suprotnost između termodinamike i mehanike, uvođenjem statističke verovatnoće umesto gledišta apsolutnog kauzaliteta.

Statistički zakoni u fizici apstrahuju kretanja pojedinih atoma i molekula. Njima se određuje samo ponašanje mnoštva čestica. Statistička zakonitost određuje opšte crte mnoštva, brišući individualne karakteristike sastavnih delova. Statistički zakoni gasova proizilaze iz kretanja molekula.

Prema Džibsu srednja vrednost svih mogućih stanja (položaja i brzina) molekula određuje makrostanje gasa. Otuda u krajnjoj liniji, mehanički zakoni određuju ponašanje gasova, a statistički metodi nalaze primenu u povezivanju mikro i makro strukture u termodinamici. Savremena nauka o toploti koristi pored klasičnih fenomenoloških (formalnih) metoda i statističke metode.⁴⁵⁾

Kroz ovakva gledišta približavaju se savremena termodinamika i ekonomska teorija, jer je i za ekonomske procese karakteristično upravo statističko povezivanje mikro i makro strukture. Ono što konkretno određuje stanje makro-ekonomskog sistema jeste prosek stanja mikro-subjekata, a ne delovanje svakog mikro-subjekata ponaosob.

Dobro poznajući najnovija dostignuća u fizici svog vremena, Kosta Stojanović u predgovoru prevodu *Istorije ekonomskih doktrina*⁴⁶⁾ Žida i Rista kaže:

"Nova gledišta na zakone u termodinamičkim pojavama, naročito teorije gasova, u etarskim sredinama, gde su zakoni, kakav je Mariot-Gejlsakov i drugi, ili oni Džips-a izrazi verovatnoće javljanja samih pojava, izrazi izvesne stabilnosti za određene momente i sredine, mogu za primenu egzaktnih metoda u ekonomiji dati novo obeležje razvitku ove nauke. Ovi statistički metodi koji su ranije primenjivani elementarno u ekonomiji, i koji se i danas jako primenjuju za određivanje tendencije izvesnih ekonomskih uzroka primenom analitičkih metoda iz računa verovatnoće, biće novo polje rada. Doći će se možda skoro dotle da se iz statističkih promatranja, iz elemenata koje obična statistika beleži, uoče izvesne stabilnosti dužeg trajanja, što će imati karakter i obeležje

zakona. Trebalo je stvoriti mišljenje u ekonomskih i fizičkih nauka da su zakoni promenljivog karaktera, da su to relacije statističkih odnosa, da su izrazi izvesnih verovatnoća, pa da se bliže uđe u one ekonomske relacije koje bi nosile naziv zakona. Kurno, Kettle, Pareto i drugi pokušaji upotrebe naučnih metoda za promatranje socijalnih i ekonomskih pojava uneće nove perspektive u ekonomske domene, preko upotrebe novih metoda pri proučavanju fizičkih pojava, koje su fluktuacijama svojih promena slične po načinu menjanja sa ekonomskim pojavama".⁴⁷⁾

Predgovor Židovoj i Ristovoj knjizi, nastao 1919. godine za vreme Stojanovićevog boravka u Parizu na Mirovnoj konferenciji, nedvosmisleno govori da autor nije želeo da ispusti ekonomsko-teorijski rad i da se potpuno posveti politici, a zatim i da mu je namera bila da nastavi pravcem koji je odredio u *Osnovama teorije ekonomskih vrednosti* i *Tumačenju fizičkih i socijalnih pojava*. U ovom zanimljivom predgovoru, gde se između ostalog pominje Marks i efekti njegovih društveno-ekonomskih teorija, Stojanović obrazlaže koncizno i eksplicitno suštinu svog metoda, traženja analogije između termodinamike i ekonomije u cilju stvaranja jedne opšte teorije veza između uzroka i efekata u raznorodnim pojavama, bilo da potiču iz domena prirodnih nauka, bilo iz kretanja i razvoja ljudskog društva. Ovakvim gledištem Stojanović se značajno približio kibernetičkom pristupu u nauci.⁴⁸⁾

"Novo gledanje na stvari je od velikog značaja, što jednom uočeni zakoni i obeležene zajedničke osobine relacija između uzroka i pojava, svodi proučavanje onog što je tipsko na manji broj osnovnih problema kojima se čitave kategorije pojava daju lakše protumačiti, nezavisno od mesta i od vremena gde se dešavaju".⁴⁹⁾

Stohastički karakter veza između pojava i procesa u ekonomskoj analizi i fizici, daje osnove za generalizovanje statističkog termodinamičkog metoda. Zapravo, generalizovana statistička termodinamika, posebno Džibsovi radovi, odigrali su važnu ulogu u formiranju kibernetike Norberta Vinera (Norbert Wiener).⁵⁰⁾ Istraživajući analogiju između mašine i živog organizma Viner je utemeljio kibernetiku.⁵¹⁾ Od šezdesetih godina kibernetika nalazi primenu u ekonomskoj nauci, tako da pojam entropije, prvobitno vezan za termodinamiku, ulazi u ekonomsku analizu.⁵²⁾

Analizirajući radove K. Stojanovića, osobito drugi deo studije *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* ne možemo a da ne istaknemo Stojanovića kao jednog od najznačajnijih prethodnika kibernetike i primene teorije sistema u ekonomskoj analizi, i to ne samo kod nas, nego i u svetu.⁵³⁾

Nema sumnje da je Kosta Stojanović veoma precizno pratio razvoj prirodnih nauka i da je bio dobro upoznat sa najnovijim otkrićima i teorijama u fizici. Radio je pod značajnim uticajem ideja francuske matematičke škole, koja je negovala širok, univerzalan pristup matematici, kroz praktične fenomene raznovrsnih prirodnih nauka. Tako Stojanović otpočinje drugi deo studije o vrednosti izlaganjem termodinamičkih teorija vezanih za mehaničko tumačenje toplotnih pojava, Karnoov (Carnot) kružni proces, zakon entropije i termički ekvivalenat (odnos rada i toplote). Prelazeći na ekonomske pojave on, na žalost bukvalno, zamenjuje fizičke veličine ekonomskim, u

skladu sa prethodno iznetom tablicom,⁵⁴⁾ što dovodi i do ekonomski apsurdnih zaključaka.⁵⁵⁾ Jedan od takvih je "i pokušaj nalaženja tzv. ekonomskog ekvivalenta "odnosno broja koji kazuje koliko jedinica kapitala daju rad ili koliko jedinica rada daju kapital". Polazeći od prvog principa termodinamike, u vidu

$$dE = dA + Jdw$$

E - energija

A - rad

w - toplota

J - mehanički ekvivalent toplote

i zamenjujući toplotu kapitalom, a energiju bogatstvom, autor dobija:

$$dE = dA + \frac{dk}{A},^{56)}$$

pri čemu je u ovom slučaju

E - bogatstvo

A - ekonomski rad

k - kapital

Ova jednačina, nazvana prvi "ekonomsko-dinamički" zakon, nije ništa drugo do tautologija koja govori da promena društvenog bogatstva zavisi od promena u živom i minulom radu kojim društvo raspolaže. Iz ove jednačine dobija se nizom transformacija tzv. ekonomski ekvivalent u vidu koeficijenta Jek , koji kada se kapital izrazi u kalorijama, a rad u kilogramimetrima iznosi 425, tj. $425 \text{ kg/m} = 1 \text{ cal}$, što je bez ikakve ekonomske logike.

Ovde se očigledno radi o vulgarnoj analogiji sa mehaničkim ekvivalentom pretvaranja rada u toplotu i ove relacije nemaju nikakvu naučnu validnost.

Grubo pridržavanje mehanicističkog gledišta i izostavljanje društveno-istorijskog sadržaja ekonomskih pojava su dva osnovna nedostatka Stojanovićeve analize, koji su doveli do ovakvih i sličnih pogrešaka. Ipak, objektivnosti radi, ne možemo a da ne ukažemo na jedan pokušaj samog autora da se odvoji od rigidne, mehanicističke analize, oslobođene društveno-istorijskog sadržaja. Stojanović u šestoj glavi ukazuje na eksploatatorsku suštinu kapitalizma, razmatrajući jednačinu (promena) elementarnog rada τ .

$$d\tau = \alpha d\tau + \beta d\tau$$

α i β su odgovarajući koeficijenti, drugačijim jezikom rečeno, koeficijenti raspodele društvenog fonda rada, tj. $\alpha d\tau$ izražava količinu rada namenjenju stvaranju potrošnih dobara, a $\beta d\tau$ deo fonda rada namenjen stvaranju proizvodnih dobara, ili akumulaciji kapitala. Kako je

$$dk = \beta d\tau \text{ i } \alpha + \beta = 1 \quad k - \text{kapital}$$

smenom se dobija $dk = (1 - \alpha)d\tau = Ad\tau$, "što predstavlja odnos između rada fizičkog τ i kapitala ekonomskog k ".

"U kapitalističkoj proizvodnji (ova - RP) jednačina daje kapital iz neplaćenog rada, ako se uzme da je $\alpha d\tau$ samo plaćen rad u jedinicama rada".⁵⁷⁾

Iz ovoga može se korigovati odnos između tzv. ekonomskog ekvivalenta Jek i mehaničkog ekvivalenta J . što autor čini u formi

$$\frac{J}{1 - \alpha} = Jek, \quad J = Jek(1 - \alpha) = JekA$$

Isto tako, interesantna diskusija ovih jednačina data je u narednoj, sedmoj glavi.

"Repaticijom bogatstva, u današnjim socijalnim sredinama, kapitali pripadaju pojedincima ili korporacijama, a iz (prethodnog - RP) je jasno, da su ti kapitali postali na račun održanja ljudske snage, energije društvene. Može se s pravom reći, da su kapitali postali na račun ljudske fizičke i intelektualne moći, jer je sva tehnika postala naporom ljudi danas i u prošlosti. β nosi u sebi tragove ljudske delatnosti i tradicije prošlosti."⁵⁸⁾

U svemu ovom ne sme se gubiti iz vida da Stojanović razmatra kapital samo kao tehnički faktor proizvodnje, a ne kao društveni odnos i da je uticaj vulgarne rikardijanske teorije vrednosti bio predominantan za formiranje njegovih pogleda. On na mnogo mesta ističe činjenicu da je kapital postao iz rada, ali greši kad tvrdi suprotno, da rad može postati iz kapitala.

Posledica svega je sledeće tumačenje viška vrednosti koje prolazi od stava da je vrednost, V nekog objekta jednaka vrednosti pre procesa proizvodnje, V_o plus razlici između unetog kapitala i primenjene energije.

$$V = V_o + \left(\frac{K - K_o}{A} \right) - (E - E_o) \quad , \text{ ili}$$

$$V = V_o \left[1 + \frac{(K - K_o) \frac{1}{A} - (E - E_o)}{V_o} \right]$$

Višak vrednosti M , predstavljen je kroz odnos razlike korišćenog kapitala i energije i početne vrednosti objekta, predmeta rada, pre prerade.

$$M = \frac{(K - K_o) \frac{1}{A} - (E - E_o)}{V_o} \quad 59)$$

Ovakvo određivanje viška vrednosti ne samo što odstupa od ekonomske logike, nego do kraja nije ni objašnjeno, tako da nema naučnog značaja.

Svestan da na momente stvara "veštačke" konstrukcije, bez ekonomske logike, Stojanović kaže: "dalje na ovom neću insistirati, poglavito s toga, što bi svako dalje izračunavanje valjalo da bazira na izvesnim empiričkim zakonima koji nam nedostaju a služiti se i dalje pozajmljenim analogijama iz toplote, može nas odvesti do netačnih zaključaka, jer su analogije opasne, ako se teraju u krajnje konsekvence."⁶⁰⁾ Ovim rečima on ne samo da se ogradio od pojedinih rezultata, nego je izrazio i sumnju da se doslovno fenomenološko preslikavanje uopšte može uspostaviti u teoriji vrednosti.

Čak i kada je očigledno da ekonomska logika odstupa od prirodnih kretanja, Stojanović pokušava da ostane veran ideji o doslovnom preslikavanju fizičkih u ekonomske veličine. Razmatrajući kretanje roba u privredi, od tržišta na kojima je tražnja manja, ka tržištima gde je veća, on uočava odstupanje od smera kretanja toplote u prirodi. Naime, toplota se kreće od tela više ka telu niže temperature, a roba ode od područja niže ka području više tražnje, što opovrgava zamisao o mogućnosti poistovećivanja temperature i tražnje.

Da bi ovaj problem rešio, Stojanović uvodi u analizu kretanje kapitala, smatrajući da ono ima suprotan smer kretanju roba. Pošavši od činjenice da što je ekonomska sredina razvijenija, to je i tražnja za robama u njoj viša, a kapital kao faktor obilniji, on uvodi pretpostavku o suprotnom smeru kretanja mase roba i kapitala, tj. robe većinom idu ka razvijenijim sredinama, a kapitali se odlivaju iz njih.⁶¹⁾ Tako je, naizgled, rešeno pitanje odstupanja ekonomske pojave od fizičke pojave prelaska toplote sa tela više temperature na telo niže, jer po Stojanovićevom analoškom jezgru kapital odgovara toploti.⁶²⁾

Ukoliko bi pretpostavka o suprotnom smeru kretanja roba i kapitala bila ispravna, celokupna teorijska konstrukcija imala bi smisla. Međutim, ova pretpostavka ne mora biti tačna; autor ne iznosi nikakve empirijske činjenice da bi je potvrdio. Šta više, moguće je tvrditi i suprotno, da kretanje kapitala prati kretanje roba i da ekonomski razvijenije sredine nisu u svakom slučaju uvoznice roba i izvoznice kapitala. Pre se može dokazati da su ekonomski razvijenije sredine, tj.

države, bile izvoznice kako najveće mase roba, tako i kapitala, što obara Stojanovićevu pretpostavku i na njoj izvedene zaključke.⁶³⁾

Primer pogrešne analize, kojom se ignoriše društveno-istorijska dimenzija ekonomskih procesa, predstavlja tumačenje Karnoovog (Carnot) ciklusa u ekonomskim sredinama. Razmatrajući kružne procese u Karnoovim toplotnim promenama, Stojanović jednostavno zemenjuje fizičke veličine ekonomskim, ne poštujući dovoljno unuštarnju logiku ekonomskih pojava. Tako na primer posmatra ekonomske procese kroz određeni nivo entropije i zaključuje da oni mogu biti i reverzibilni i ireverzibilni, što radikalno odstupa od pogleda Nikolasa Đorđesku-Roegen (Nicholas Georgescu - Roegen) koji ekonomske procese posmatra isključivo kao ireverzibilne.⁶⁴⁾

Kosta Stojanović definiše entropiju ekonomskih sistema kao odnos kapitala i tražnje u određenoj sredini.

$$H = \int \frac{dk}{\theta}$$

K - kapital
θ - tražnja
H - entropija

Za rezervibilne procese, pri kojima su početna stanja jednaka krajnjim $H = 0$, dok za ireverzibilne procese važi $H > 0$. "Rašćenje entropije znači u termodinamici rašćenje toplote na račun rada; u ekonomiji pak znači rašćenje kapitala na račun rada ili vrednosti."⁶⁵⁾

Ističući da entropija izolovanih sistema, ma kakvi oni bili, uvek raste, autor zaključuje "da je tendencija ekonomskih promena u socijalnim sredinama da se energija ekonomska u krajnjoj fazi posle svih transformacija, ogleda samo u stvorenom kapitalu."⁶⁶⁾ Objašnjenje ovog stava može se naći u delu *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava* gde, posmatrajući čitav svet kao izolovan sistem, Stojanović kaže: "Kao što je po entropiji tendencija procesa prirodnih da se sav rad mogući pretvori u toplotu, iz koje se ne može više rad javiti, ako se postigne toplotno stanje jednoga nivoa - uniformna toplota - tako je i u ekonomiji, krajnji je proces pretvaranje svih mogućih vrsta radova u kapital i to imobilni materijalni, moralni i intelektualni. Kad poslednji proces nastupa, ravnoteža je u ekonomiji stabilna i stanje je socijalno u studijumu izumiranja. Život ekonomski čitavih izumrlih rasa i naroda kultura starih: asirske, vavilonske, misirske, grčke, rimske, evropske, srednjega veka i novije pokazuje očit da gornji princip vredi. Šta je to što ostaje posle nestalih naroda, koji su u svima akcijama svojim davali pojave koje su manifestacije pomenuta dva principa"? Ostaju spomenici materijalne, moralne i umne kulture - ostaje imobilni kapital, kao poslednja transformacija materijalno-umnog rada i napora nestalih naroda. Nove kulture, koje postaju i žive po tim zakonima teže istim procesima."⁶⁷⁾

Ovakvo tumačenje entropije⁶⁸⁾ ekonomskih sistema razlikuje se od pogleda Đorđesku-Roegen koji ne tretira zakon entropije kao ekonomski, već kao termodinamički princip, koji ima značajne implikacije u ekonomiji. Za razliku od Stojanovića, Đorđesku-Roegen ne pripisuje ekonomski sadržaj principu entropije zemenjući fizičke veličine ekonomskim. On posmatra entropiju u svom izvornom termodinamičkom smislu, ali ističe vezu između termodinamike i ekonomije, smatrajući termodinamiku najekonomskijim područjem fizike. Pri tom, ukazuje na činjenicu da su prvi radovi iz termodinamike nastali iz ekonomskih pobuda i uz poštovanje ekonomske logike.⁶⁹⁾ Veza između ekonomije i termodinamike znatno je dublja no što se u prvim činini, jer se osnovna distinkcija između slobodne i latentne energije može uspostaviti tek u odnosu na čoveka i njegovu ekonomsku aktivnost prilagođavanja prirode u cilju samoodržanja. Otuda Đorđesku-Roegen ističe "antroporfni" karakter termodinamike, kao grane fizike koja ima najdublje veze sa ljudskom vrstom i njenom aktivnošću⁷⁰⁾ i koja predstavlja "mešavinu fizike i ekonomije".

Svoju teoriju vrednosti Đorđesku-Roegen zasniva na termodinamici, tj. na stavu da je uslov za neku stvar da ima vrednost sadržana u niskoj entropiji.⁷¹⁾ Pri tom, pojam entropije ostaje i dalje vezan za fiziku, tj. entropija se tumači kao mera nepovratnog procesa degradacije energije u sistemu, ili kao prosečan indeks rasporeda ukupne energije u sistemu.⁷²⁾ Za razliku od Stojanovića koji entropiju ekonomskih sredina poima kao ekonomsku veličinu (odnos kapitala i tražnje), zamenjujući određene fizičke vrednosti homolognim ekonomskim veličinama, Đorđesku gradi svoju teoriju na fizičkom poimanju entropije, posmatrajući ekonomske "posledice" delovanja drugog principa termodinamike na čoveka i njegovu ekonomsku aktivnost. Time se Đorđesku daleko više približio suštini društveno-istorijskog kretanja od Stojanovića, jer iako tretira entropiju u njenom, originalnom fizičkom smislu, on ističe i sve njene društvene implikacije, tumačeći svaki istorijski korak u razvoju čovečanstva kao stremljenje ka niskoj entropiji.

U tom smislu je svaki ekonomski proces na određen način nepovratan, jer se sastoji od kontinuirane transformacije niske u visoku entropiju, ili definitivnog pretvaranja svega u otpad, tj. zagađenje, krajnji produkt ekonomske aktivnosti.

Studija Đorđesku-Roegen ima cilj da postavi pitanja o perspektivi čovečanstva, sa stanovišta sve drastičnijeg korišćenja niske entropije, tj. negentropije, iz prirode i sve težih problema Sveta u traganju za energijom i u borbi protiv zagađenja. Tako Đorđesku ostaje izraziti ekonomista, mada čitavu privrednu i političku istoriju Sveta vezuje za jednu fizičku pojavu, entropiju, i njene posledice na ljudsko društvo. Na teorijskom planu on definitivno opovrgava predstavu o ekonomskom procesu kao zatvorenom sistemu kružnih tokova.

Posle studije *The Entropy Law and the Economic Process* jasno je da se ekonomski procesi više ne mogu analizirati zastarelom mehanicističkom epistemologijom, smatrati reverzibilnim i predstavljati kružnim tokovima.⁷³⁾

Kosta Stojanović nije otišao tako daleko. Zamenjujući fizičke veličine homolognim ekonomskim elementima, došao je do nekih, za svoje vreme, originalnih relacija, ali ih nije obrazložio, niti odredio njihove društveno-ekonomske implikacije. Njegovim analizama nedostajala je veza sa ekonomskom stvarnošću, što je i sam autor na više mesta isticao.⁷⁴⁾

Stojanovićev pesimizam izražen u zaključku *Osnova teorije ekonomskih vrednosti*, nastao pod uticajem Klauzijusovog (Rudolf Clausius) "proročanstva o toplotnoj smrti", unekoliko podseća na opomenu koju je Đorđesku-Roegen uputio čovečanstvu zbog lošeg korišćenja prirodnih resursa i njihovog rasipanja na nevitale potrebe. I Stojanović i Đorđesku saglasni su u predviđanjima sve nižeg kvaliteta života u budućnosti.

Sa puno osnova se može reći da je Kosta Stojanović predhodio mnogim zaključcima Đorđeskua i ostalih zastupnika savremene teorijske ekonomije resursa.⁷⁵⁾ Ovo se naročito uočava u poslednjoj, devetoj glavi Stojanovićeve studije, gde se kaže da sve veličine u ekonomiji, bogatstvo, vrednost, rad, kapital itd. rastu na račun prirode, tj. da "ekonomska energija" (suma vrednosti svih društvenih tekovina) jača na račun prirode.

Ovakav autorov stav je posledica primene prvog zakona termodinamike (konservacija energije) na društvo i njegovu ekonomsku aktivnost, kao integralni deo prirode. Mada nigde ne pominje problem prirodnih resursa i njihovog nestajanja, Stojanović je svestan dublje veze između prirode i ekonomskih procesa. On za razliku od Đorđeskua, ne postavlja granice i ne otkriva moguće zastoje u ekonomskoj aktivnosti čovečanstva zbog iscrpljenih mineralnih resursa - nosilaca niske entropije; on kroz prilično sumorno viđenje budućnosti u kojoj će sve vrednosti, pretvorivši se u kapitale,⁷⁶⁾ nemo svedočiti o istoriji ljudske vrste, iznosi sopstvenu viziju puta kojim se Svet kreće.

Ipak, na filozofskom planu Stojanović ne prihvata teoriju o "toplotnoj smrti vasiona". Ono što je moguće i verovatno za jedan zatvoren sistem, kakav je Zemlja sa stanovišta ekonomske aktivnosti, ne važi za čitav Kosmos. Iako je nedvosmisleno dokazano da entropija zatvorenih sistema raste, što ima posledica i na ekonomske procese, ni sa čim se ne može argumentovati teza da će ista sudbina zadesiti Univerzum.⁷⁷⁾ Naprotiv, tvrdi Stojanović, izlažući detaljno svoje filozofske poglede u knjizi *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*.⁷⁸⁾

Ova knjiga je nastala u isto vreme kada i *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, pojavila se iste 1910. godine, a po osnovnim idejama autorovim potpuno se poklapa sa prethodno analiziranom studijom. To govori o potrebi da se izvrši paralelna analiza ova dva teorijska rada Koste Stojanovića. Drugačije rečeno, *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* i *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava* su dve komplementarne studije, nastale na istim filozofskim gledištima socijalne mehanike.

Za razliku od teorije vrednosti, koju je autor istraživao i izlagao obilato koristeći matematiku, *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava* je narativno pisana knjiga, jezikom i stilom devetnaestog veka. U njoj termodinamičke diferencijalne jednačine imaju sporednu ulogu, da

ilustruju prethodno iznesene verbalne iskaze. Ipak, *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava* služi kao značajna dopuna stavova iz *Osnova teorije ekonomskih vrednosti*.

U toku rada na studiji *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, Stojanović je na mnogo mesta uskratio objašnjenja, definicije, ili izvore svojih stavova. Ovakav postupak se može jedino opravdati željom autora da ne ode u preteranu širinu i deskripciju, strogo usmeravajući fokus analize na ekonomske probleme vezane za nastanak vrednosti. Nedostatak ove studije, koji joj otežava razumljivost, donekle je ublažen kroz *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, koje, sa svoje strane, dobrim delom izlazi van okvira ekonomskog opusa K. Stojanovića.



Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava pre je filofska i sociološka rasprava, u kojoj se ekonomskim problemima, sa pravom daje značajno mesto. Bez nje uvid u ekonomsko delo autora ne bi bio potpun. Zanimljivo je da je i ova rasprava imala istu sudbinu kao i Stojanovićeva teorija vrednosti. Pala je u zaborav neposredno po izdavanju,⁷⁹⁾ verovatno iz istih razloga koji su doveli do gubitka interesa za ostale teorijske radove o čemu je već bilo reči.

Prvih sedam glava knjige *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava* posvećene su iznošenju glavnih fizičkih teorija devetnaestog veka i njihovim implikacijama na filofske poglede o materiji, energiji, nastanku sveta, života i ljudskog društva.⁸⁰⁾ U njima je data suština materijalističkih pogleda Koste Stojanovića, formiranih pod uticajem velikih imena prirodnih nauka kako iz prošlosti⁸¹⁾ tako i autorovih savremenika.⁸²⁾ Iz ovih redova jasno se vidi da je Kosta Stojanović dobro poznao i najnovija dostignuća fizike i matematike svog vremena. On nije ni malo zaostajao za tokovima evropske, tj. svetske nauke, koju je precizno pratio, osobito za vreme rada na Univerzitetu u Beogradu.

Drugi deo ove knjige obuhvata poglavlja od sedmog do četrnaestog, pod naslovom "Opšta mehanika i tumačenje socijalnih pojava". U njemu se uvodi nov pristup analizi društveno-istorijskih fenomena korišćenjem matematičko-statističkih metoda i uspostavljanjem analogije sa prirodnim procesima, na način sličan analogijama između termodinamike i ekonomije.⁸³⁾

"Socijalni su problemi komplikovaniji od fizičkih, ali po onome što smo već izneli, a komplikovanost daje više uslova za nalaženje statističke zakonitosti."⁸⁴⁾ "Kako je broj uzroka veliki za socijalne pojave račun verovatnoće i teorija velikih brojeva su siguran metod da se saznanje egzaktnim činjenicama obogati u oblasti, koja je danas protkana bezbrojnim hipotezama o procesima, koji se u socijalnim sredinama zbivaju."⁸⁵⁾

Želeći da društvenim naukama, posebno sociologiji, da što egzaktniji karakter, Stojanović je učinio istu grešku, kao i u slučaju ekonomske teorije. Apstrahujući društveno-istorijski karakter socijalnih procesa, poistovećujući kretanja i razvoj društva sa fizičkim procesima; svodeći ulogu

ljudi na molekule i atome u fizičkim sredinama, on je stvorio jednu apstraktnu teoriju; na momente potpuno neprimenljivu u društvenim naukama.

Dobar deo ove knjige sadrži rezultate iz *Osnova teorije ekonomskih vrednosti*, objašnjene na drugi način, bez matematike i sa mnogo više primera iz ekonomske stvarnosti.⁸⁶⁾ Očigledno je namera autorova bila da pokuša približiti sopstvena gledišta realnosti, te da na taj način otkloni jednu od osnovnih slabosti teorije.

Zanimljivo gledište autora, koje sadrži puno skepse prema sopstvenoj teoriji, može se naći u poslednjoj, četrnaestoj glavi. "Saznanje stalnoga u promenama socijalnim, ekonomskim, moralnim i kulturnim još se nalazi tek u prvoj svojoj fazi. Tako smo još, što se tumačenja tiče, na definicijama izvesnih elemenata, koji treba da uđu kao uzroci stalnog i nepromenljivog. U ovih pojava nagađaju se veze pomoću analogije, ali je tolika disparitnost među pojedinim pojavama, da svi pokušaji sinteze ostaju kao stari metafizički sistemi o svetu, kule podignute na pesku, bez ičeg u sebi naučnog što bi potkrepljivalo uzimanje ovog ili onog motiva, kao uzrok za promene, koje se dešavaju (vidi uvod u moju raspravu *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*). Sve što se u tih pojava zna, to su još samo tendencije promena pojava i njihovih uzroka."⁸⁷⁾ Time se Kosta Stojanović pokazao kao zreo, i objektivan naučnik.

Ovakvo, kritičko razmatranje nema za cilj da umani vrednost ekonomsko-teorijskih radova Koste Stojanovića. *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, kao i *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, umnogome prevazilaze ne samo sredinu, nego i vreme nastanka. Pažljivim čitanjem ova dva dela može se naći mnoštvo zanimljivih i vrlo inspirativnih naučnih ideja. Na prvom mestu mislimo na začetke kibernetiskog tumačenja privrede i društva, u čemu K. Stojanović pripada primat. Zaključujući *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava* Stojanović kaže: "Dodirnuo sam u glavnom sve što je nužno bilo da se postigne harmonija i jedinstvo u traženju kauzalnosti između uzroka i efekata, nezavisno od toga gde se pojavi dešavaju, nezavisno od domena gde se procesi mogu da jave."⁸⁸⁾ Ovakvo gledište umnogome podseća na koncept apstraktnog kibernetiskog sistema, kojim operiše savremena teorija sistema.⁸⁹⁾ Na više mesta u Stojanovićevim radovima vidljiv je sistemski pristup, pri čemu se sistem poima na savremen način, kao skup međusobno povezanih elemenata sa osobinama koje nisu samo prost zbir osobina elemenata.⁹⁰⁾

Sistemskim pristupom Stojanović objašnjava i pojavu kriza u privredi.⁹¹⁾ Pri tom zapostavlja njihov društveno-ekonomski i klasni karakter, poistovećujući ih sa kretanjima u prirodi. Po njemu su ekonomske i društvene krize stalni pratioci istorijskog razvoja čovečanstva, a javljaju se kao posledica delovanja principa akcije i reakcije, primenjenog na društvo.

"Princip akcije i reakcije, čija suština leži u osobinama sile inercije i u pojavama sila aktivnih i sila reakcije, ima svoje potpuno dejstvo za socijalne pojave. Ne može se ništa aktivno stvoriti u društvu, niti se kakav događaj desiti u pozitivnom smislu, da se ekvivalentne pojave reakcione ili negativne ne nađu, koje odgovaraju pomenutim pojavama."⁹²⁾

Izvor akcije u društvenom i privrednom razvoju su nove filofske ideje, nove naučne teorije i tehničke inovacije. Njima se suprotstavljaju sile društvene reakcije, u vidu zabluda prošlosti, rigidnih tradicija, zastarelih tehnologija i inertnih socijalnih struktura, koje se suprotstavljaju promenama bilo koje vrste, težeći da održe društveni status quo.⁹³⁾ Ovaj antagonizam između "sila akcije" i "sila reakcije" u društvu dovodi do razvoja, evolucije čovečanstva u biološkom i društvenom smislu, pri čemu društvene zajednice, kao i Svet u celini, povremeno, ritmično prolaze kroz periode kriza, kada sile društvene reakcije prevladaju.

Na ovaj način formulisano tumačenje ekonomskih kriza, kao društvenih kriza uopšte, ima puno naučno opravdanje. Antagonizam između Stojanovićevih "sila akcije i reakcije" u društvu donekle odgovara marksističkom shvatanju borbe i jedinstva suprotnosti, između proizvodnih snaga i društveno-produkcionih odnosa, s tim što bi proizvodne snage odgovarale "silama akcije", a odnosi "silama reakcije". Kod Stojanovića sile akcije i reakcije nisu jednoznačajno determinisane kao proizvodne snage i odnosi, te se može zaključiti da po njegovoj teoriji napredak proizvodnih snaga ne mora, uvek predstavljati "silu akcije", dok se društveni odnosi ne ispoljavaju obavezno kao sila suprotnog dejstva. Mada je najčešće kroz istoriju slučaj bio upravo takav, da napredak proizvodnih snaga prouzrokuje i uslovljava napredak društva, to ne mora uvek biti tako, jer novi proizvodni metodi mogu, dugoročno i globalno gledano, stvarati više ekonomske i ekološke štete po čovečanstvo od tradicionalnih. Time smo povezali ideje K. Stojanovića sa gledišta Đorđesku-Roegenova i njegovih istomišljenika.

Međutim, ideje K. Stojanovića o krizama u razvoju nas navode na još jedno poređenje sa gledištima jednog od velikana ekonomske misli. Naglašavanje tehničkih inovacija i napretka primenjene nauke, kao izrazitih "sila akcije", koje vode razvoju društva, podeća na gledišta J.A. Šumpetera (J.A. Schumpeter), o nejednakom rasporedu inovacija u vremenu kao uzroku nužnih i zakonomernih kriza kapitalizma.

Ipak, ne sme se izgubiti iz vida da su ovi Stojanovićevi stavovi, ove lucidne ideje, tek rudimenti jedne potpune teorije kriza, koju autor nikada do kraja nije formulisao.

Stojanovićeva ekonomska i društvena teorija umnogome zapostavlja klasno-socijalni pristup problemima koji se analiziraju, međutim pažljivim čitanjem se otkriva jasan autorov stav o kapitalizmu, o uzrocima socijalnih i ekonomskih problema i o budućnosti koja, noseći određenu mogućnost prevazilaženja klasnih suprotnosti, može dovesti do nekih drugih negativnih posledica po razvoj čovečanstva.

U uvodu knjige *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* autor govori: "Nejednaka podela bogatstva dolazi danas od sklopa društvenog i nejednake moći apsorpcione raznih društvenih slojeva, ali kao što ima načina u fizičkom svetu od nehomogene sredine napraviti homogenu i obratno, tako smo na osnovu dobrog poznavanja zakona ekonomije u stanju i današnju nehomogenost društvu pretvoriti u homogenost i preko pojave današnje podele svojine, koja

nema nikakva opravdanja u moralu ljudskom, naći novu fazu, gde će život snošljiviji biti i manje nestabilna ravnoteža od današnje."⁹⁴⁾

Iz ove rečenice jasno se vidi autorov kritični odnos prema kapitalističkoj svojini i kapitalizmu uopšte za koji na mnogo mesta se tvrdi da je nehuman, da nije primeren čovekovoj prirodi, da je vremenski prolazan da nosi sa sobom mnoge opasnosti itd. Ovaj stav posledica je snažnog uticaja marksističkih i socio-reformističkih ideja, koje je u mladosti K. Stojanović proučavao. Međutim, on ne prihvata ni mogućnost, ni opravdanost za socijalističku revoluciju, što ga uprkos materijalističkom polazištu, dijalektičkom metodu i poznavanju Mraksovih ideja, ne svrstava u marksiste svog vremena. Šta više, kao zreo naučnik Stojanović istupa kao antisocijalista.

"Današnje doba kulturne i ekonomske borbe nalazi se pred agresivnim strujama socijalizma, koji će izvesno kao etapa naročito u evoluciji svetskoj, zauzeti svoj dominirajući položaj. Na mesto negdašnjeg moćnog apsolutizma u monarhijama, došao je demokratski apsolutizam, koji proističe iz stavljanja kolektivnog, državanog interesa nad interesima pojedinaca, došlo je doba vladavine, selekcijom mediokriteta, koje se samo za to trpi, što je u mnogome poboljšao položaj individue i čitavih društvenih staleža, koji su ranije bili roblje. Iz doba kapitalizma koji je sve ideale čovečanstva za neko vreme bacio u zasenak, sa tražnjom mase svojih prava i boljih uslova za život, rodiće se nova vremena i generacije će doći, koje će moralne principe uzdići nad egoističnim pobudama današnje životinjske borbe za opstanak. Pritisak jak kolektivismu će izazvati reakciju usled otpora individualnih,^x i borba će sve jača bivati u budućim vekovima, da se novih vidova tiranije oslobodi duh razvijen i nezavisan, i usled ovih konflikata i evolucija će socijalna dobijati i nove oblike i nove jačine, kroz koje će pulsirati procesi budućnosti. Nov će život ideala doći, koji će osvežiti materijalnu kulturu u budućnosti i dati joj obeležje novo u evoluciji socijalnoj."⁹⁵⁾

Činjenica da su ovi redovi napisani početkom veka, najverovatnije u istom razdoblju kada i *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* ukazuje na sposobnost autora da, delom intuitivno, a delom primenjujući sopstveni naučni metod, dođe do zanimljivih predviđanja o socijalnoj i političkoj budućnosti. Na samom početku dvadesetog veka Stojanović iznosi uverenje o pobedi socijalističkih sistema, ali pri tom uočava i osnovne nedostatke koje sa sobom donosi državni socijalizam, zasnovan na birokratskom kolektivismu. Proces razvoja proizvodnih snaga i društveni progres uopšte, vezani su za ispoljavanje ljudske individualnosti i kreativnosti, koja u uslovima birokratskog kolektivismu ne može doći do izražaja.⁹⁶⁾ Po Stojanoviću, to će biti uzrok daljim transformacijama privrede i društva, te brojnim konfliktima i lutanjima unutar sistema, što će, sa svoje strane, dovesti do daljeg progressa, do oslobođenja čoveka i kao društvenog bića i kao individue. Kosta Stojanović, kada kritikuje kapitalizam i proriče mu kraj, duboko veruje ne samo u nužnost materijalnog oslobođenja, već u potpunu emancipaciju ljudske ličnosti i svih kreativnih

svojstava pojedinca, koje svojom raznolikošću, nejednakošću i širinom, uslovljavaju napredak čovečanstva.

Ništa manje ne privlače pažnju stavovi o nužnosti integracije evropskih država u federativne celine.⁹⁷⁾ Ovo se osobito odnosi na balkanske države i njihovu sudbinu,⁹⁸⁾ jer "samo tako spermne za budućnost mogu stvoriti jake bedeme, o koje će se razbiti talasi evropske kulturne najezde, koja može uništiti zasnovane samostalne, slobodne kulturne jedinice na Balkanu."⁹⁹⁾



Proučavanjem ekonomskih i političkih pogleda Koste Stojanovića nameće se zaključak da on nije pripadao marksistički orijentisanim krugovima svog vremena. Mada je, po mnogo čemu, očigledno da je poznao osnovne ideje marksističke ekonomske teorije,¹⁰⁰⁾ Stojanović nije bio ekonomista - marksista. Međutim, njega ne možemo svrstati ni u jedan od tokova građanske ekonomske teorije tog doba. Na prvom mestu zbog jasnog i nedvosmislenog suprotstavljanja kapitalizmu, za koji smatra ne samo da nije prirodan i čoveku primeran sistem, nego je istorijski prolazan, Stojanović se ne može bezrezervno ubrojati u građanske ekonomiste.

Materijalistički pogled u filosofiji i ekonomiji odvaja teorijsko delo Koste Stojanovića od vodećih škola i pravaca građanske nauke. U doba kada je građanska ekonomska nauka doživela kulminaciju subjektivizma u teoriji vrednosti, Stojanović nudi objektivistički pristup ekonomskoj aksiologiji.¹⁰¹⁾ Njegova radna teorija vrednosti, iako odstupa od pravca razvoja radne teorije Smit-Rikardo - Marks, ipak zaslužuje punu pažnju, jer unosi mnoštvo novih i originalnih ideja preuzetih iz prirodnih nauka, konkretno termodinamike.

Kosta Stojanović se smatra prvim matematičkim ekonomistom u našoj nauci, no za razliku od ostalih građanskih ekonomista koji uvode matematiku u kontekstu analize privredne ravnoteže, on je direktno preuzima iz prirodnih nauka.

Iako je primena matematike u građanskoj ekonomskoj analizi, u okviru teorije ravnoteže u suštini indirektno inspirisana fizikom, jer je sam pojam ravnoteže preuzet iz mehanike, Stojanovićeva fenomenološka istraživanja direktno su "uvela" matematiku u ekonomsku teoriju. To je uslovalo da se u okviru Stojanovićeve teorije jave određeni pojmovi i ideje, koje će savremena ekonomska nauka početi da koristi tek nekoliko decenija kasnije, preuzimajući ih iz kibernetike.

Snažan argumenat protiv svrstavanja ekonomskog dela Koste Stojanovića u građanske okvire, može se naći i u praktičnom, ekonomsko-političkom radu na projektu Zakona o

radnjama iz 1910. god.¹⁰²⁾ Ovaj projekat, u čijoj je izradi Kosta Stojanović učestvovao, usvojen je uz puno prihvatanje Srpske socijaldemokratske partije i njenog vođe Dimitrija Tucovića. Tucović se vrlo pohvalno izrazio o ovom Zakonu i ukazao na sve njegove dobre strane, nazivajući njegovo usvajanje najznačajnijim uspehom svoje partije.¹⁰³⁾

Sve što je izneseno pokazuje koliko je teško i nezahvalno svrstavati ekonomsko delo Koste Stojanovića u neki od pravaca ili škola ekonomske nauke sa početka ovog veka. Po svemu sudeći Kosta Stojanović je kao ekonomski pisac bio znatno ispred svog vremena i sredine u kojoj je stvarao.

NAPOMENE

1) Kosta Stojanović, *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* SKA , Beograd, 1910.

Na sastanku Akademije prirodnih nauka Srpske kraljevske akademije od 18. novembra 1909. godine Mihailo Petrović i Bogdan Gavrilović su podneli referat o ovom radu i predložili da se on objavi u vidu posebnog izdanja.

2) Radovi Koste Stojanovića pojavljivali su se i na francuskom, engleskom, italijanskom, bugarskom itd. Međutim, bili su to uglavnom aktuelni politički članci, te analize i sugestije iz domena ekonomske politike. Njegovo najbolje ekonomsko delo ostalo je štampano na srpskom jeziku u izdanju Akademije, otuda, iako je Stojanović bio poznat evropskoj javnosti kao političar, ostao je nepoznat kao naučnik.

3) Ipak, zaborav nije bio potpun jer se Stojanovićeve studija pominje u *Razvoju ekonomske misli u XIX veku* od Mije Mirkovića. To je jedini pomen Stojanovićeve teorije vrednosti u našoj ekonomskoj literaturi između dva rata. Mijo Mirković doslovno kaže: "A ko zna kod nas danas, da je Kosta Stojanović, koji je bio naš savremenik profesor univerziteta i ministar finansija u Jugoslaviji, napisao jednu matematsku ekonomiju?... Od profesora ekonomije u Jugoslaviji sigurno ni jedan." *Razvoj ekonomske misli u XIX veku*. Beograd, 1938. str. 213.

4) Dragan Trifinović, Kosta Stojanović prethodnik i savremenik matematičke fenomenologije Mihaila Petrovića. *Dijalektika* 3-4 1979. Beograd.

5) v. Mihailo Petrović, *Elementi matematičke fenomenologije*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1911.

6) Npr. Fransoa Peru, Zasnovanost ekonomske nauke na termodinamičkoj inspiraciji. *Ekonomski anali* 70/71.

7) Radi se o uticaju znamenitih matematičara Konigs-a, Lippmann-a, Appele-a, Poincare-a, Boutya, Pellat-a, Hermite-a.

8) v. Dragan V. Trifunović, *Letopis života i rada Mihaila Petrovića*, SANU, Beograd 1969.

9) Na rad M. Petrovića kao prethodnice u kibernetici ukazao je još 1948. profesor Mirko Stojaković. Deceniju kasnije, mnogi naši i strani naučnici su počeli da istražuju Petrovićev rad u smislu otkrića kibernetike. O ovom opširno: Dragan Trifunović, *Mihajlo Petrović Alas*, Gornji Milanovac 1982; *Letopis života i rada Mihaila Petrovića*. Beograd, 1969.

10) M. Petrović, Jedan pogled na geometriju mase. *Nastavnik*, Beograd, 1896. str. 1-10.

11) M. Petrović, O matematičkoj teoriji aktivnosti uzroka. Srpska kraljevska akademija, *Glas*, knj. LIX, Prvi razred, knj. 22, Beograd, 1900, str. 183-247.

12) Ovu činjenicu ističe i dr Andrija Stojković u *Razvitku filosofije u Srba 1804-1944*, a od Stojakovića je preuzima, citirajući i Obren Blagojević u *Ekonomskoj misli u Srbiji do drugog svetskog rata*.

13) "Školski drug i prijatelj Mihaila Petrovića-Alasa, Stojanović je pre njega objavio spise u kojima zastupa ideju matematičke fenomenologije. Naime, u pomenutim raspravama iz 1910. ("Osnovi teorije ekonomskih vrednosti" i "Tumačenja fizičkih i socijalnih pojava"), on neposredno pre pojave Petrovićeve rasprave "Elementi matematičke fenomenologije" (1911) anticipira Petrovićeve ideje o analogiji između disparatnih pojava. Međutim, dok Petrović svojim analogijama obuhvata niz najraznorodnijih pojava prirode i društva, Stojanović utvrđuje matematičke analogije samo između ekonomskih i toplotnih pojava..." dr Andrija B. Stojković, *Razvitak filosofije u Srba 1804 -1944*. Beograd 1972.

14) Ne treba ipak zaboraviti da je sve referate za objavljivanje radova Koste Stojanovića iz oblasti fizike i matematike u *Glasi Akademije* podnosio M. Petrović, kao i da je sa B. Gavrilovićem predložio da se *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* K. Stojanovića štampa u vidu posebnog izdanja SKA.

15) Mada M. Petrović u *Elementima matematičke fenomenologije* komentariše rezultate K. Stojanovića (str. 732-736) njihov jedini zajednički rad bio je pokušaj matematičke interpretacije jednog političkog problema. Predstavnički sistem izborni, *Delo*, br. 39, 1906. Ovaj zanimljiv rad nije bio iz domena matematičke fenomenologije.

16) Kosta Stojanović, *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, Beograd, 1910. str. 7.

17) Isto, str. 11.

18) O ovom posebno v. Kosta Stojanović, *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, Beograd, 1910. str. 35, 49-50, 92-98, 126. Ovakvo kompleksno tretiranje proizvodnih faktora donekle podseća na ideje E. Denisona (E. Denison) u domenu usavršavanja proizvodne funkcije, razmatranjem uticaja, znanja, obrazovanja i naučnih dostignuća na porast društvene proizvodnje. E. Denison, *The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives before Us*. New York, 1962.

19) *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, str. 126.

* Pod pojmom "kulturnog" rada Stojanović podrazumeva kolektivni rad članova izvesnog društva na određenom stepenu kulturnog razvoja i društvene podele rada.

** Misli se na rad u fizčkom smislu koji nastaje u proizvodnji po spajanju kapitala sa živim radom.

*** Pod pojmom energije socijalne, ili ekonomske, Stojanović podrazumeva društveno bogatstvo, koje zavisi od "okoline u kojoj se društvo nalazi", tj. prirodnog faktora i "internog kvaliteta sistema", tj. njegove ekonomske efikasnosti.

Izlažući tablicu homolognih elemenata jedinstvenog analoškog jezgra, koja se odnosi na Stojanovićevo delo *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, i Mihailo Petrović vezuje pojam energije i bogatstva. (*Elementi matematičke fenomenologije*, str. 733).

20) *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 8.

** amortizacija

* posledica povećanja organskog sastava kapitala

21) Isto, str.10.

22) Isto, str. 11.

23) "Na apsolutnu vrednost utiču brojevi akumulisanih jedinica rada u njima, utiče mogućnost da se upotrebom njihovom rad dobije. Ako primera radi uzmemo gorivo, kad su svi uzroci drugi, koji uticaja imaju samo na ekonomsku vrednost, isti, onda je vrednost raznog goriva veća u koliko je broj kalorija veći, koji jedinice raznog goriva dati mogu. Kod vodenih padova je isti slučaj. Količine vode i visine padova su merila vrednosti, itd. *"Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 20.

24) Oseća se izrazit napredak u tumačenju vrednosti robe, ako se uporedi Stojanovićev rani rad *O uvozu i izvozu Srbije* i zrela studija *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*. U svom prvom ekonomskom radu, Stojanović determiniše vrednost uložnim radom i potrebom (*O uvozu i izvozu Srbije*, str. 10), dok u zreloj studiji pojam apsolutne vrednosti je definisan sasvim u duhu objektivne teorije.

25) K. Stojanović *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 20.

26) Isto, str. 31.

27) v. dr Mihailo V. Vujić, *Načela narodne ekonomije*, knj. druga. Beograd, 1896, str. 89-92.

28) Veza između apsolutnog i relativnog bogatstva uspostavlja se preko koeficijenta, bolje, reći preko vrednosti funkcije koja zavisi od društvene sredine nastanka, razmene, raspodele i potrošnje bogatstva.

29) *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 33.

30) Isto, str. 12.

31) Isto, str. 13.

32) "Uveren sam da ću postići izlaganjem u ovoj raspravi da uverim čitaoce: da je moguće metodom matematičkim tretirati pitanja ekonomska, da je to jedini put koji dovodi do pravog saznanja uzroka pojavama ekonomskim kao i to da je sve ono, što danas iz ekonomije znamo, deskripcija pojava, potreban samo početak da se naučnom ispitivanju pristupi, a da se do naučnih istina može doći samo tako ako se metod, koji mi unosimo, veže sa statističkim opažanjima, koja u ekonomiji odgovaraju eksperimentisanju fizičkih pojava." *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 17.

33) Isto, str. 14.

34) "Matematički metod kojim se služimo daje prevagu nad običnim zaključcima do kojih se dolazi špekulacijom, što osigurava, na osnovu operacija svojih, da se, ako su pojave dobre, dođe do zaključaka tačnih, što kod običnog logičkog suđenja nije uvek slučaj, jer se tamo rasuđivanja

kreću između granica verovatnoće zaključaka, odstranjujući uvek sve detalje, od kojih preciznost razmatranja pojava zavisi. Matematički je metod u ekonomiji već primenjen i omogućen je zato, što se količine ekonomske meriti mogu. Kako je pak eksperimentisanje, ako ne ono pravo u fizičkim nauka, ono bar posmatranje na osnovu kretanja promena količina statistikom, to je uvek kriterijum najsigurniji na raspoloženju da se matematičke dedukcije kontrolišu. Samo primenom matematike, a naročito diferencijalnog računa, bićemo u stanju da pratimo procese i promene ekonomskih količina od kojih vrednosti zavise i da tražimo onu opštu primenu osnovnih mehaničkih zakona, o održanju energije i entropije." *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 61- 62.

35) Isto, str. 14-15.

36) K. Stojanović, *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*. Beograd, 1910.

37) M. Petrović, *Elementi matematičke fenomenologije*, Beograd, 1911, str. 733.

38) Isto, str. 733.

39) "Ekonomske se pojave u mnogome mogu dovesti u analogiju sa toplotnim pojavama. Ovde ću dodirnuti samo postanak vrednosti i napominjem, da rad u ekonomiji ostaje jednak radu u fizici; toplota se jednači sa kapitalom, a energija sa bogatstvom, što je skup svih izrađenih objekata njihovih vrednosti i aktivnosti sredine ekonomske, njene moći da da rad. Pojave su toplotne, na pr. širenje tela i menjanje zapremine usled toplote, po sve analogne stvaranju ekonomskih vrednosti... U ekonomiji ponuda je slična pritisku, a tražnja temperaturi". Isto, str. 63-64.

40) Koeficijent S , na primer, pokazuje odnos između vrednosti 1 kg robe a i 1 kg robe b , tj. predstavlja odnos između količina rada neophodnih za stvaranje roba a i b .

41) Ovo razmatranje o novcu i cenama deo je šireg neobjavljenog rada Koste Stojanovića posvećenog novcu. Ovi zanimljivi rukopisi iz mlađih autorovih dana biće posebno analizirani. Oni se danas nalaze, zajedno sa većinom ostalih sačuvanih rukopisa K. Stojanovića u Muzeju grada Beograda. Novac, Zaostavština K. S. Fasc. 66. MGB.

42) *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 55 - 56.

* Ovo je očigledan primer nerazlikovanja vrednosti i cene u izlaganju.

43) "Težište problema, pri izračunavanju ekonomskih, relativnih vrednosti leži u tome naći i izraženo jednim i istim količinama. Za svaki konkretni slučaj i imaju razne vrednosti, jer zavise od raznih količina. Za isti predmet zavise od vremena u kome se traži vrednost i , jer se količine od kojih i zavise sa vremenom menjaju." Isto, str. 56.

44) Isto, str. 60 - 61. *) misli se na relativne vrednosti; ispravno bi bilo na cene.

45) "Fenomenološke (formalne) metode razmatraju stanja sistema bez dubljeg ulaženja u njihovu građu, dok statističke metode polaze upravo od određenih predstava o građi i mehanizmu sistema. Na današnjem stepenu razvoja nauke skoro je nemoguće povući oštru granicu između fenomenoloških i statističkih metoda... Zadaci koje postavljaju i rešavaju statističke metode sastoje se, prije svega, u tome da se odrede vrijednosti raznih veličina u ravnotežnom stanju. Ove zapravo predstavljaju, kao što se moglo vidjeti, srednje (prosečne) vrijednosti funkcija koordinata i impulsa čestica posmatranog sistema. Prema tome, ranije dobijeni izrazi zadržavaju svoj oblik i u statističkoj termodinamici, samo što se veličine stanja u njima odnose isključivo na te srednje vrijednosti. To znači da statističke metode ne mijenjaju formalne (matematičke) formulacije osnovnih jednačina, dobijenih fenomenološkim metodama, izuzev što ih svode na srednje vrijednosti od kojih su mogućna odstupanja - fluktuacije." dr Dragomir Malić, *Kibernetika termodinamika*, Beograd, 1976. str. 77 - 78.

46) Šarl Žid i Šarl Rist, *Istorija ekonomskih doktrina od fiziokrata do naših dana*. Svetska prava, Beograd, 1921. Tekst ove knjige preveo je Stanislav Savić, a predgovor napisao Kosta Stojanović, koji je verovatno bio jedan od zaslužnih da se prevod ove značajne knjige pojavi.

47) Isto, str. IX, X. *) na ovom mestu autor misli na statističku službu

48) Ovo mišljenje prvi je izneo L. Pejić u doktorskoj disertaciji *Razvoj ekonomske misli u Jugoslaviji do drugog svetskog rata*, Beograd, 1976, str. 746-747 (rukopis). Slično, ma da ne tako precizno, gledište izneo je i Obren Blagojević u delu *Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata*. Beograd, 1980, str. 464., 467.

49) Isto, str. X.

50) Norbert Viner, *Kibernetika i društvo*, Beograd, 1973, str. 21-28.

Norbert Viner, *Kibernetika*. Beograd, 1972, str. 31-49.

51) "Međutim, i radove Vinera i savremenu kibernetiku treba shvatiti u pravom svetlu. Pre svega, analogija između nekih fenomena tehničkih i bioloških sistema NIJE BUKVALNA. *" Rajko Tomović: Predgovor knjizi *Kibernetika i društvo*, Beograd, 1973. str. 15.

52) Nicholas Georgescu - Roegen, *The Entropy Law and the Economic Process*, Cambridge Mass. 1971.

53) "Poznato je naime, da je još Norbert Viner koristio zakone termodinamike u postavljanju teorijskih osnova kibernetike kao moderne naučne discipline s' druge strane zakon entropije uzet u opštoj formi i danas predstavlja značajan teorijski elemenat ovih disciplina, koje se u velikoj meri zasnivaju na njemu. Na taj način Kosta Stojanović je uvodeći zakon entropije i matematičku fenomenologiju u ekonomsku nauku, bio jedan od prvih prethodnika kibernetike i moderne teorije sistema." Prof. dr Lazar Pejić, *Razvoj ekonomske misli u jugoslovenskim zemljama do prvog i u Jugoslaviji između dva svetska rata*. Beograd, 1986. str. 213.

54) vidi str. 15

55) Doslovno i bukvalno uspostavljanje analogije između ekonomskih i termodinamičkih veličina onemogućilo je autora da stvori jednu opštiju i praktično primenjivu teoriju. Kad ovo kažemo imamo u vidu da ni M. Petrović, a ni mnogi drugi, pa ni sam Viner, nisu shvatali analogije između disparatnih pojava tako bezuslovno kao K. Stojanović. Vidi napomenu br. 51.

56) *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 107-119.

57) Isto, str. 124.

58) Isto, str. 134.

59) Isto, str. 137.

60) Isto, str. 151.

61) v. isto, str. 155-158.

62) v. tablicu na str. 77

63) Pravilan zaključak o ovome smatramo da je moguće izvesti tek pošto se razgraniči kretanje različitih vrsta roba u međunarodnoj i međuregionalnoj trgovini, tj. da li se radi o kretanju sirovina i roba na niskom nivou prerade, ili se posmatra kretanje fabrikata i visoko prerađenih roba. U slučaju trgovine sirovinama Stojanovićeve pretpostavka o suprotnom smeru kretanja kapitala (od razvijenih) od kretanja neprerađenih roba, sirovina (od nerazvijenih ka razvijenijim) može se prihvatiti kao tačna za istorijski period u kom je autor radio.

64) Nicholas Georgescu - Roegen, *The Entropy Law and the Economic Process*.

65) *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 175.

66) Isto, str. 175.

67) K. Stojanović, *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, Beograd 1910, str. 94.

* prvi i drugi princip termodinamike

68) "Entropija je za pojave ekonomske značajan faktor jer ona pokazuje za izvesnu sredinu koliko je ta sredina, prema nivou svoje aktivnosti u stanju od primljenog kapitala uneti u vrednost a koliko izgubiti - odnosno koliko od kapitala pretvoriti u rad ". *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 189.

69) "Gledajući u nazad očegledno je da je priroda problema za koji se interesovao Karno ekonomska: odrediti uslove pod kojima se može dobiti najviši output mehaničkog rada iz datog inputa slobodne toplote. Otuda se Karno može sasvim s pravom istaći kao prvi ekonometričar. Međutim, činjenica je da njegova monografija*, prvi temeljni rad u termodinamici, imala ekonomske okvire, nije čista slučajnost. Svaki sledeći razvojni korak u termodinamici predstavljao je nov dokaz veze između ekonomskog procesa i termodinamičkih principa." *The Entropy Law and the Economic Process*. str. 276.

*) S. Carnot, *Reflexions sur la puissance motrice du feu*. Paris, 1824.

70) "Jednostavno posmatranje dovoljno je da pokaže da se naš celokupni ekonomski život hrani niskom entropijom.... otuda možemo prihvatiti grubu činjenicu da je niska entropija uslov da bi neka stvar bila korisna." Isto, str. 278.

71) "Niska entropija, kao što sam isticao ranije, je POTREBAN uslov za neku stvar da bi imala vrednost. Međutim, taj uslov nije i DOVOLJAN. Odnos između ekonomske vrednosti i niske entropije isti je kao i odnos između cene i ekonomske vrednosti". Isto, str. 282.

72) Što je raspored energije u sistemu ujednačenija to je entropija sistema veća.

73) O uticaju klasične determinističke fizike na ekonomsku teoriju, osobito na koncepcije opšte ravnoteže pisano je puno. Osim Šumpetera (Schumpeter) koji je isticao uticaj prirodnih nauka na razvoj društvenih o ovome su pisali Vald (Wald), Debre (Debreau), Kuene (Kuenne), Baumol (Baumol), Kupmans (Koopmans), itd. Izdajamo gledište Tintnera i Seigupte iz 1972. ne samo zbog kritike ovog uticaja, već zbog zahteva za upotrebom stohastičkog gledišta u ekonomskoj analizi. Gerhard Tintner, Jati K. Sengupta, *Stochastic Economics*. London, 1972.

74) "U ovoj sam raspravi (*Osnovi teorije....* - R.P) dodirnuo primenu dva zakona fizička na ekonomske procese, i ukazao na mogućnost tretiranja ekonomskih problema, i to postanak vrednosti, po principima po kojima se fizičke pojave zbivaju. Namera mi je bila više da utvrdimo mogućnost, no da se pojedinim specijalnim slučajevima bavim, koje sam uzgred dodirivao. Jasno je, koliko se raznovrsnih posebnih problema iz teorije vrednosti može na osnovu iznetih principa da tretira, kao i to, da su mnoga moja izvođenja čisto hipotetične prirode, jer nisam imao dovoljnih elemenata statističkih za tačno rešavanje pojedinih pitanja". *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 192.

75) "Po onome što se zna iz fizičkih procesa, po ovome, što smo pokušali u ekonomiji ilustrovati, jasno će biti da je vladavina ova dva principa opšta i da za promene, bile u ma kojoj sredini, vredi stav, da se jedna varsta energije pretvara u drugi i da se energije, poređane po kvalitetima nejednako pretvaraju jedne u druge sa tendencijama rešćenja najniže energije iz koje se teško ekvivalentne više stvaraju. Krajnja dedukcija iz ovoga: gubljenje kvalitativno viših energija i rašćenje nižih: pretvaranje heterogenih sredina u homogene i dolaženje u jedno po sve uniformno, energetičko ravnotežno stanje, iz koga se bez spoljnih kakvih uzroka ne da zamisliti povratak u prošla, razna heterogena, nestabilna stanja." Isto, str. 193.

76) Opet napominjemo da se kod K. Stojanovića kapital isključivo tretira kao materijalni činilac proizvodnje, a ne društveni odnos. Njegova pesimistična vizija budućnosti, u kojoj će ostaci materijalne kulture, mahom sredstava za proizvodnju, biti jedini tragovi čovečanstva, našla je mesta i u poetskom stvaranju autora. Po završetku prvog svetskog rata, 1919. vođen državnim poslovima, Kosta Stojanović, se nalazio u Parizu aktivno učestvujući u radu Mirovne konferencije. Malo je

poznato da se iz tog perioda sačuvalo mnoštvo njegovih literarnih, mahom poetskih radova, sa raznim temama. Neke od tih pesama potpisane pseudonimom Konstantin Vlahov, po lirsko-meditativnoj sadržini svedoče da su nastale kao plod naučnog stvaranja i filozofskih pogleda autora na prirodu, društvo, čoveka i njegovo mesto u kosmosu. Vidi Zaostavština K. S. u Muzeju grada Beograda, fasc. 59, 79.

77) "No, u koliko je lako pojmiti krajnje granice za organski sistem, kad će nastupiti faza ravnoteža, iz koje se bez spoljnih kakvih uzroka promene ne mogu desiti, u toliko je gotovo neverovatno za vasionu, da će doći u to stanje uniformno, u kome nikakvih manifestacija za promene, procese i pojave ne može biti. Ireverzibilnost je neverovatna u velikim sistemima, a izgleda po mnogobrojnosti uzročna, koji sprečavaju homogeno uniformno stanje da je nemoguća za vasionu." *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*. str. 213.

78) "Broj raznolikih i beskonačnih sistema u raznovrsnim i nejednakim stanjima i fazama čini gotovo apsurdnom krajnju konsekvencu po principu entropije (Tomson, Klauzijus), i apsolutni je večiti mir pre fikcija no mogućnost verovanja, da će doći, kao što se ne može zamisliti ni postanak svega iz jednog bivšeg večnog mira. O miru može biti govora za sisteme u užim granicama: za naš sunčani sistem, zemlju organski život na njoj i socijalne sisteme, koji su po sve temporerni i tako vezani za današnje stanje fizičke okoline, u kojoj se organski, socijalni život javlja, da je bez velikih napora lako sagledati u vreme kad neće biti uslova za ovakav život." Isto, str. 129-130.

79) Ovu knjigu pominje dr Andrija Stojković, govoreći o filozofskim pogledima K. Stojanovića, pri tom ne ulazi u njenu detaljnu analizu. dr Andrija B. Stojković, *Razvitak filozofije u Srbiji 1804-1944*. Beograd 1972. Iako Milovan Mitrović u knjizi *Jugoslovenska predratna sociologija* ne pominje, niti analizira poglede Koste Stojanovića, u bibliografskom dodatku knjizi pod br. 242. nailazimo na ime Stojanovićevo i na delo *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*. Milovan Mitrović, *Jugoslovenska predratna sociologija*, Beograd, 1982.

80) Prvi deo knjige *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava* nosi naslov "Evolucija fizičke mehanike i tumačenje fizičkih pojava".

81) Kada je reč o značajnim imenima iz istorije nauke koja su uticala na poglede Koste Stojanovića ne može se zaobići Rudjer Bošković. Njemu je Stojanović posvetio više članaka i rasprava, njegove je ideje dobro poznavao, i duboko uvažavao, a radove prevodio na srpskohrvatski jezik. O Boškoviću je objavio:

Atomistika Rudjera Josifa Boškovića. Niš, 1891.

Radovi Rudjera J. Boškovića na polju pesničkom filozofskom i ehzaktnim naukama. Beograd 1903.

Rudjer Bošković. *Kolo* Beograd 1903.

Uspomena na dvestogodišnjicu rođenja Rudjera Josifa Boškovića. *Pregled*, Sarajevo, 1912.

Biografija Rudjera Josifa Boškovića, *Iskra*, Beograd, 1900.

82) Misli se između ostalih na radove Poenkarea (Poincare) *Thermodynamique*, Brinea (Bruhnos) *La Degradation de l' Énergie*, Apela (Appelle), Foigta (Woigt), Diema (Duhem) *L' evolutione de la Mecanique*, Teta (Tait), Džibsa (Gibbs) itd.

83) "Ko što novi zahtevi modernog saznanja od mehanističkog starog tumačenja odstupaju kod traženja zakonitosti u tumačenju fizičkih pojava, tako se primenom opšte mehanike za tumačenja u ekonomskim i socijalnim pojavama odustaje od one preciznosti stare, gde se je sve htelo svesti na traženje određenih, materijalnih kretanja kao uzroka pojava i traži se da se samo u procesima sagleda primena opštih principa mehaničkih." *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, str. 58. "Iako matematički metod ne može dovesti do ničega, što u sebi neće sadržavati prirodu onoga od čega se je i pošlo, ipak on skriva jedine sigurne puteve, da se bez skretanja, primenom logike uma, dođe do istina, koje obično zaključivanje ne može da da." Isto, str. 60.

84) Isto, str. 77.

85) Isto, str. 80.

86) "U ekonomiji... princip najmanje akcije režira sve radnje pa i teoriju vrednosti. Jedan se objekat može postići raznim količinama rada, ili jednom i istom količinom rada u raznome trajanju po vremenu, ali je uvek neophodno za vrednost u pojavi razmene minimalna potrebna količina rada, da se ta vrednost postigne. Kako je društvo heterogeno, to su i ovi minimumi nejednaki u raznim fazama društvenim. Savršenstvo tehnike i društvene organizacije menja i smanjuje te minimalne potrebne količine rada. Kod konkurencije pobedu odnosi onaj koji najbolje zna da se posluži ovim zakonom: da sa najmanje rada stvori kakvu vrednost i ako uz to ima mogućnost, da da i dovoljne količine nalazi se u prevazi nad drugima. Na apsolutnu vrednost kakvog objekta utiče sav rad potreban, da se objekat stvori, da se odnese na pijacu i izvrši razmena.... Sa sirovine do potpunog objekta za potrošnju ima često vrlo veliki broj faza, od kojih svaka unosi po koji deo rada u apsolutnu vrednost predmeta. Dolaskom na pijacu nejednakih vrednosti, po zakonu mešanja tela nejednakih gustina, ili brzina ili težina, dobija se srednja vrednost, koja nosi u sebi tragove one potrebne apsolutne vrednosti, jer tražnja ide za najnižim vrednostima i postoji tamo veća gde su

vrednosti niže. Postignuta ravnoteža među apsolutnim vrednostima remeti se promenama, koje na osnovu opšteg zakona ponude i tražnje, koji reguliše relativne vrednosti, mogu doći." Isto, str. 262.

87) Isto, str. 254.

88) Isto, str. 280.

89) "Apstrahujući konkretne osobine pojedinih kibernetičkih sistema i izdvajajući opšte (za neko mnoštvo sistema) zakonitosti, koje opisuju promene njihovih stanja pri različitim upravljačkim dejstvima, dolazimo do pojma apstaktnog kibernetičkog sistema." A. J. Lerner; *Principi kibernetike*. Beograd, 1975. str. 21.

90) "Elementi, iz kojih se izvestan sistem sastoji, ne prenose potpuno svoje osobine na sistem u svezi međusobnoj pri sklapanja kakvog organizma ili mehanizma - sistema." *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, str. 197.

91) "Kad se promene ma kakve zbudu u spoljnim ili unutarnjim uzrocima, koji remete ili funkcionisanje kakvog sistema, njihovu formu ili konstituciju, nastupaju pojave koje zbog prolaska kroz karakteristične tačke, nose naziv krize. Kako su promene uzroka, kao i posledice tih promena, ritmičke prirode, to posle prolaza kroz kritičke tačke, može biti vraćanje u prvobitno ravnotežno stanje sa neznatnim izmenama, a mogu ako su promene naročito značajne u izvesnom pravcu, da budu rezultati izmena prekida sa starim stanjem stvari i stvaranje po sve novoga stanja... Krize su razumljive i jasne u pojavama ekonomskim i biološkim. Ravnoteže u sistemima ekonomskim i biološkim njihova stacionarna stanja uslovljena su izvesnim parametrima. U ekonomskim sredinama su glavni parametri: potrošnja i produkcija objekata, ne vodeći računa o sporednim količinama: prometu i drugom, pošto su to sekundarni izroci ..." Isto, str. 200.

92) Isto, str. 223.

93) "Ako se posmatra fizičko napredovanje socijalnih slojeva, ono biva na račun okoline (fizičkih sredina) i socijalnog napretka tehničkog. Svaki napredak tehnike, kao aktivna, pozitivna sila, reaguje na procese ekvivalentne, koji su obeleženi promenama u mišljenju, shvatanju i osećanju ili prava ili dužnosti, ili se dejstvo napretka ove tehnike potroši na suzbijanje zatečenog stanja produkcije ekonomske, koja se opire zasnivanju novog poretka. Idejama naučnim kao aktivnim silama protive se tradicije, zablude, zatečeno stanje metoda i istina, i za stvaranje novog, uniformnog, stacionarnog stanja mora se ekvilibar postići između ideja novih, kao aktivnih

pozitivnih sila i zatečenog stanja, kao negativnih sila, sila inercije - otpornih sila... .. Moralne sile inercije po jačini se razlikuju od intelektualnih. Otpor je prvih nesrazmerno jači od poslednjih sila. Moralne su promene i slabije i sporije od intelektualnih, usled nejednakih jačina samih ovih sila." Isto, str. 223-224.

94) *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 16.

95) *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, str. 247.

*) Slično mišljenje izneseno je u delu *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*: "Za progres je kolektivizam opasan, za poredak društveni individualizam".

96) U zaostavštini Koste Stojanovića sačuvani su i rukopisi, nastali u periodu 1919 -1920. godine, u kojima se sa puno kritičnosti razmatraju rezultati boljševičke revolucije. Glavni argumenti kritike se svodi upravo na gušenje individualnosti i inicijative pojedinaca.

"Može li se naći ideja velika u režimu limitiranog vremena rada, i svih propisa kasarnskog rada i administracije koja deprimira inicijativu i ubija svaku intuiciju?...Nikada u šablonskom režimu produkcije, produkcija ne može biti dovoljna da ishrani i zadovolji potrebe novih slojeva društvenih koje množenje daje." Zaostavština K. Stojanovića, MGB., fasc. 4, fasc. 39.

Ne možemo se oteti utisku o autorovom uprošćenom viđenju i nedovoljnom poznavanju rezultata i prakse Oktobarske socijalističke revolucije, čiji su prvi rezultati bili kudikamo kompleksniji, značajniji, ali i protivurečniji, od prilično grube i simplifikovane predstave autora ovih radova. Iz svega se nameće zaključak da je Kosta Stojanović dao daleko bolje misli i predviđanja o socijalističkom društvu pre njegove pojave, nego posle.

97) "Ako se pak sagledaju etape budućeg razvoja događaja socijalnih, onda će vremena kad će federacije država činiti homogene sredine, u kojima neće biti grešnika, koji veruju u zablude ličnog kulta iz zasluga predaka, kojima su prošlost, vaspitanje i razvijenost sugerirali zablude o naročitim osobinama i funkcijama, lica koja zauzimaju položaje po rođenju - onda će i ovaj lokalni i lažni patriotizam, od koga danas mnogi žive, biti zamenjen patriotizmom koji će se osnivati na poštovanju moralnih i intelektualnih osobina ljudi i naroda. Kao merilo za veličinu ljudi biće njihovi pogledi, uspesi i načini rada da se društvo uputi boljim putevima ka prosperitetu materijalnom i moralnom." *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, str. 245.

98) Nema sumnje da je Kosta Stojanović bio jedan od značajnih pobornika jugoslovenske ideje među srpskim naučnicima i političarima. Ovu ideju nije zastupao samo teorijski, nego je bio

i istaknuti učesnik u njenoj političkoj realizaciji. Opširnije v. Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države, 1914-1920*. Beograd 1986.

99) *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, str. 246.

100) Verovatno je da se K. Stojanović sa Marksovom teorijom upoznao ne samo preko tekstova građanskih ekonomista koji pominju Marksa i sledbenike njegove. Možemo pretpostaviti da je čitao i originalne Marksove radove, ma da nikakvih dokaza u referencama za to nismo našli. Sa daleko više verovatnoće smatramo da je znanje o Marksovoj ekonomskoj teoriji Stojanović upotpunio čitanjem prevoda knjige N.I. Zibera *Nova ekonomska teorija*, koji se osamdesetih godina 19. veka javio kod nas, utičući na mlade intelektualce.

N. I. Ziber, *Nova ekonomska teorija (Marksova ekonomska teorija)* sv. I i II. Beograd 1882 i 1887. Preveo Raša Milošević.

101) Ovakvo mišljenje je istakao i Obren Blagojević u delu *Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata*, str. 467.

102) Zakon o radnjama usvojila je Narodna skupština 11. (24.) juna 1910. a stupio je na snagu 1. (14.) jula 1911.

103) Referat o Izveštaju glavne partijske uprave IX Kongresu Srpske socijaldemokratske partije, podnet je na drugoj sednici Kongresa, 29.maja (11. juna) 1911. Dimitrije Tucović, *Sabrana dela* knj. V. Beograd 1980. str. 104.

Interesantno je da je i u jednom ranijem govoru, 1909. , na zboru protiv predloga Zakona o radnjama koji je sačinio prof. Milić Radovanović, Dimitrije Tucović sa poštovanjem istakao primer g. Koste Stojanovića kao dalekovidog i uviđavnog predstavnika svoje klase, koji priznaje "da je radna snaga onaj činilac na kome se podiže privredna moć jedne zemlje". Dimitrije Tucović, *Sabrana dela*, knj. III. Beograd, 1980. str. 66.

IZ NEOBJAVLJENIH RUKOPISA KOSTE STOJANOVIĆA

U zaostavštini Koste Stojanovića u Muzeju grada Beograda,¹⁾ pored rukopisa većine objavljenih radova, nalazi se i jedan broj neobjavljenih tekstova, koji potiču iz mlađih autorovih dana. Kada se 1897. godine, posle kraćeg boravka, vratio iz Lajpciga, Stojanović je počeo da temeljno proučava ekonomsku nauku. U skladu sa ranije pokazanim interesovanjem za društveno-ekonomske pojave i procese, on intenzivno traga za mogućnostima povezivanja prirodnih i društvenih nauka, u smislu primene matematičko-fizičkih metoda u ekonomskim i sociološkim analizama.

Da bi ostvario svoju zamisao, Stojanoviću, kao dobrom poznavaoocu teorijske i primenjene matematike, bilo je neophodno da se bolje upozna sa društvenim naukama. Zbog toga se okreće čitanju domaćih i stranih ekonomskih pisaca. Pregledajući njegove rukopise, možemo zaključiti da je za nepunih šest godina, od povratka iz Lajpciga, do dolaska na Veliku školu, 1903. godine,²⁾ stekao značajan uvid u radove i dostignuća vodećih škola i pravaca ekonomske misli svog vremena.

Iz ovog perioda rada na ekonomskoj teoriji, ostalo je više rukopisnih fragmenata u kojima je Stojanović pokušao da izloži, svojim jezikom uz pomoć matematike, određena poglavlja iz političke ekonomije. To su pre svega, stranice posvećene istorijatu, ulozi i mestu trgovine u stvaranju vrednosti, zatim beleške pod naslovom O radu u ekonomiji, O ceni - Sur la Valeur, Siromaštvo - Poverete, Novac, Ažija - l'Agie Populacija, te jedini u celosti očuvan rukopis, O statistici kao metodu za proučavanje društvenih pojava, iz januara 1902. godine.

Svi ovi radovi, kvalitetom sadržine znatno zaostaju za kasnijim publikovanim delima. Oni nose sva obeležja početnih pokušaja autora da se bavi ekonomskom naukom. To su većinom nedovršena i nepovezana poglavlja, nastala kao plod sabranih saznanja i pogleda na teme kojima je želeo da se bavi. Otuda mnoštvo protivurečnog i nejasnog u njima. Ipak, ovi rukopisi zaslužuju pažnju, iz dva razloga. Prvo, jer se njihovim praćenjem ukazuju izvori ekonomsko-teorijskih pogleda autora, koji su u kasnijim radovima izostavljeni; drugo u njima se nalaze klice zrelih teorijskih stavova Koste Stojanovića, ekonomskog mislioca i pisca.

Činjenica je da se ovim radovima Stojanović više nije bavio, u smislu dopune i razrada. Verovatno svestan svih njihovih nedostataka, on je svoje zrele i formirane misaone celine, kao što su *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti* i *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava* gradio nezavisno od ovih rukopisa. Ipak, neke od ideja iz ranijih, pripremnih radova, prepoznaćemo i u razrađenim, štampanim tekstovima studija.

Sa puno se osnova može reći da je od svih naših ekonomskih pisaca na Kostu Stojanovića najveći uticaj, u filozofskom smislu, imao Mita Rakić, malom, ali zanimljivom raspravom pod nazivom *Jedan list iz fizike socijalne*.³⁾ Na ovu raspravu Stojanović se eksplicite poziva u rukopisu *O statistici kao metodu za proučavanje društvenih pojava*.⁴⁾ U delu *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, Rakićeva rasprava se ne navodi, ali je suštinom svojom vrlo prisutna. Zbog toga se stiče utisak da je osnovna ideja ovog dela zapravo plod primene i razvoja koncepcija socijalne fizike.

Inspirisan radovima belgijskog astronoma, matematičara i filozofa, Adolfa Ketlea (Adolph Quetelet), Mita Rakić upoznaje našu nauku sa osnovama socijalne fizike. Kroz javno predavanje, docnije dopunjeno i publikovano u vidu male rasprave, Rakić pokazuje put nastanka ove discipline. "Od statistike, preko demografije, prirodan je prelaz ka fizici socijalnoj, koja slobodno društvo svodi na prost mehanizam koji se kreće po zakonima mehanike."⁶⁾ Ovaj zakasneli odjek pozitivističko-mehanicističkih gledišta O. Konta, dopunjen idejama Drepera⁷⁾ (Draper), Fogta (Vogt), Bihnera (Büchner), Gerija (Guerry) i Drobiša (Drobisch), uticao je preko Rakićeve rasprave na Kostu Stojanovića i njegov mehanicistički determinizam u tumačenju ekonomskih i socijalnih pojava.

Noseći u sebi sve nedostatke kontovskog pozitivizma i socijalne fizike, Stojanovićevo *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, moglo bi se smatrati sasvim prosečnim delom da autor nije učinio dva značajna koraka napred. Prvi, u filozofiji prirode, kada je preko pozitivističkog agnosticizma, došao do relativističkih pogleda u fizici, a drugi, kada za tumačenje društvenih pojava nudi teoriju zasnovanu na matematičkom i termodinamičkom shvatanju verovatnoće. Ova dva značajna koraka odvojila su Kostu Stojanovića od jalovih tokova vulgarnog mehanicizma.

Kada se govori o Rakićevom uticaju na formiranje društveno-ekonomskih pogleda Koste Stojanovića ne treba zaboraviti da je Rakić u mladosti bio pristalica Svetozara Markovića i da je jedini od srpskih socijalista lično upoznao Karla Marksa.⁸⁾ O izraženom interesovanju za Marksovu teorijsku misao svedoči Stojanovićev rukopis Populacija,⁹⁾ u kom on pokušava da otkrije odnos između broja stanovnika i produkcione moći jednog društva, oslanjajući se na Marksove stavove o najamnini i rezervnoj armiji rada.¹⁰⁾

Iz neobjavljenih rukopisa može se uočiti još jedan snažan prvenstveno, ekonomsko-teorijski uticaj na Stojanovića. Sa puno osnova smatramo da je za prvi udžbenik ekonomske teorije, Kosta Stojanović izabrao knjigu *Izvod iz politične ekonomike* Čedomilja Mijatovića.

Iako se na polju ekonomske politike, istupajući kao zreo naučnik, Stojanović razlikovao od Mijatovića, u teorijskom pogledu, osobito u mlađim danima, bio je pod njegovim snažnim uticajem. To se jasno vidi iz rukopisa pod naslovom *O ceni; o radu u ekonomiji*, a naročito u napisu *Novac*.¹²⁾

Praveći razliku između upotrebne i prometne vrednosti, on se u ovim ranim rukopisima potpuno oslonio na Mijatovićevo gledište. U kasnijim radovima posvećenim teoriji vrednosti kod Stojanovića će preovladati uticaj M. Vujića. Potvrda za prethodno rečeno može se naći u podeli

svih dobara na tzv. slobodna i ekonomska, što je Stojanović preuzeo od Mijatovića. Isto važi i za cene. Po Mijatoviću postoje dva oblika cena "tržišna i normalna",¹³⁾ dok kod Stojanovića, u ovim rukopisima se susrećemo sa tzv. "pijačnom i nominalnom" cenom.¹⁴⁾

Govreći o novcu, Kosta Stojanović se ni na jednom mestu ne poziva na Mijatovićeve stavove, međutim sličnost između njegovih rukopisa i *Izvoda iz politične ekonomike* veoma je upadljiva.¹⁵⁾ I jedno i drugo poznaju samo dve funkcije novca, novac kao meru vrednosti i novac kao prometno sredstvo. Mada je pokušao da u analizi novca uvede matematički metod, Stojanović se u rukopisima potpuno zadržao na pozicijama vulgarne ekonomije.¹⁶⁾

Kada se govori o uticaju *Izvoda iz politične ekonomike* na rane radove Koste Stojanovića, potrebno je pomenuti i bibliografske podatke, navođene posle svake glave. Oni su Stojanoviću predstavljali putokaz ka daljem produbljavanju ekonomsko-teorijskih znanja. Otuda se on poziva na pojedine nemačke i francuske autore kojima se i Mijatović služio.

U rukopisu O statistici kao metodu za proučavanje društvenih nauka navode se Rošerovi stavovi iz *Osnova narodne privrede*,¹⁷⁾ takođe pominje se Štajnova (Stein) knjiga *System der Staatswissenschaft*, kao i *Traite d' économie politique* Ž. B. Seja (J.B. Say), koje je Stojanović najverovatnije čitao u originalu. Daljim prećenjem rukopisa nastalih od 1897. do 1903. nailazimo na imena Raua (K. H. Rau), Loca (L. F. Lotz) i Bruna Hildebranda (B. Hildebrand)¹⁸⁾ od nemačkih pisaca, zatim Mišela Ševaliea (Machel Chevalier), Ž.B. Seja, te O. Kurnoa (A. Cournot) od francuskih ekonomista.¹⁹⁾ Od italijanskih pisaca spominje se F. Fuoko (F. Fuoco).²⁰⁾ Potrebno je reći da se svim ovim autorima i njihovim delima, osim Kurnoovog, služio i Čedomilj Mijatović.

Ovim se uticaj Mijatovića na rane radove Koste Stojanovića ne iscrpljuje. On će se u više navrata pozivati i na *Nauku o državnom gazdinstvu ili nauku o finansijama*,²¹⁾ Tokom kasnijih godina, uticaj finansijske teorije i politike Č. Mijatovića odrediće pravac pokušajima finansijsko-matematičkih istraživanja K. Stojanovića.

Mala, ne posebno značajna, rasprava pod nazivom *Upoređivanje zajmova (izračunavanje pariteta)*²²⁾, nastala sa ciljem da se pruži jednostavan i relativno tačan matematički model za upoređivanje zajmova, oslonjena je na teorijske stavove iz četvrte Mijatovićeve knjige *Nauke o finansijama*... u kojoj je posebno obrađen problem državnog duga. Ova kratka rasprava, na svega sedam štampanih strana, iako pruža novine u pogledu metoda, po suštini se nije odvojila od teorijskih pogleda Mijatovića i njegovih savremenika, što govori, još jednom, u prilog činjenice da matematički modeli u ekonomskoj analizi imaju onoliko značaja i smisla, koliko i teorijski fundus na kom su zasnovani. Matematika jeste značajno oruđe istraživanja, međutim sama po sebi ne otkriva suštinu pojava, ona pravi smisao dobija tek u funkciji određene teorijske koncepcije, koja joj prethodi.

To se jasno uočava i kroz pokušaje K. Stojanovića da u suštini zastarele finansijske koncepcije izloži matematičkom metodom.

Ipak, između ranih rukopisa Koste Stojanovića i teorijskih pogleda Čedomilja Mijatovića ima nekih razlika. Dok je Mijatović, između ostalih, poznavao i poštovao britanske autore, Mek Klioda (Mac-Cleod), Mek Kuloha (Mac Culloch), Mila (J.S. Mill), a naročito Amerikanca Kerija (Carey)²³⁾, dotle Kosta Stojanović nije ni tada, a ni docnije imao uvida u ekonomsku misao engleskog govornog područja. Sa najznačajnijim imenima britanske političke ekonomije upoznao se, delimično, preko francuskih prevoda, što je uslovalo značajne nedostatke u čitavom njegovom ekonomskom delu.

Druga značajna razlika odnosi se na teoriju vrednosti. Saglasno glavnom toku vulgarne ekonomske teorije, Čedomilj Mijatović izražava vrednost troškovima proizvodnje, dok Stojanović, kako u ranim rukopisima, tako i docnije, ostaje na pozicijama radne teorije vrednosti. Fragmenti rukopisa *O radu u ekonomiji* svedoče najbolje o tome. U njima se može pročitati nedvosmislen stav da "se vrednost meri akumuliranim brojem jedinica rada u nekom proizvodu, a da sirovine prirodne kao što su kakve rude, drvo, kamen i dr., same po sebi, dok su u prirodi, nemaju nikakve vrednosti."²⁴⁾

Šta više, u istom tekstu Stojanović raspravlja o kvantitetu i kvalitetu rada,²⁵⁾ ukazujući na razlike u kvalitetu rada pojedinih radnika, što uslovljava razlike u vrednosti stvorenih roba. Po njemu dva su osnovna problema određivanja vrednosti roba radom: prvi se odnosi na merenje rada, a drugi na svođenje radova različitog kvaliteta na jedinstvenu suštinu.²⁶⁾

U fragmentima ovih ranih, pripremnih radova, odgovor na oba pitanja nije dat. U kasnijim delima, posvećenim teoriji ekonomskih vrednosti, prevlađaće uticaj drugog značajnog srpskog ekonomiste, Mihaila Vujića i njegove sintetičke teorije vrednosti.²⁷⁾ Međutim, definitivni Stojanovićevi stavovi, dati u knjizi *Osnova teorije ekonomskih vrednosti*, odstupaju i od Vujićevih pogleda. Ma koliko Stojanovićev koncept relativne ili ekonomske vrednosti odgovarao prometnoj vrednosti kod Vujića, njegovo tumačenje apsolutne vrednosti svodi se isključivo na rad; i to kako na uloženi rad, neophodan za stvaranje određenih roba, tako i na rad koji se upotrebom te robe može dobiti. Za razliku od Vujićeve teorije vrednosti, u kojoj postoji uticaj subjektivizma,²⁸⁾ kod Stojanovića u tumačenju apsolutne vrednosti subjektivističkih elemenata nema.

Uticaj Mihajla Vujića na celokupno ekonomsko delo K. Stojanovića ovim se ne iscrpljuje.²⁹⁾ Slobodno se može reći da je značajan korak napred u Stojanovićevom bavljenju ekonomskim pitanjima nastao upravo pod Vujićevim uticajem. Kada to kažemo imamo u vidu da se u ranim neobjavljenim radovima, Stojanović na njega nije oslanjao, a analiza kasnijih, zrelih, kako teorijskih tako i ekonomsko-političkih radova otkriva njegov uticaj.

Šire posmatrano, na intelektualnom planu, Kosta Stojanović je mnogo dugovao Mihailu Vujiću.³⁰⁾ Počev od političke pripadnosti Radikalnoj stranci, preko slične sudbine koja ih je vodila od univerzitetske katedre, do ministarske funkcije, i Vujić i Stojanović tokom relativno kratkog života su učinili mnogo za svoj narod i sredinu u kojoj su delovali. I jedan i drugi su pokazivali

naglašene filofske sposobnosti, s tim što je Stojanovića interesovala filofsija prirode. Ono što je za teorijski rad Mihajla Vujića značio uticaj Kanta i Šopenhaurea, za Stojanovića je bio uticaj Kettlea i socijalne fizike. Obojica su visoko cenila pozitivizam Ogista Kanta. Vujić je posle boravka u Minhenu, Beču, Berlinu i Parizu za mesto doktoriranja odabrao Lajpcig, gde je 1879. kod Vunta i Rošera odbranio disertaciju pod naslovom *O supstanci i kauzalitetu*. Stojanović je 1897. sa željom da doktorira otišao u Lajpcig. Posle kraćeg boravka se vratio, na žalost bez doktorata.

I Stojanović i Vujić su naročito poštovali rad Ruđera Boškovića. Vujić je baveći se istorijom ekonomske misli u nas, objavio krajem prošlog veka zanimljiv članak o Boškovićevom radu i nameri da publikuje jedan fiziokratski spis prijatelja i istomišljenika Viktora Miraboa (Victor Mirabeau). Ovim je bila skrenuta pažnja naše naučne javnosti na još jedno polje rada Ruđera Boškovića.

Nekoliko godina pre ovog članka, 1891. Stojanović objavljuje svoj prvi rad pod naslovom *Atomistika Ruđera Josifa Boškovića*.³²⁾ Nema sumnje da je Kosta Stojanović veoma uvažavao Boškovićev rad, a bavio se i prevođenjem njegovih dela.³²⁾

Na kraju, pomenimo i to da su i Vujić i Stojanović ostali zapamćeni kao veoma obrazovani, vredni i visoko moralni ljudi.³³⁾

Rezimirajući izlaganje o izvorima ekonomskog dela K. Stojanovića ne može se zaobići uticaj Lazara Pačua. Ni Paču nije bio ekonomista po školskoj spremi, međutim, slično Stojanoviću, sam se bavio izučavanjem finansijske teorije. O rezultatima njegovog rada na ovom polju, pored jednog značajnog prevoda, svedoči činjenica da se svrstava u najuspešnije srpske finansijske stručnjake.³⁴⁾ Iako ga u zrelih radovima, kao ni Vujića, Kosta Stojanović ne spominje, njegov uticaj je evidentan na formiranje Stojanovićevih ekonomsko-političkih stavova i finansijskih znanja. Prevod Ebergove *Nauke o finansijama*³⁵⁾ i Pačuv predgovor ovoj knjizi uputili su Stojanovića u domen državnih finansija.³⁶⁾

Sve ovo, još jednom, potvrđuje da su fragmenti rukopisa ranih radova, iako po sadržaju malog značaja, mahom nedorečeni i neoriginalni, za izučavanje Stojanovićevog ekonomskog dela dragoceni, jer ukazuju na njegovu genezu i evoluciju.

NAPOMENE

1) Zaostavštinom koju je porodica Koste Stojanovića, 1981. poklonila Muzeju grada Beograda obuhvaćeno je oko tri stotine jedinica rukopisa, beležaka, pisama i ostale građe. Tako je sačuvan dobar deo njegovog rada na polju matematike, fizike, ekonomije, filosofije, i književnosti. Osim nekoliko izgubljenih, nepublikovanih rukopisa, tu se nalaze fragmenti skoro svih naučnih i političkih radova koje je autor ostavio. Nažalost, trajno su izgubljeni, za vreme Prvog svetskog rata, rukopisi dva neobjavljena rada: Geneza fizičkih sila iz 1889. i Ekonomski uzroci evropskog rata, iz 1915.

2) Početkom školske 1903/04. godine Kosta Stojanović je postao docent Velike škole u Beogradu. 20. decembra 1903. održao je pristupno predavanje O matematičkoj fizici (*Prosvetni glasnik* za 1904.). Predavao je, kao docent, a kasnije kao vanredni profesor Univerziteta, predmet Mehaniku i delove Matematičke fizike na Filozofskom fakultetu.

3) Mita Rakić, *Jedan list iz fizike socijalne*. Beograd 1877. (Predavanje održano 10. februara 1876. u Građanskoj kasini).

4) Kosta Stojanović, O statistici kao metodu za proučavanje društvenih pojava. Rukopis iz zaostavštine K. S. G. B. fasc. 263; str. 6.

5) Adolf Kettle, dugogodišnji direktor opservatorije u Briselu autor je obimne dvotomne knjige *Fizika socijalna ili razvitak sposobnosti čovečijih*.

6) M. Rakić, *Jedan list iz fizike socijalne*, str. 12.

7) Mita Rakić je ostao zabeležen i kao dobar prevodilac naučnih i literarnih dela (Jadnici V. Igoa, *Ideje* H. Hajnea, Gogoljeve priprovetke itd.). Od svih prevedenih naučnih studija, Stojanović se najčešće pozivao u rukopisima na njegov prevod Dreperove *Istorije umnog razvića Evrope*. knj. I i II, Beograd 1874. Činjenica je da Rakić, svojim celokupnim radom uticao, čak donekle bio i uzor, Kosti Stojanoviću, koji se isto tako ogledao i kao prevodilac naučnih i literarnih dela. Osim prevođenja više poetskih tekstova iz antičke književnosti (sačuvano u rukopisima, M.G.B., Zaostavština K.S., fasc. 59-79), ostao je štampan Stojanovićev lep prevod knjige francuskog astronoma Kamila Flamariona, *Smak sveta*. Niš, 1896.

8) O prepisci i kontaktima M. Rakića i K. Marksa v. prof. dr Zoran Pjanić, prof. dr Lazar Pejić i grupa autora *Marks, život i ekonomska misao*, Beograd 1984. str. 197.

9) Zaostavština K.S., M.G.B. fasc. 140.

10) Na Marksa će se K. Stojanović pozivati i u nekoliko kasnijih dela, na pr. u predgovoru knjige *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*. Ipak, ne možemo ga ubrajati u dobre poznavaoce marksističke misli, a još manje u marksiste. Pre smo skloni da tvrdimo da je na marksističku teoriju gledao kao na jedan od postojećih pravaca društvene i ekonomske misli, a da se sa njom upoznao, na prvom mestu, kroz prevod R. Miloševića, knjige *Nova ekonomska teorija*, ruskog marksiste Zibera. O tome detaljnije u napomeni 100, u prethodnom poglavlju posvećenom teoriji vrednosti.

11) Čedomilj Mijatović, *Izvod iz političke ekonomike*, Beograd, 1867.

12) Zaostavština K.S., M.G.B., fasc. 66.

13) "Cena, koja se u nekom datom trenutku u sledstvu izvesnog odnošaja ponude i tražnje jedne prema drugoj - dakle u sledstvu neke izvesne konkurencije na obema stranama - nađe, zove se tržišna (pazarna). Kad se desi da je na trgu konkurencija prodavaca upravo onako jaka kao i konkurencija kupaca, kad se tražnja i ponuda savršeno podudaraju (tj. onolika se količina dobara traži kolika se i nudi i obratno), onda se cena, koja se u sledstvu takvog odnošaja tražnje i ponude pojavi, zove normalna... Tržišna cena nekog dobra može da bude iznad normalne ili ispod nje... Normalna cena u svakom slučaju u svagda ostaje ravan ili tačka kojoj tržišne cene u pokretanju svome jednako teže. Čedomilj Mijatović, *Izvod iz politične ekonomike*. Beograd, 1867. str. 174-176.

14) Zaostavština K.S., M.G.B. fasc. 67.

15) Do ovog smo došli poređenjem rukopisa pod naslovom Novac i Ažija (Zaostavština K.S., M.G.B. fasc. 66, 67, 68.) i *Izvoda iz politične ekonomike*, Č. Mijatovića, str. 135-146 i 191-200.

16) U rukopisu pod nazivom Novac Stojanović se na više mesta poziva na francuskog pisca Mišela Ševalijea (Michel Chevalier), tačnije, na treći deo njegove knjige *Cours d' economie politique*, Pariz, 1850.

17) Upoređivanjem citata iz rukopisa K. Stojanovića, i V. Jovanovićevog prevoda Rošerove knjige *Die Grundlagen der National Ökonomie*, postaje očigledno da je Stojanović imao pred sobom upravo taj prevod iz 1863. godine.

W. Roscher, *Osnovi narodne privrede*, Beograd, 1863. (na srpski preveo V. Jovanović, po drugom nemačkom izdanju).

18) Stojanović navodi sledeća dela nemačkih pisaca: K. H. Ray, *Lehrbuch der politischen Ökonomie*; J. F. Lotz, *Handbuch der Staatswirthschaftslehre*; B. Hildebrand *Die National ökonomie*. Nažalost u rukopisu se ni uz jedno delo ne navodi ni izdanje ni godina štampanja.

19) K. Stojanović od francuskih pisaca navodi sledeća dela:

Michael Chevalier, *Cours d'economie politique*. ; J.B. Say, *Traite D'economie politique*.

A. Cournot, *Recherches sur Les principes mathematique de la theorie de richesses*.

Osim navođenja imena autora i njihovih dela, nismo uspeli da identifikujemo šta je Stojanović preuzeo od ovih pisaca.

20) U rukopisu posvećenom statistici spominje se F. Fuoco kao autor *Saggi economici*.

21) Č. Mijatović, *Kratka nauka o državnom gazdinstvu ili nauka o finansiji*. Beograd 1869; predstavlja skraćenu verziju obimnog dela *Nauka o državnom gazdinstvu ili nauka o finansiji po Lorencu Stajnu i drugima*, Beograd, 1869.

22) K. Stojanović, *Upoređivanje zajmova (izračunavanje pariteta)* Beograd 1909. ; a ne 1910. , kako je naveo O. Blagojević na str. 466.

23) O uticaju Kerija i njegovih *Principles of Political Economy* i *Principles of Social Sciencies* detaljno v. prof. dr. Lazar Pejić, *Razvoj ekonomske misli u jugoslovenskim zemljama do prvog i Jugoslaviji između dva svetska rata*, Beograd, 1976, str. 96-98.

24) O radu u ekonomiji. Fragmenti rukopisa iz Zaostavštine K.S., M.G.B., 132.

25) "Pod kvantitetom rada podrazumeva se količina materijalizovane snage u izvesnom radu, pod kvalitetom, pak priroda samog rada. Ono što čini kvalitet rada pojedinih radenika - veštaka u izvesnom industrijskom radu je veština stečena školovanjem." Isto.

26) Redukcioni problem Marks je rešavao svođenjem složenih radova na proste, dok se za merenje kvantiteta rada služio vremenskom jedinicom. Za razliku od Marksa, Stojanović je, u ovom i u kasnijim tekstovima, količinu rada izražavao u fizičkim jedinicama mere, što je uslovalo brojne nedoslednosti. Uopšteno posmatrano, skloni smo reći da Kosta Stojanović nije uvek precizno razgraničavao rad u fizičkom i ekonomskom smislu. Taj nedostatak prisutan je i u njegovim zrelim delima.

27) O evoluciji teorijskih pogleda K. Stojanovića na vrednost i o Vujićevom uticaju na sazrevanje njegovih koncepcija, bilo je reći u poglavlju posvećenom teoriji vrednosti.

28) "Vrednost je rezultat suđenja a cena je rezultat trgovanja". Dr Mih. V. Vujić, *Načela narodne ekonomije*, knj. II, Beograd, 1896.

29) O uticaju Mihajla Vujića na finansijske i ekonomsko-političke stavove K. Stojanovića, detaljnije v. poglavlje o teoriji spoljne trgovine.

30) Kosta Stojanović se nekrolozima na dostojan način oprostio od Mihaila Vujića, dirljivim i biranim rečima kao učenik od učitelja. K. Stojanović, "Dr Mihajlo Vujić - nekrolog." *Pregled*, 1913. Sarajevo.

31) Dr M. Vujić, Viktor Mirabo u izdanju Ruđera Boškovića. *Delo*, knj. 7. Beograd, 1895, str. 379-390.

32) Dragan Trifunović navodi da je Stojanović objavio 13 rasprava i jednu posebnu knjigu o Ruđeru Boškoviću (v. *Ouvrages, Etudes et Articles de Costa Stoyanovitch* Paris, 1919.) U zaostavštini K.S. nalazi se veći broj pisama i neobjavljenih rukopisa o Ruđeru Boškoviću.

v. Dragan Trifunović, Kosta Stojanović - prethodnik i savremenik matematičke fenomenologije Mihaila Petrovića. *Dijalektika*, br. 3-4/1979., Beograd, str. 222.

33) Govoreći o M. Vujiću, O. Blagojević navodi S. Jovanovića koji kaže: "Bio je čestit i otvoren, gotovo potpuno lišen onog vizantizma koji je bio zatrovao naš javni život...Lično bio je vrlo simpatičan sa svoje visoke obrazovanosti, dobre pameti, širokogrudnosti i dobroćudnosti." Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II str. 282. Preuzeto od: Obrena Blagojevića, *Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata*, Beograd, 1980, str. 159.

Za Kostu Stojanovića u *Narodnoj enciklopediji SHS*, S. Stanojevića, nalazimo da je bio "rijetko pošten javni radnik, legendarno otovoren i iskren. Javnu službu je shvatio kao dug narodu." *Narodna enciklopedija SHS*, IV, Zagreb, 1929., str. 496-497.

34) Na mestu Ministra finansija Paču se našao tri puta. Prvi put 1904. u Pašićevoj vladi, drugi put od 1906. do 1908., u istoj vladi sa Kostom Stojanovićem i treći put od 1912. do smrti 1915.

35) *Nauka o finansijama od Dr-a K.T. Eberga, prof. Univerziteta u Erlangenu*. Preveo Dr L. Paču. Finansijska biblioteka, knj.I. Beograd 1900.

36) Među neobjavljenim rukopisima ranih radova na više mesta se pominje ova knjiga, što nas je navelo na Pačuv prevod i predgovor. Verovatno da je Paču i praktičnim savetima uticao na Stojanovića kao ministra narodne privrede.

EKONOMSKA POLITIKA

.... ako je neko među našim ekonomistima
zaslužio da bude nazvan "jugoslovenski
Fridrih List", onda je to sigurno Stojanović.⁻¹⁾
prof. dr L. Pejić, *Razvoj ekonomske misli*,

Za razliku od ekonomsko-teorijskih dela, koja su bila ubrzo zaboravljena, rad Koste Stojanovića na polju ekonomske politike doprineo je da Stojanović ostane u sećanju prvenstveno kao Ministar narodne privrede i finansija. Njegovi savremenici su ga više uvažavali kao uspešnog političara, mudrog državnika i čestitog borca za interes svoje zemlje²⁾, no kao ekonomskog teoretičara. Razlozi ovome, prethodno pomenuti u poglavlju posvećenom teoriji vrednosti, ogledali su se kako u nemogućnosti sredine i savremenika da prate Stojanovićev način izlaganja, obilato prožet matematikom, tako i u činjenici da ni jedno njegovo teorijsko delo nije bilo prevedeno na neki od stranih jezika. Šta više, mnoštvo teorijskih radova, osobito iz mladih godina autorovih, ostalo je u rukopisu.

Za razliku od ovoga, svi ekonomsko-politički spisi, članci, studije, razgovori i intervjui Koste Stojanovića su štampani; neki i više puta, a veći broj je preveden i publikovan u inostranstvu, osobito u godinama za vreme i neposredno posle prvog svetskog rata.³⁾ Otuda, ne čudi što je ovaj naučnik ostao zapamćen više kao političar, no profesor Univerziteta u Beogradu, više kao neposredni inspirator i učesnik zbivanja u ekonomskoj politici, nego kao originalan i autohtono formiran teoretičar privrede i društva.

Celokupan rad Koste Stojanovića u domenu ekonomske politike može se podeliti na dve etape. Prva obuhvata period od 1906. godine, kada je postao Ministar narodne privrede, do početka rata. Druga etapa obuhvata radove nastale u godinama za vreme i neposredno posle rata, sve do njegove smrti, početkom 1921.

Sa aspekta današnjice, njegov rad na polju ekonomske politike, ma koliko da je bio uspešan, osobito do 1914. godine i koliko god da je interesantan za privrednu istoriju, iako je od zaborava sačuvan u nizu knjiga, po vrednosti zaostaje za teorijskim delima. Ovo kažemo imajući u vidu da je čak i one najbolje ekonomsko-političke rasprave i članke, Stojanović sačinio u duhu ranije poznatih ideja, proverenih i prihvaćenih pravaca, pre svega nemačke istorijske škole. Kosta Stojanović je dobro poznao nemačku ekonomsku nauku. Sa njom se susreo u Lajpcigu 1897. godine, paralelno je studirajući sa matematikom i fizikom, a pratio ju je i kasnije, sve do kraja života. Otuda ne iznenađuje što je sopstveno ekonomsko-političko delovanje utemeljio na stavovima istorijske škole, ne odstupajući ni malo od njih.

Za razliku od ovoga, mnogo je teže identifikovati izvore i uzore Stojanovićevih radova na polju ekonomske teorije. U domenu ekonomske politike on je bio kud i kamo uspješniji, ali daleko manje originalan, no u teoriji. Na polju ekonomske politike njegova se originalnost ispoljila tek toliko što je uspeo jednu razvijenu i oprobano strategiju da kreativno primeni na uslove svoje zemlje. Može se reći da je glavno oružje Nemačke u borbi protiv anglo-francuske ekonomske dominacije Kosta Stojanović uspešno primenio u borbi svoje zemlje protiv austro-ugarskog imperijalizma.⁴⁾

Ekonomsko-političko, praktično delovanje Koste Stojanovića bilo je uspješnije u prvoj etapi, do 1914. nego u drugoj, ali su mu članci i rasprave iz drugog perioda, posle 1918., zrelije od prethodinih. Razloge za ovo moguće je tražiti na više mesta, prvo u činjenici da su se opšti društveno-politički i ekonomski uslovi, kako u novoj državi SHS, tako i u posleratnoj Evropi, značajno izmenili. Verovatno da se u takvim okolnostima, iscrpen i oboleo, Stojanović nešto teže snalazio, pa je imao i manje uspeha u privredi i politici.⁵⁾

Većina članaka i govora Koste Stojanovića iz prvog perioda našla je mesto u tri knjige *Govora i rasprava*.⁶⁾ Ovako sakupljeni govori i rasprave pružaju dobru polaznu osnovu za analizu Stojanovićeve političke aktivnosti. Šteta je što se nisu pojavile četvrta i peta knjiga *Govora i rasprava*; njih je autor pripremio neposredno pred kraj života, prezentujući sabrane tekstove iz posleratnog doba.⁷⁾

U uvodu prve knjige *Govora i rasprava* autor daje široku sliku privredno-istorijskih prilika u Srbiji, od početka devetnaestog do prve decenije dvadesetog veka. Ovaj postupak karakterističan je za većinu Stojanovićevih tekstova iz domena ekonomske politike. Naime, on pre no što izloži savremeno stanje, ili sopstveno viđenje privrednih problema, teži da pruži objektivnu i argumentovanu istorijsku sliku, koristeći se obilato statističkim podacima, gde god je to moguće.⁸⁾ Ne iznenađuje otuda što O. Blagojević u *Ekonomskoj misli u Srbiji do drugog svetskog rata*⁹⁾ kada govori o Stojanoviću, izdvaja privrednu istoriju kao posebno polje njegovog ekonomskog rada.

Iako ga privredna istorija, kao zasebna disciplina nije isključivo interesovala, Kosta Stojanović delimično jeste i istoričar. To se najbolje vidi u radu *Ekonomsko stanje Srbije od okupacije Bosne i Hercegovine do aneksije, od 1878. do 1908.*¹⁰⁾ U tom, kao i u mnogim drugim radovima, uključujući čak i projekat Zakona o radnjama iz oktobra 1907., Stojanović iznosi mnoštvo privredno-istorijskih činjenica i zapažanja, u funkciji osnovne ideje teksta, ili boljeg osvetljavanja problema o kome je reč. Zaključiti se može da je ekonomska istorija uvek davala dragoceni argument više autorovom razmatranju. Otuda smo pre skloni da govorimo o istorijskom metodu kojim se služio, nego o Stojanoviću kao privrednom istoričaru. On se privrednom istorijom nikada nije posebno bavio, tragajući za istorijskom suštinom, ali ju je često koristio u funkciji metoda izlaganja ekonomsko-političkih pitanja.

Na samom početku prve knjige *Govora i rasprava* izlažu se problemi zajmova i izgradnje železničkih pruga. Ovaj autorov korak nije bio slučajan. Jedno od najdelikatnijih pitanja, tokom poslednjih decenija devetnaestog i u prvim godinama dvadesetog veka, koje se stalno nametalo u privrednoj i političkoj borbi za Balkan, vezano je za izgradnju železnica. Kroz ovo, prvenstveno ekonomsko pitanje, prelamali su se politički i vojni interesi velikih sila, od Berlinskog kongresa do prvog svetskog rata.

Sva složenost ovog pitanja uočava se kroz austro-srpski spor oko Jadranske pruge. Naime, Austro-Ugarska je na svaki način težila da spreči izgradnju pruge kroz Srbiju od donjeg toka Dunava do Jadranskog mora. Ova pruga, okosnica srpske privrede i bitan faktor povezivanja sa ostalim južnoslovenskim i balkanskim narodima, zamišljena još 1890/91. godine, dobila je naročito značaj u godinama pred i za vreme carinskog rata. Njen strateški smisao u borbi za ekonomsku emancipaciju, njen i tranzitni i lokalni karakter, Stojanović podrobno analizira, predlažući da se što pre iskoriste sredstva od zajmova¹¹⁾ za građenje jednog kraka ove pruge od Niša, preko Zaječara i Negotina do pristaništa na donjem Dunavu, koje bi bilo korišćeno u trgovinskoj borbi protiv austro-ugarskog imperijalizma. Kao moguću lokaciju za buduće pristanište Stojanović je naveo Kusjak. Ova ideja o budućoj luci na Dunavu naišla je na odziv, ali ne na lokaciju Kusjak, kako je Stojanović preporučivao, već na lokaciju Prahovo, gde se i danas nalazi jedno od najvećih pristaništa na donjem Dunavu. Što se same pruge tiče uz mnogo napora srpska vlada, što od zajmova, što koncesijama, uspela je da izgradi do 1914. veći deo predložene trase kroz sopstvenu teritoriju.¹²⁾ Velika zasluga za to pripada Kosti Stojanoviću, koji ne samo što je bio dobar strateg, već i uspešan taktičar carinskog rata.¹³⁾

U prvom delu knjige *Govori i rasprave* nailazimo na autorov stav o ulozi države u privredi. Činjenica da je Kosta Stojanović kao ekonomista odstupao od nekih pravaca i učenja građanske ekonomske nauke svog vremena, ogleda se delimično i u njegovom odnosu prema ulozi države u privredi. Naime, Stojanović smatra da u privredi Srbije država mora imati značajnog udela. Zbog mnoštva spoljnoekonomskih problema, a naročito zbog niskog nivoa razvoja "inicijativa za sve privredne poslove mora biti podeljena između države i privrednih ustanova."¹⁴⁾

"Tek kad ojača inicijativa u raznim centrima zemaljskim, vlada sme postepeno gubiti inicijativu za pulsiranje privredno i u svojem području zadržati samo opšti nadzor nad svima ustanovama privrednim, vodeći računa o kvalitetu i količini produkcije, a i o tome da sudar između pojedinih privrednih činilaca ne bude takav da sme izazvati potrese i povrede javnih interesa u zemlji. Država će tek docnije biti regulator odnosa među pojedinim privrednim granama, ali za sada njena je dužnost da radi i na jačem materijalnom pomaganju privrede i na tome: da se zemaljskoj naročito poljskoj privredi, pruže najbitniji elementi za njeno jačanje, kakvih još dovoljno nema. Nedostatak u saobraćaju i kreditu valja što pre popuniti."¹⁵⁾

Ovim stavom o državnoj intervenciji u privredi Stojanović je drastično odstupio od klasičnih, liberalističkih pogleda, koji su do prvog svetskog rata imali uticaja na ekonomsku misao u Srbiji. Očigledno je da su Kosti Stojanoviću više odgovarala gledišta zastupnika "mađe istorijske škole", u vezi sa aktivnostima države u maloj i nerazvijenoj privredi, kakva je početkom ovog veka bila u Srbiji.

Drugi deo prve knjige, *Govori i rasprave*, posvećen je trgovinskim odnosima sa Austro-Ugarskom. Prvi tekst "Ugovor sa Austro-Ugraskom" nastao je razradom Stojanovićevog govora u radikalskom skupštinskom klubu, početkom 1908. Dosledan sopstvenom metodi i u ovom tekstu, autor daje istorijski pregled činjenica koje su uticale na konkretan problem. Težeći da opravda potpisivanje austro-srpskog trgovinskog ugovora, iz marta 1908,¹⁶⁾ Stojanović daje niz rezultata analize rentabilnosti izvoza, pre i posle ovoga ugovora.

Imajući u vidu činjenicu da je struktura izvoza u potpunosti bila zasnovana na poljoprivredi, možemo reći da se Stojanović među prvima kod nas, bavio i agrarnom ekonomikom, kako sa aspekta prometa, tako i sa aspekta proizvodnje. Zalažući se za promenu strukture agrarne produkcije i izvoza, on daje zanimljive analize rentabilnosti pojedinih oblika ratarske i stočarske proizvodnje, uključujući cene, transportne troškove, carine, te ostale dažbine na stranom tržištu.

Ove agroekonomke analize poslužile su kao opravdanje za prelazak ne samo na nova tržišta, nego i na novu strukturu izvoza prehrambenih proizvoda, na višem nivou prerade.¹⁷⁾

Kosta Stojanović je pravilno isticao značaj izvoza proizvoda na visokom nivou prerade i to iz dva razloga. Prvo, zbog boljih cenovnih odnosa u korist prerađevina i drugo zbog povoljnih uslova za razvitak domaće industrije.¹⁸⁾ Kad je o industriji reč, tu se pre svega misli na prehrambenu industriju, industriju građevinskih materijala, tekstilnu industriju, kao i sve one grane tehnološki vezane za poljoprivredu.

Stojanović je potpuno svestan suštinske, reprodukcione, povezanosti agrara i industrije. "Ako se želi da se popravi naša poljoprivreda, da joj se drukčiji oblik da, onda je to nemoguće učiniti bez razvijanja industrije, i svaki koji misli da je za Srbiju iluzija razvijanje industrije, taj je u zabludi..."¹⁹⁾ zaključuje autor. Tako se u "arsenalu" Carinskog rata našlo i mnogo instrumenata za pospešenje industrijske proizvodnje, o čemu će u narednom biti više reči. Ipak, govoreći o budućnosti, Stojanović ne negira značaj poljoprivrede za Srbiju,²⁰⁾ znajući da će ona još dugo sačinjavati dobar deo njenog bruto proizvoda.

Od svih autorovih predviđanja o budućnosti privrede Srbije i šire, u ovom tekstu se nalazi jedna po mnogo čemu dalekovida opaska. Smatrajući Carinski rat, za suštinski privremenu pojavu, ne želeći nikada da ga zaoštava više no što je nužno, Stojanović nazire jedan budući carinski i opšte privredni savez evropskih država, "koji u budućnosti predstoji, kao mera protivu uvoza iz Amerike."²¹⁾ Nekoliko decenija kasnije sličan će se savez javiti u zemljama Zapadne Evrope, EEZ.

Predviđajući nužnost ulaska Srbije u neki od budućih oblika evropske ekonomske integracije, Kosta Stojanović je svestan mogućih negativnih posledica. On kaže: "Kad te okolnosti budu nastupile, onda zemlje, koje se ne budu pripremile za taj momenat, mogu biti strahovito eksploatisane. Mi nalazimo da se taj momenat treba spremiti."²¹⁾

Ovakav autorov stav, nam daje osnovu za šire tumačenje njegovih ekonomsko-političkih aktivnosti, ne samo u svetlu tekućih privrednih i političkih zbivanja oko Carinskog rata. Idejni horizont Koste Stojanovića dopirao je znatno dalje. Ne iznenađuje otud što se on u više navrata, kao Ministar narodne privrede, a i kasnije, posle rata, trudio da mnoge konflikte, ma koliko teške, prevaziđe, na što lakši i što dalekosežniji način.

Na kraju članka "Ugovor sa Austro-Ugarskom" našao se dodatak koji sadrži klasičnu analizu rentabilnosti pojedinih vidova agrarne proizvodnje, na osnovu poređenja troškova i prihoda, a u cilju argumentovanja autorovog osnovnog stava.

Ključno mesto u prvoj knjizi *Govora i rasprava* po značaju pripada tekstu pod naslovom "Posle svršenih trgovinskih ugovora". Ovaj tekst prethodno štampan u časopisu *Delo*, objavljen u vidu posebne knjižice 1908,²²⁾ našao je mesta i u ovoj zbirci ekonomsko-političkih radova. "Posle svršenih trgovinskih ugovora" predstavlja koncizno dat program ne samo vođenja Carinskog rata, već ukupnog privrednog i društvenog razvitka Srbije.

Na samom početku Stojanović obrazlaže pojedine momente trgovinskog ugovora, iz 1908. godine, da bi prešao na teorijsko obrazloženje politike visokih carina. Kao odgovor na agrarni protekcionizam Austro-Ugarske, koji se ispoljio kroz visoke carine na uvoz žita iz Srbije, srpska vlada uvodi u godinama posle 1906. visoke carine na uvoz šećera, piva, drveta, cementa, industrijske robe itd. Da bi opravdao ovakvu politiku Kosta Stojanović vešto koristi argumente istorijske škole, ukazujući na "dvostruki moral" u spoljnoj trgovini Velike Britanije. Isto to otkriva i u slučaju srpsko-austrijskih odnosa, te kritikuje načelo slobodne trgovine između zemalja različitog nivoa razvoja.

Stojanovićeva kritika se ne odnosi samo na teorijske aspekte međunarodne trgovine, već ima i konkretan smisao. On ukazuje na štetne posledice austro-ugarskog kapitala na domaći izvoz, kritikuje usitnjenost i nepovezanost izvoznika, koji se često svode na senzale bečkih i peštanskih banaka, u nedostatku početnog kapitala. Kao rešenje za ovakvo nepovoljno stanje, predložen je niz mera u domenu industrije, trgovine, banaka, a naročito poljoprivrede. U ovom radu, kao i prethodnom, autor predlaže strukturne promene u izvozu u smislu povećanja izvoza mesa i prerađenog voća i povrća. Da bi to bilo moguće, neophodno je aktivnom ulogom države i povoljnim kreditima podići klanice, sušare itd. Osim prehrambene industrije, koja se uglavnom nalazi u privatnim rukama, značajno mesto pripada izgradnji infrastrukture, saobraćajnica, železnica i pristaništa, što je prvenstveni posao države.

U domenu uvoza kapitala, predlaže se veća državna ingerencija, u smislu usmeravanja stranog kapitala u industriju, a ne obrt, što je ranije bio slučaj. Zatim se predlaže čitav niz administrativno-fnansijskih mera radi regulisanja i sankcionisanja rada domaćeg tržišta kapitala. Što se tiče banaka, Stojanović smatra da postoji potreba za više izvoznih banaka, a ne samo jednom, pa predlaže uvođenje privilegija onim novčanim zavodima koji se bave finansiranjem spoljne trgovine.

Promene na planu međudržavnog kretanja roba i kapitala moraju biti prećene i mnoštvom unutrašnjih mera u industriji i agraru. U tom se smislu predlažu privilegije za industriju u vidu carinskih olakšica, smanjenja poreza, davanja zemljišta, korišćenja voda itd. Jedna od značajnih mera na tom polju je i Zakon o radnjama, stupio na snagu 1910. godine, čiji je jedan od autora, takođe, bio Kosta Stojanović. Ovim, za svoje vreme i prilike vrlo naprednim zakonom, regulisano je pitanje odnosa rada i kapitala na relativno zadovoljavajući način.²³⁾

Još jedan predlog zasluužuje punu pažnju. Govoreći o socijalnim prilikama u gradu, a pogotovo na selima, Stojanović iznosi ideju o potrebi obaveznog zdravstvenog osiguranja radnika, "pravih tvoraca bogatstva i blagostanja jedne zemlje."²⁴⁾ U ovom domenu sugerira se snažan uticaj države.

Kada je reč o osiguranju u agraru, predlaže se osnivanje domaćeg osiguravajućeg društva, koje bi osiguravalo ne samo industrijske objekte, već i stoku i useve. Ovo osiguravajuće društvo imalo bi za cilj da zaustavi veliki odliv novca iz Srbije i Austro-Ugarsku, po osnovu premija za osiguranje.

Uviđajući jasne komparativne prednosti srpske poljoprivrede, Stojanović se zalagao ne samo za sprovođenje agrotehničkih mera, već i za organizacione mere na jačanju njene tržišnosti. Najveću pažnju privlače predlozi u domenu poljoprivrednog obrazovanja. Malo je poznato da je jedan od inicijatora nastanka Poljoprivrednog fakulteta, bio Kosta Stojanović. Ističući nedostatak kvalifikovanog kadra u poljoprivredi i šumarstvu, Stojanović se u radu "Posle svršenih trgovinskih ugovora" zalaže za što skorije osnivanje Poljoprivrednog odseka na Univerzitetu u Beogradu.²⁵⁾ Realizacija ove, od ranije poznate i prihvaćene ideje, nastupila je tek 1919. godine, zbog Balkanskih i Prvog svetskog rata.²⁶⁾

Interesantno je uočiti da je Kosta Stojanović predviđao dva profila inežnjera poljoprivrede, jedan koji će direktno ispitivati i unapređivati proizvodnju u agraru, a drugi koji će administrirati, namenjen radu u većim privrednim ustanovama, bilo državnim, bilo privatnim.²⁷⁾ Kao poseban zadatak ovih stručnjaka nameće se osposobljavanje kadrova u srednjim i nižim poljoprivrednim školama, koji su itekako bili deficitarni.

Ono što u ovom kontekstu privlači najveću pažnju sa aspekta današnjice, jeste ideja o osnivanju tzv. opitnih stanica u Srbiji, čiji bi zadatak bio, kako da prikupljaju podatke za istraživanja, tako i da upoznaju poljoprivredne proizvođače sa dostignućima nauke. Problem

obrazovanih kadrova otežavao je ne samo napredak u poljoprivredi, već i u industriji, trgovini, zanatstvu itd. Zato se Stojanović u ovom programskom radu zalaže i za širenje mreže zanatsko-industrijskih škola.

Analizu stanja i problema srpske privrede autor upotpunjuje posmatranjem pojedinih grana i delatnosti, kao što su šumarstvo, rudarstvo, vodoprivreda i brodarstvo, dajući niz korisnih sugestija i predloga. Izdvajaju se naročito predlozi o regulisanju svojine nad šumama, ograničenju državnih šumskih parcela, izradi novih šumskih karata i racionalnoj eksploataciji. Slično se odnosi i na rudarstvo.

Stojanovićev stav o ekonomskoj aktivnosti u ovim oblastima svodi se na to da država ne treba da se direktno angažuje u šumarstvu, eksploataciji rudnika i vodoprivrednim melioracijama, već da mora samo preciznim zakonima regulisati pravni aspekt ovih aktivnosti. Neposredna inicijativa pripada privatnom kapitalu, na osnovu koncesija.

Većina ideja i sugestija iznetih u ovom tekstu nisu originalno vezane za Kostu Stojanovića. Zapravo, on ih je samo prikupio razradio, obogatio, i obrazložio u funkciji borbe za ekonomsku emancipaciju Srbije. Neke od pomenutih ideja, bilo da su originalno Stojanovićeve ili ne, našle su primenu u okviru Carinskog rata. Nažalost, veliki deo dobrih i delekosežnih predloga nije realizovan, jer su se političke okolnosti veoma brzo menjale, čineći mnoge zamisli, ili neostvarljivim, ili prevaziđenim.

Prva knjiga, *Govora i rasprava* završava se sa dva Stojanovićeva intervjua, data 1908. češkom publicisti Č. Slepaneku,²⁸⁾ i autorovim odgovorom na napad u bečkom listu *Neue Freie Presse*.²⁹⁾ Ovi novinski tekstovi imali su pretežno tekuće-politički karakter, te ne zaslužuju poseban osvrt i analizu.

Iz istog perioda kada je nastala većina tekstova ove knjige, potiče, po obimu mala, ali značajna studija *Ekonomsko stanje Srbije, od okupacije Bosne i Hercegovine do aneksije, od 1878. do 1908.*³⁰⁾

Obilato se koristeći statističkom građom, kako srpskom, tako i austro-ugarskom, Kosta Stojanović detaljno obrazlaže svoju osnovnu tezu o ekonomskom zaostajanju Srbije i austro-ugarskoj eksploataciji.

Ono što čini ovaj rad značajnim, jeste naglašena privredno-istorijska demenzija istraživanja i izlaganja osnovnog problema. Podelivši istorijat srpsko-austrijskih trgovinskih odnosa u tri perioda, prvi do 1864. do 1882. , drugi od 1882. do 1906. i treći od 1906. do 1914. autor analizira osnovne pokazatelje obima i strukture ekonomske razmene između dve države, otkrivajući sve aspekte imperijalističke politike Beča, a pogotovu Pešte, protiv Srbije. Naročita pažnja je poklonjena načinu i posledicama zaključenja dva prethodna trgovinska ugovora, iz 1881. i 1893. godine.

Ne možemo se oteti utisku da je Stojanović ovom studijom zapravo želeo da upozna svetsku javnost sa uzrocima i suštinom političkog i ekonomskog konflikta Srbije sa Austro-Ugarskom. Izneseni podaci iz učinjenih analiza, su više bili namenjeni stranim poznavacima balkanskih prilika, no domaćem čitaocu. U jednom delikatnom, politički opasnom trenutku, posle izvršene aneksije Bosne i Hercegovine, u uslovima poremećenih odnosa na Balkanu i mogućeg vojnog konflikta, bilo je preko potrebno upoznati Evropu, posebno velike sile, o agresivnom ponašanju Beča i ekonomskim pritiscima na Srbiju. Ovaj ozbiljan zadatak sa uspehom je obavio Kosta Stojanović, na najbolji način, reprezentujući interese i stavove svoje zemlje. Efekti ovoga rada nisu izostali. *Ekonomsko stanje Srbije....*, ne samo što je pružilo mnoštvo podataka privrednim istoričarima, već je pokrenulo i deo političke javnosti u Francuskoj, Italiji, Grčkoj, Rumuniji pa i Velikoj Britaniji, na drugačije razmišljanje o budućnosti balkanskog pitanja. Činjenica je da se velike sile, niti vojno, niti diplomatski, nisu po izvršenoj aneksiji, suprotstavile imperijalističkom prodoru Austro-Ugarske na Balkan, ali isto tako stoji da je politička javnost Evrope, upravo posle zaoštavanja odnosa, u periodu od oktobra 1908. do marta 1909. godine, definitivno postala svesna austro-nemačke opasnosti po ravnotežu snaga na kontinentu. Za buđenje te svesti zasluga pripada i Kosti Stojanoviću, čiji je rad *Ekonomsko stanje Srbije....*, kao i mnogi docnije, sa pažnjom primnjen među evropskim političarima i naučnicima.

Druga knjiga *Govora i rasprava*³¹⁾, koja nosi podnaslov "Rad na istraživanju novih puteva i tržišta", obuhvata, uglavnom, materijal iz Izveštaja o stanju privrede za 1906. i 1907. godinu. Ovi izveštaji, sačinjeni na inicijativu i pod nadzorom Koste Stojanovića, sadrže mnoštvo statističkih podataka. Za njihovo prikupljanje o obradu Stojanović je organizovao posebnu grupu, većinom mlađih saradnika, u Ministarstvu narodne privrede. Na čelu ove grupe bio je Kosta Petrović, Načelnik Trgovinskog odeljenja u Ministarstvu. Što se tiče sadržine, u drugoj knjizi prikazan je put kojim su se autorove ideje iz prve knjige sprovodile u praksi. Mnogi problemi koji su otežavali realizaciju Stojanovićevih koncepcija obrađeni su u pomenutim izveštajima. Prodor na tržišta Belgije, Grčke, Egipta, Italije, Turske i Nemačke, bio je prećen nizom teškoća sa kojima se suočio Ministar narodne privrede. Uspešna preorijentacija i prestrukturiranje izvoza Srbije prikazano je u izveštajima na vrlo precizan, do tada ne praktikovan, način. Kosta Stojanović, ne samo što je inicirao rad na praćenju i sređivanju podataka o tome, već je učestvovao i u njihovom prezentovanju javnosti, dajući uputstva metodološkog karaktera za izradu izveštaja. Takva dva uputstva, za izveštaje iz 1906. i 1907. godine našla su mesta u drugoj knjizi *Govora i rasprava*.

Izdvajamo kao posebno značajno Uputstvo za rad na Izveštaju o privredi za 1906. godinu,³²⁾ u kom se mogu naći zanimljivi teorijski pogledi autora na privredni razvoj. Dosledan gledištima iznesenim u teoriji ekonomskih vrednosti, Stojanović i ovde ističe rad kao glavni faktor stvaranja društvenog bogatstva. Na ovom mestu, očigledan je uticaj klasične teorije na Kostu Stojanovića,

uticaj koji je preko sledbenika A. Smita bio prisutan i u Srbiji, te nailazimo na njegove zakasnele odjeke i početkom ovog veka.

Drugi činilac bogatstva jednog naroda, sadržan u "izdašnosti prirodne sredine", ³⁴⁾ manje postaje značajan, sa napretkom tehničke osnove proizvodnje u društvu. Ipak, prava slika o mogućnostima jedne privrede stvara se na osnovu posebnih činilaca društvenog bogatstva, sadržanih u kompleksnim posledicama istorijskog razvoja konkretnog društva.³⁵⁾ U ovim redovima, kao i većini ostalih ekonomsko-političkih tekstova, preovlađuje gledište tzv. "novije ili mlađe" istorijske škole, na koju se Stojanović dominantno oslanja.

Prekretnica u carinskom ratu između Srbije i Austro-Ugarske nastupila je krajem 1907. godine. O tome najbolje govori tekst pod naslovom "Trgovina u 1907. godini." On sadrži detaljan prikaz promena u uvozu i izvozu srpske privrede.³⁶⁾ Uspešno otklonjeni problemi oko transporta izvoznih roba novim putevima, uz učešće novih prevoznika, tokom 1906. godine, stvorili su uslove za trgovinsku ekspanziju i odvajanje srpske privrede od pritiska moćnog suseda.

Pažljivo posmatranje iznesenih brojeva otkriva jednu zanimljivost: podatak da se najveće preusmerenje srpskog izvoza u 1907. dogodilo od austro-ugarskog ka nemačkom tržištu, ukazuje da je srpska vlada u borbi za ekonomsku emancipaciju uspešno iskoristila, od ranije postojeći, antagonizam između austro-ugarskih i nemačkih ekonomsko-političkih interesa. Ovaj dobro prikriveni, ali značajan antagonizam, naročito na planu "balkanskog pitanja", bio je uspešno iskorišćen u prethodnim pregovorima na finansijskom tržištu, oko kredita međunarodnog konzorcijuma u korist Srbije. Podgrejana tzv. "topovskom krizom", suprotnost interesa (Beča i Berlina) dobro je došla i u trgovinskoj politici Srbije. Zapravo, Nemačka je apsorbirala 1907. veliki deo izvoza iz Srbije, izvoza koji je do Carinskog rata ili završavao u Austro-Ugarskoj, ili bio reeksportovan iz nje, kao mađarski proizvod, u Nemačku. Direktan prodor na nemačko tržište, ne samo što je istisnuo Austro-Ugarsku, već su i prihodi od ovakvog izvoza bili bolji.

Naredne, 1908. i 1909. godine trgovinski rezultati su bili još bolji. Izvozom su značajnije pokrivena još neka nova tržišta u Francuskoj, Španiji i SAD.³⁷⁾

U istom periodu došlo je i do promene u strukturi i poreklu uvoza. Poraslo je učešće uvoza mašina i opreme, železničkog materijala i druge tehničke robe, na račun tekstila, te ostalih potrošnih dobara. Udeo vrednosti uvoza iz Austro-Ugarske pao je sa 60,04% 1905. godine, na 24,27% 1909. godine, što najbolje svedoči o uspehu Srbije u borbi za ekonomsko osamostaljenje.

Treći deo druge knjige *Govora i rasprava* odnosi se na "Izveštaje o utrošku pola miliona dinara za iznalaženje novih puteva i tržišta".³⁹⁾ Ovi izuzetno precizni izveštaji svedoče o visokom političkom i privrednom moralu Ministra narodne privrede, koji je do najdetaljnije specifikacije prikazao rashode, učinjene radi nalaženja novih izvoznih mogućnosti. Troškovi otvaranja trgovinskih predstavništava u svetu, akontacije prevoznicima, brodarskim kompanijama, rashodi oko organizovanja privrednih izložbi, naročito onih u Milanu, Briselu i Londonu iskazani su pred

javnošću detaljno i precizno. Razlozi za ovakav postupak ne leže samo u ličnim osobinama koje je Stojanović ispoljio kao ministar, već dobrim delom i u duhu vremena i sredine u kojoj je delovao.

Ne treba zaboraviti da je u Srbiji delovalo i mnogo protivnika politike Carinskog rata. Ma da, na prvi pogled sa različitih strana, napadi na politiku Carinskog rata su imali cilj da očuvaju prethodno stanje u privredi i društvu, težeći da zadrže Srbiju u okviru zone izraženog austro-ugarskog političkog uticaja.⁴⁰⁾ Kosta Stojanović je izabrao najbolji način da se suprotstavi takvim napadima, precizno i detaljno upoznaujući javnost sa preduzetim akcijama i ostvarenim efektima ekonomske politike.

Treća knjiga *Govora i rasprava* Koste Stojanovića obuhvata period od početka 1912. do maja 1914. godine.⁴¹⁾ Njom su uglavnom obuhvaćeni intervjui i novinski članci napisani za vreme drugog mandata Koste Stojanovića na položaju Ministra narodne privrede, od kraja avgusta 1912. do 17. avgusta 1913. godine. Većina ovih tekstova, prethodno objavljenih u domaćim i stranim novinama i časopisima, imala je prevashodno politički sadržaj. Otuda je daleko manji značaj ove knjige za istraživanje ekonomskog dela Koste Stojanovića, od prethodne dve. Prvi deo knjige, koji nosi podnaslov "Uslovi ekonomske nezavisnosti Srbije i Jadransko more", obuhvata nekoliko članaka posvećenih težnjama Srbije da dobije izlaz na more, neophodan za dalju ekonomsku i političku emancipaciju.⁴²⁾

U ovim člancima i intervjuima Stojanović, uglavnom, iznosi zvanične političke stavove zasnovane na radikalnim pogledima oko rešavanja balkanskog pitanja. Kroz sve takstove povlači se osnovana ideja o potrebi izlaska Srbije na more, kao neophodnog uslova ne samo njenog daljeg razvitka, već i mira i stabilnosti u ovom delu sveta.

Ovi tekstovi, sem trenutnog političkog cilja da upoznaju vodeće evropske zemlje o stavovima srpske vlade, nisu imali većih ambicija, pa otuda nemaju ni značaja za praćenje i analizu ekonomske misli njihovog autora.

Međutim, jedan neuspeo pokušaj privlači više pažnje. Radi se o inicijativi Koste Stojanovića da Srbija dobije pomorsku flotu. Pravilno uviđajući značaj trgovačke mornarice za dalje osamostaljenje srpske privrede, Ministar narodne privrede je početkom novembra 1907. predložio da Srbija kupi, ili izajmi trgovačke brodove, koji bi održavali liniju Solun-Aleksandrija, prevozeći stoku i ostale izvozne artikle. Iako su se pregovori sa engleskim i italijanskim brodovlasnicima uspešno odvijali, srpska vlada je odustala od ovog plana.⁴³⁾ Ubrzo je aneksija Bosne i Hercegovine detaljno porazila ambicije Srbije da dođe do sopstvene flote.⁴⁴⁾ Iako neuspeo, ovaj pokušaj govori o Stojanovićevom gledištu da Srbija mora da postane, pomorska zemlja, ako ne direktnim izlazom na more, onda izgradnjom komunikacija na najbližim pristaništima (Jadranska pruga) i stvaranjem sopstvene flote. Ovo staro gledište, svojstveno većini radikalskih prvaka, postalo je naročito aktuelno posle balkanskih ratova, kada se ukazala konkretna mogućnost

dobijanja direktnog izlaza na more. Stojanović je bio jedan od najglasnijih pobornika i kritičara londonskog sporazuma. Tako je nastao prvi deo treće knjige *Govora i rasprava*.

Drugi deo ove knjige odnosi se na aktuelne probleme privredno-političkih odnosa Srbije prema susedima, u periodu 1912. - 1913. godine.⁴⁵⁾ U ovom delu knjige se više no igde, uočava suština političkih i privrednih zbivanja na Balkanu, koja su prethodila Prvom svetskom ratu. Naime, autoru je bilo sasvim jasno da, nasuprot ekonomskom trijumfu Srbije u godinama Carinskog rata (1906 -1911), stoje značajni politički uspesi njenog protivnika. Diplomatski i vojni uspeh Austro-Ugarske, ostvaren aneksijom Bosne i Hercegovine, kao i sprečavanje izlaska Srbije na more, bacili su senku na pobedu u ekonomskom ratu, čineći perspektivu austro-srpskih odnosa još neizvesnijom i nepovoljnijom. Ubrzo je spontani tok istorijskih zbivanja potvrdio Stojanovićevo pesimističko gledište.⁴⁶⁾

Poslednja tri teksta u ovoj knjizi⁴⁷⁾ sadrže poznate, već iznesene, stavove autora o tekućim privrednim i političkim zbivanjima. Otuda, sa aspekta današnje nauke, imaju isključivo privredno istorijski značaj. U istu grupu spadaju i predgovori koje je Kosta Stojanović napisao: prvi za knjigu češkog publiciste Č. Slepánka, pod naslovom *Srbija i Bugarska*, a drugi za knjigu D. Dimitrijevića, *Privreda i trgovina u Novoj Srbiji*.⁴⁹⁾

Daleko je značajniji predgovor koji je Kosta Stojanović napisao za jedno od naknadnih izdanja knjige *Srpske pobede*, istaknutog publiciste Anri Barbija.⁵⁰⁾ Anri Barbi, dopisnik pariskog *Journal-a*, boravio je u više navrata u Srbiji, od 1912. do 1915. godine. Prateći u stopu kretanje naše vojske, kao ratni izveštač, ostavio je mnoštvo autentičnih članaka i nekoliko dragocenih knjiga o prilikama na balkanskom ratištu, stradanju naroda 1915. , kao i herojskoj odbrani Srbije.⁵¹⁾

Barbijeve knjige su odigrale veliku ulogu, naročito u toku Prvog svetskog rata, upoznaujući saveznike sa ratnim ciljevima, žrtvama i dostojanstvom Srbije.⁵²⁾ Nema sumnje da je Kosta Stojanović uticao na Barbija, prvo da se upozna sa suštinom zbivanja na Balkanu, a potom da oformi gledišta o privrednim problemima i perspektivama Srbije, gledišta koja je Barbi uključio u pojedina dela.⁵³⁾



Izbijanjem Prvog svetskog rata započinje drugi period ekonomsko-političke aktivnosti Koste Stojanovića. Zajedno sa većinom uglednih imena iz nauke i kulture, Stojanović je učestvovao u važnim državnim poslovima za vreme rata. Pogoršana politička situacija, sredinom 1915. godine, izazvana pregovorima sila Antante sa Italijom, Bugarskom i Rumunijom, radi njihovog ulaska u rat na strani saveznika, zahtevala je da se brzo i efikasno očuva jugoslovenski program, jer sve tri, tada još neangažovane zemlje, su imale određene teritorijalne ambicije, u pravcu jugoslovenskih zemalja.⁵⁴⁾ U ovako delikatnoj situaciji, srpska vlada angažuje između ostalih⁵⁵⁾ i Kostu Stojanovića

da u Rimu objasni stavove svoje države i podrži jugoslovenski program. Stojanović je u Rimu imao relativnog uspeha u borbi za jugoslovenske ideje, jer je pre rata bio predsednik srpskog dela Srpsko-italijanskog odbora. Iako je sa D. Arandelovićem kasno stigao u Rim, kada je Londonski ugovor već bio potpisan, Stojanović je učinio sve da spreči širenje nacionalističke euforije i netrpeljivosti prema jugoslovenstvu.⁵⁶⁾ Tokom rata Kosta Stojanović će se još jednom naći u Rimu, u proleće 1918. kada je na inicijativu L. Markovića ponovo učinjen pokušaj osnivanja mešovitog komiteta sa ciljem zbližavanja Italije sa Srbima, Hrvatima i Slovencima.⁵⁷⁾ Kao rezultat Stojanovićevog angažovanja na ovom polju, ostalo je više tekstova u italijanskim novinama i časopisima.⁵⁸⁾

Najveći deo vremena u toku rata Kosta Stojanović je proveo u Nici, kao Predsednik kluba poslanika. Iako je došao u sukob sa Vladom na Krfu i rukovodstvom Radikalne stranke, te krenuo putem izdvajanja, na čelu grupe nezavisnih radikala, Stojanović je aktivno radio na sprovođenju politike nacionalnog oslobođenja i jugoslovenskog ujedinjenja.⁵⁹⁾ Radeći u Nici, ostavio je veliki broj objavljenih članaka i intervjuova u italijanskim, francuskim, švajcarskim i grčkim novinama.⁵⁹⁾ Od svih radova nastalih tokom rata, za analizu ekonomskog opusa Koste Stojanovića, nesumljivo dva najznačajnija se odnose na istoriju srpske trgovine i prikaz razvoja srpske privrede do katastrofe 1915.

*Srpska privreda u predvečerje katastrofe 1915.*⁶⁰⁾ je nastala kao posledica sinteze autorovih pogleda iz prve dve knjige *Govora i rasprava*, u proleće 1917. godine. Prva glava odnosi se na privrednu situaciju u periodu do Balkanskih ratova. U ovoj, kao i narednim glavama, ogledaju se bitne karakteristike autorovog metoda izlaganja: obilato korišćenje statističkih podataka, istorijski pristup problemima, deskripcija i nedostatak međunarodnih komparacija u analizi. Druga glava se odnosi na privredne i finansijske napore, činjene od 1912. do povlačenja 1915. U ovoj glavi se, pored već iznetih stavova iz ranijih radova, nailazi na precizne i objektivne činjenice o stradanju ljudstva i štetama privrede Srbije za vreme Balkanskih ratova. Treća glava sadrži podatke o rastu društvenog bogatstva do 1912/13. Uprkos nepreciznosti, kako empirijskog, tako i metodološkog karaktera, ovaj pokušaj estimacije društvenog bogatstva i nacionalnog dohotka, zaslužuje pažnju, jer je Kosta Stojanović prvi jugoslovenski ekonomista koji se time bavio.⁶¹⁾ U prvoj, potpunoj i naučno relevantnoj analizi nacionalnog dohotka u našim zemljama, koju su 1927. godine sačinili Đuričić, Tošić, Vagner, Rudčenko i Đorđević,⁶²⁾ Stojanović se navodi kao jedan od pionira na ovom polju makroekonomske analize.⁶³⁾ Naime, spominju se podaci koje je Stojanović izneo kao Ministar finansija u *Ekspozeu za budžet za 1920./21. budžetsku godinu*. Ovi podaci, iako neargumentovani nužnom metodološkom i empirijskom građom, opravdano su našli mesta u pomenutoj analizi.⁶⁴⁾ Nažalost, autori nisu imali u vidu to da se zapravo radi o jednom od kasnijih Stojanovićevih radova iz ove oblasti, te da je postupak za određivanje podataka za 1920/21. godinu istovetan sa postupkom koji je Kosta Stojanović primenio 1917., u radu *Srpska privreda u predvečerje katastrofe 1915*.

Dakle, objašnjenje za metod kojim se Stojanović u pripremi *Ekspozea* služio treba tražiti u njegovim ranijim naporima, tokom rata.

Pažljivim čitanjem studije *Naša narodna privreda* može se uočiti da njeni autori nisu znali za Stojanovićev rad iz Nice, 1917. godine. Kako drugačije protumačiti izneto gledište da je drugi pokušaj estimacije narodnog dohotka Srbije, posle Malholovog, vezan za rad Milića Radovanovića, u okviru Srpskog centralnog komiteta, u Ženevi⁶⁵⁾ 1918. Kosta Stojanović je naveden tek kao treći i to u vezi sa podacima koje je izneo u Ekspozeu za 1920/21. godinu.⁶⁶⁾

Ipak, zamerke na metod Stojanovićevog rada se mogu dati. Uprkos tome što je detaljno prikazao način svog obračuna, u trećoj glavi rada *Srpska privreda u predvečerje katastrofe 1915.* sa stanovišta današnje nauke njegovi proračuni se moraju tretirati kao grube aproksimacije, sa dosta arbitarnosti.

Da bi do vrednosti društvenog bogatstva došao, Stojanović je prilično proizvoljno procenio odradivo zemljište, stočni fond, šume, pašnjake, mašine i alate, trgovinske i finansijske objekte, nameštaj i ostale vidove realne aktive domaćinstava u gradovima i selima, puteve, železničku imovinu, brodove, državna dobra i institucije, te vojnu imovinu. Primenjujući aproksimativno određene procenite "prinosa" na svaku od kategorija imovine i dodajući prihode od rada, Stojanović je dobio podatke za bruto proizvod.

Interesantno je da su dobijene vrednosti približne podacima do kojih je došao Milić Radovanović, 1918. godine, što ukazuje na moguću metodološku bliskost ova dva rada.⁶⁷⁾

Ova razmatranja Stojanović je upotpunio analizom volumena novčanog opticaja pre i za vreme rata, kao i stanjem državnih dugova.

Poslednja glava otkriva cilj ovog rada. Govoreći o štetama koje je direktno prouzrokovao rat i okupacija, pisac je želeo da upozna evropsku javnost i sa ekonomskom stranom nacionalne tregedije svoje zemlje. Da bi to učinio što ubedljivije, morao je poći od relevantnih podataka; tako je postao i jedan od pionira makroekonomskog računa kod nas. Pravi značaj ovog rada došao je do izražaja za vreme Mirovne konferencije, tokom 1919. godine.

*Trgovina Srbije*⁶⁸⁾ je drugi značajan rad iz ratnih godina. Ova nevelika, privredno-istorijska studija, nastala je 1918. godine, sa ciljem da upozna evropske političare i naučnike o razvoju srpske privrede. Činjenica da je trgovina imala posebno mesto u razvoju čitave privrede, poslužila je kao objašnjenje za oštar stav Srbije prema trgovinskim ograničenjima iz Beča. Posmatrajući istorijat srpske trgovine, podeljen u nekoliko perioda, prvi od ustanka do Berlinskog kongresa 1878., drugi od 1879. do 1906. i treći od 1906. do 1912. godine, autor je prikazao sve faktore koji su odredili razvoj trgovine i privrede kako u Srbiji, tako i na Balkanu. Ipak, ovaj rad ne donosi ništa novo u odnosu na prethodne, osim nešto boljeg i sistematičnijeg prezentovanja statističkih podataka za spoljnu trgovinu, u smislu ukrštanja tabela porekla i strukture, kako uvoza, tako i izvoza.

Trgovina Srbije i Srpska privreda u predvečerje katastrofe 1915. poslužile su kao jezgro za knjigu *Ekonomski problemi Srbije*. U njoj je našlo mesta još nekoliko značajnih članaka koje je Kosta Stojanović napisao pri kraju i neposredno posle rata, a koji su se odnosili na privredu buduće države, rad Mirovne konferencije, problem ratnih reparacija, te ekonomske odnose Srbije sa pridruženim zemljama u okviru jugoslovenske države, pre i posle rata. Ova zbirka tekstova prevedenih na engelski odigrala je vidnu ulogu u toku rada Mirovne konferencije u Parizu, upoznajući američke učesnike kao i širu javnost SAD i Britanije sa jugoslovenskim problemima i gledištima.

Jugoslovenska delegacija na Konferenciji mira radila je u sedam sekcija. Predsednik ekonomsko-finansijske i saobraćajne sekcije bio je Kosta Stojanović. Iako je u radu ovog skupa učestvovalo mnogo naučnika iz Srbije, ⁶⁹⁾ Kosta Stojanović je bio jedan od malobrojnih delagata svoje zemlje iz redova naučnika. Ostali su uglavnom imali svojstvo tehničkih savetnika i eksperata.

Period proveden u Parizu, za vreme trajanja Konferencije, bio je za Kostu Stojanovića izuzetno naporan, ⁷⁰⁾ pošto se glavno ekonomsko pitanje oko ratnih odšteta, rešavalo upravo kroz rad njegove sekcije. U nekoliko navrata on je prekidaio boravak u Parizu, vraćajući se u domovinu, vođen državnim poslovima; od novembra 1919. bio je Ministar poljoprivrede. Po tom se opet nalazio u Parizu, aktivno radeći na završnim dokumentima Konferencije. ⁷¹⁾

Iz ovog perioda ostalo je više ekspozea, izveštaja i autorovih zapažanja o ponuđenim rešenjima za ratnu odštetu. ⁷²⁾ Suština svih istupanja Koste Stojanovića ogledala se, kako u zahtevu da se obezbedi ravnopravan tretman za Srbiju i njoj učinjenu štetu, tako i u odbijanju bilo kakve mogućnosti da jedan deo države SHS plaća odštetu drugom delu. Stojanović i njegovi saradnici ⁷³⁾ su zastupali gledište da se ratne reparacije namenjene Srbiji moraju posmatrati sa istog pravnog stanovišta kao i reparacije u korist Belgije, tj. da Srbija i Crna Gora moraju imati, po ovom pitanju isti tretman kao zemlje članice Antante. U ovim pregovorima veliku ulogu su odigrali poznavanje međunarodnog prava i statističke procene društvenog bogatstva, koje je Stojanović sa saradnicima izradio.

Prema tim procenama, kao objektivan zahtev Srbije proistekla je tražnja za 7,46% od ukupne mase vrednosti zajedničkog reparacionog fonda. Saveznici su smatrali da Srbiji ne pripada više od 5% od ukupne vrednosti odštete Nemačke, Austrije, Mađarske i Bugarske, te da je nužno da se ostatak potraživanja realizuje unutar nove države SHS, tj. da jedan deo nove države, koji je bio u sastavu Austro-Ugarske, nadoknadi štetu drugom delu.

Protiv ovakvog gledišta Stojanović se borio, snažno istupajući sa jugoslovenskih pozicija, nedozvoljavajući da se nova država na samom početku ekonomski, a potom politički, razbije. Rezultat ove borbe ogledao se u kompromisnom rešenju da se Srbiji priznaju odštete u odnosu 6 prema 80 od reparacione mase koja pripada Engleskoj i Francuskoj, a da se ekonomski integritet nove južnoslovenske države ne dovodi u pitanje.

Definitivna realizacija ratne odštete državi SHS znatno se drugačije odvijala od ovog dogovora. Na konkretnu sudbinu tog važnog privrednog pitanja Kosta Stojanović više nije mogao da utiče. Iznenadna smrt, početkom 1921. godine, uklonila ga je sa privredne i političke pozornice.

Iz kratkog perioda, od povratka iz Pariza do smrti, Stojanović je ostavio više članaka posvećenih ekonomskim pitanjima nove države. Iz neobjavljenog predgovora četvrtoj knjizi *Govora i rasprava*⁷⁹⁾ saznajemo da je nameravao da kao narednu knjigu iz ovog ciklusa objavi govore i rasprave koji se odnose kako na rad Ekonomsko-finansijske sekcije na Konferenciji mira u Parizu, tako i privredni razvitak nove države. Peta knjiga je trebalo da obuhvati neke neobjavljene tekstove iz predratnog doba.⁷⁵⁾

Za četvrtu knjigu autor je namenio sledeće članke: Ugovor o naknadama od januara 1920., Ekonomsko snaženje SHS,⁷⁶⁾ Industrija SHS, Konferencija internacionalna za trgovinu⁷⁷⁾ i O valuti - govor na kongresu bankara. Iz sadržaja ovih članaka stiče se uvid u tešku privrednu i političku situaciju u novoj državi. Zaoštrene nacionalne i klasne suprotnosti očitovale su se u permanentnoj političkoj krizi, još od prvih dana uspostavljanja državne vlasti, što je pogodovalo privrednim špekulacijama i zloupotrebama. Nerešeno valutno pitanje, problemi u vezi sa neusklađenim budžetom, sporo i neracionalno obnavljanje privrede, predstavljali su ozbiljan zadatak za Ministra finansija. Stojanović je uložio mnogo napora da dovede privredu u red i osnaži državne finansije, međutim uspeh je izostao. Česte promene vlade i sprovođenje nekonzistentnih mera ekonomske politike dovodili su do poremećaja u glavnim privrednim granama i područjima. Sprovođenje jedinstvene ekonomske politike u uslovima izrazito heterogene privredne strukture, uslovalo je pogoršanje, ratom teško oštećenim privrede u Srbiji i Crnoj Gori. S druge strane, zbog monopolisanja izvozno-uvoznih poslova od strane države, došlo je do otežanog rada industrije u ratom nepogođenim oblastima. U nedostatku sirovina i energetskih goriva, brojne fabrike u Hrvatskoj i Sloveniji su stajale.

Stojanović je kritikovao ovakvu politiku u više navrata,⁷⁸⁾ predlažući da se deo ratne odštete prihvati u naturi i time omogući razvoj postojeće industrije, koja bi po njemu, predstavljala motornu snagu oporavka čitave privrede.⁷⁹⁾

U koncepciji budućeg ekonomskog razvoja, Stojanović se ipak, prvenstveno oslanja na domaće snage. Govoreći o izvorima dodatne akumulacije, neophodne za investiranje, on navodi tri izvora. Prvi je palijativnog karaktera i odnosi se na ratne naknade, dok su drugi i treći "stalni i trajni", pošto obuhvataju prelivanje akumulacije iz agrara i domaću štednju. Kao glavni ograničavajući faktor razvoja privrede, autor ističe problem sve većeg pritiska nekvalifikovane radne snage. Problemi vezani za heterogenost i neujednačenost delova nacionalne privrede brže bi se rešili ukoliko bi kvalifikovane radne snage bilo više, ali to nije slučaj. Zato se predlaže ubrzano stvaranje stručnih, zanatskih i industrijskih škola, kako nižih, tako i srednjih.

Kao važan izvor komparativnih prednosti Stojanović ističe široke sirovinske potencijale i poljoprivredu. Poljoprivredi je posvetio i nekoliko članaka štampanih u časopisu *Težak*, nastalih kao plod njegovog od ranije poznatog interesa za agrarnu ekonomiku.⁸⁰⁾

Može se pretpostaviti da bi Stojanović, kao uporan, uz to strpljiv i odmeren političar, uspeo da sprovede u život mnoštvo ideja vazanih za razvoj privrede, posebno agrara, no nažalost, za to nije imao prilike.

Kao Ministar finansija⁸¹⁾ nameravao je da sanira teške prilike u vezi sa državnim budžetom, međutim problemi su se gomilali. Projekat budžeta za 1919-1920. bio je izrađen sa otvorenim deficitom od oko dve milijarde dinara. Neposredni i posredni porezi nisu davali očekivane efekte. U pojedinim delovima države nije bilo gotovo nikakvih prihoda, te je zavladao fiskalni haos. Uz ovakvo stanje treba dodati i obaveze iz ratnih dugova Srbije prema Engleskoj, Francuskoj i SAD, kao i predratne dugove Srbije i Crne Gore, te obaveze po osnovu jednog dela predratnog duga Austro-Ugarske iz onih njenih područja koja su pripadala Kraljevini SHS. Mada su ovi dugovi otplaćivani sa zakašnjenjem, ipak su pogoršavali već zategnuto finansijsko stanje u državi. Kosta Stojanović je radeći na budžetu za 1920/21. pokušao da izvrši poresku reformu, uvodeći nove izvore prihoda i reorganizujući stare. Takođe je predvideo i mogućnost otplate anuiteta po osnovu državnih dugova iz ratnog i predratnog doba. Radeći na projektu ovog budžeta Stojanović je izvršio prvi obračun nacionalnog dohotka Kraljevine SHS, koristeći se sličnom metodologijom kao 1917. za Srbiju. U ekspozeu za budžet⁸³⁾ izneo je podatak da nacionalni dohodak nove države u 1920. godini iznosi oko 35 milijardi dinara. Ovakav obračun pružio je osnove za kritiku u docnijim radovima iz ove oblasti.⁸⁴⁾

Zatečeni problemi na koje je Stojanović naišao, radeći na ozdravljenju budžeta, ogledali su se u nesređenoj administraciji, nerešenim političko-pravnim odnosima i osnovnom poremećaju privredne ravnoteže, tj. u neskladu između agregatne ponude i tražnje. Sve ovo zajedno onemogućilo je realizaciju predloženog budžeta. Proces njegovog usvajanja u Skupštini se otegao. Kada je konačno budžet prihvaćen, uz niz proceduralnih problema, pokazalo se da je neophodno izvršiti korekciju u smislu povećanja rashodne strane, te je došlo do debalansa. Ideja da se budžet uskladi plasiranjem državnih hartija od vrednosti,⁸⁵⁾ nije mogla biti primenjena u uslovima inflacije i nedovoljne privatne štednje, tako da uprkos zalaganja Ministra finansija, budžetska situacija nije poboljšana.⁸⁶⁾

Radeći na sređivanju finansija, Kosta Stojanović je pokušao da reši i monetarne probleme. Nažalost, ni tu nije imao više uspeha. Nerešeno valutno pitanje u prvim godinama jugoslovenske privrede, dovelo je do mnogih špekulacija na štetu nove države. Neujednačen i spor tok zamene austro-ugarskog, delimično italijanskog i bugarskog novca, jugoslovenskim dinarom doveo je do velikih šteta po privredu države SHS, a čak koristi za Austriju.⁸⁷⁾ Uzaludan je bio napor da se

"popravi kvalitet dinara", jer težak nesklad između proizvodnje i potrošnje, uz ni sa čim neometane špekulacije, dovodio je do snažne inflacije.

Što se problema inflacije tiče, moglo bi se pretpostaviti da ga Stojanović nije do kraja ni uočavao, niti razumevao. Ipak, zanimljivo je da je upravo 1920. godine, pored mnoštva državnih⁸⁸⁾ i privrednih poslova, našao vremena da pregleda, rediguje i dopuni, rukopis svog mlađeg kolege i saradnika, još iz predratnih dana, iz Ministarstva narodne privrede, dr Bogdana Markovića. Marković, koji će kasnije delovati kao izraziti građanski ekonomski teoretičar, napisao je 1920. rad *Skupoća; ekonomsko-socijalna studija*.⁸⁹⁾ U publikovanju ovog rada pomagao mu je Kosta Stojanović.⁹⁰⁾

Smatramo, inače, da je Kosta Stojanović značajno uticao na formiranje stavova B. Markovića, pogotovo u mlađim danima, za vreme njegovog rada u Ministarstvu narodne privrede, jer doslednost pogledima "novije" istorijske škole, zainteresovanost za agrarnu ekonomiku, te niz ideja o državnoj ingerenciji u privredi, otkrivaju nam Stojanovićev uticaj.⁹¹⁾

Markovićev rad *Skupoća*, na primer, sadrži neke stavove koji su plod Stojanovićevih pogleda na inflaciju.⁹²⁾ Ovo se naročito oseća u naglašenoj potrebi aktivne uloge države u privredi, radi suzbijanja skupoće i jačanja novca. Zbog svega ovog, ne možemo prihvatiti mišljenje da je Kosta Stojanović ignorisao problem inflacije u ekonomskoj politici, pre možemo reći da nije imao prilike da se njime podrobnije, posebno bavi.

Iz poslednjeg perioda života i rada K. Stojanovića, ostalo je još nekoliko članaka, koji se pre mogu svrstati u filozofsko-politikološke oglede, no u ekonomsku teoriju, ili politiku. Kad ovo kažemo, imamo u vidu tekstove *Rat i progres* i *Komunizam*, nastale više kao plod autorove trenutne inspiracije, no stvarnih činjenica, tj. više kao rezultat filozofske kontemplacije, nego naučne analize.⁹³⁾ Zato ih ovom prilikom nećemo podrobnije analizirati.

NAPOMENE

1) Prof. dr Lazar Pejić, *Razvoj ekonomske misli u jugoslovenskim zemljama do prvog i u Jugoslaviji između dva svetska rata*. Beograd 1986. str. 217.

2) U Narodnoj enciklopediji SHS Stanoja Stanojevića, N. Stanarević pišući o Kosti Stojanoviću, zaključio je da je on "bio rijetko pošten javni radnik, legendarno otvoren i iskren. Javnu službu je shvatao kao dug narodu." *Narodna enciklopedija SHS IV*, Zagreb, 1929. str. 496-497.

3) Delimičan pregled prevedenih radova Koste Stojanovića, koji su se pojavili u toku i neposredno posle prvog svetskog rata, u sklopu opštih napora naučnika Srbije u borbi za stvaranje Jugoslavije, može se naći u izvorima i literaturi knjige Ljubinke Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*. Beograd, 1986, str. 343.

4) Stojanović se do 1914. u dva navrata našao na mestu Ministra narodne privrede, prvi put od aprila 1906. do 11. jula 1908., tokom Carinskog rata i drugi put za vreme Balkanskih ratova od kraja avgusta 1912. do 17. avgusta 1913.

5) Po povratku iz Pariza, Kosta Stojanović se aktivno uključio u politički život. Od 24. novembra 1919. do 19. februara 1920. bio je Ministar poljoprivrede i voda u drugoj vladi Lj. Davidovića. Od 17. maja 1920. do 18. avgusta 1920. bio je Ministar finansija u vladi M. Vesnića. Od 18. avgusta 1920. do 1. januara 1921. nalazimo se isto tako na mestu Ministra finansija u drugoj vladi M. Vesnića. Smrt ga je zatekla 3. januara 1921. na tom istom položaju, u vladi N. Pašića.

6) Kosta Stojanović, *Govori i rasprave političko-ekonomske*, sv. I, II, III, Beograd 1910, 1911, 1920.

Prva sveska nosi podnaslov "Zajmovi i železnice; trgovinski ugovori Srbije sa Austro-Ugarskom". Druga "Rad na istraživanju novih puteva i tržišta", a treća, na Jadransko more". Treća sveska, iako obuhvata tekstove iz predratnog perioda ugledala je svet 1920. godine, jer je rat prekinuo njeno štampanje, pri slaganju kod 13. tabaka. (Ovaj podatak je naveo i O. Blagojević, na str. 466., napomena br. 82. *Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata*.)

7) Januara 1921., dan dva pred smrt, Stojanović je završio redigovanje i predgovor za četvrtu knjigu *Govora i rasprava*, koja je trebalo da prezentuje radove iz domena ratne odštete i delovanja

Ekonomsko finansijske sekcije čiji je Stojanović bio Predsednik za vreme Konferencije mira u Parizu 1918. i 1919.

8) Ne sme se izgubiti iz vida činjenica da je Kosta Stojanović kao Ministar narodne privrede mnogo učinio da se unapredi statistička služba Kraljevine Srbije. Pod njegovim nadzorom i na njegovu inicijativu detaljno su prikupljeni i prezentovani podaci o industriji, saobraćaju, trgovini, građevinarstvu, broju zaposlenih, školstvu, finansijama i posebno poljoprivredi. Takođe, on je uticao i na mlade ekonomske stručnjake grupisane oko Društva za ekonomsku i socijalnu politiku, čiji je prvi Predsednik bio. Izdajući časopis *Ekonomist* ovo društvo je okupljalo, između ostalih, školovane ekonomiste u ministarstvu, upućujući ih na prikupljanje i korišćenje statističke građe, ističući njen značaj za ekonomsku analizu.

9) Obren Blagojević, *Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata* Beograd 1980. str. 466.

10) K. Stojanović *Ekonomsko stanje Srbije od ukupacije Bosne i Hercegovine, od 1878. do 1908* . Beograd, 1909.

11) Krajem 1906. srpska vlada je zaključila zajam od 95 miliona zlatnih dinara sa 4,5% kamate, u Ženevi. Ovaj zajam bio je uglavnom namenjen za vojne potrebe i izgradnju železnica u Srbiji. Za železnice bilo je predviđeno 35 miliona, a utrošeno svega 25 miliona dinara. Kosta Stojanović je žestoko kritikovao ovu nedoslednost. Drugi zajam, zaključen u Parizu, novembra 1909. u iznosu od 150 miliona dinara, sa nešto povoljnijim uslovima, isto tako je većim delom bio namenjen vojnim potrebama i građenju pruga. Uprkos postojanju finansijskih sredstava, ideja o Jadranskoj, ili Transbalkanskoj železnici, teško se ostvarivala, pre svega zbog negativnog delovanja Austro-Ugarske, kako na diplomatskom planu u odnosima sa velikim silama, tako i praktično u suprotstavljanju ovoj pruzi, sopstvenom trasom od Sarajeva, preko Sandžaka i Kosova ka Solunu. Balkanskim ratovima ova namera Austro-Ugarske bila je osujećena.

12) O izgradnji ove i ostalih pruga u Srbiji tog doba detaljno v. Jezdimir S. Nikolić, *Istorija železnica Srbije, Vojvodine, Crne Gore i Kosova*. Beograd, 1980. str. 139-177.

13) Iako izgrađena, pruga kroz Srbiju nije spojena sa jadranskim lukama, preko Kosova i dolinom Drima, kako je Stojanović predlagao, na temelju Cvijićević pogleda, ona je odigrala značajnu ulogu u srpskoj trgovinskoj ekspanziji na donjem Dunavu , u smislu otkrića novih tržišta

u toku Carinskog rata. Ne manji značaj ova pruga je imala i za izvođenje ratnih operacija 1915. , te povlačenje vojske i naroda pred napadom Bugarske.

14) K. Stojanović, *Govori i rasprave sv. I*, Beograd, 1910, str. 35.

15) Isto, str. 35-36.

16) Ovaj trgovinski ugovor između Srbije i Austro-Ugarske, zaključen marta 1908. prihvaćen 18. avgusta, a stupio na snagu 1. septembra iste godine, predstavljao je primirje u Carinskom ratu. Zbog zategnutih političkih odnosa u vezi sa aneksijom Bosne i Hercegovine, a naročito zbog zahteva mađarske poljoprivrede, ugovor je uskoro doveden u pitanje i otkazan marta 1909.

"Kada je Srbija obavještena da se ugovor, privremeno primenjen od septembra 1908. u Monarhiji, neće izneti na potvrdu u parlamentima, što je u stvari značilo njegov otkaz, srpska vlada je u znak protesta izradila novu minimalnu carinsku tarifu koja je bila protiv industrijskog uvoza iz Monarhije. Vlada je zatim, 15. aprila, otkazala sve austrijsko-srpske sporazume zaključene još 1881-82. godine (konzularni o plovidbi, o međusobnom izručenju krivaca i druge). Privremeno uvedeni trgovinski ugovor prestao je da važi u martu 1909. pa su se obe zemlje našle ponovo u punom neugovornom stanju i carinskom ratu". *Istorija srpskog naroda knj. VI-1*, SKZ, Beograd, 1983. str. 162.

17) Do 1906. godine 86,5% izvoza Srbije bilo je namenjeno Austro-Ugarskoj. Glavni izvozni artikli bili su živa stoka, voće i cerealijske. Prvih godina Carinskog rata učešće Austro-Ugarske u srpskom izvozu se smanjuje, 1907. na svega 15,78%. Paralelno sa ovim menja se i struktura izvoza, opada broj žive stoke na račun zaklane, raste izvoz žitarica i voćnih prerađevina.

18) "Novi ugovor daće Srbiji mogućnost ne samo da onim trima artiklima (živa stoka, sirovo voće i cerealijske - R. P.), koji su bili više manje sirovina u prošlosti, dade savršeniji oblik, tj. da ih iz faze rada sa sirovinama preobrazi u fazu rada sa prerađevinama; nego će stvoriti i tu mogućnost da se Srbija sa izvozom prerađevina javi u međunarodnom prometu i da se uz to ograniči uvoz tih prerađevina u Srbiju." K. Stojanović, *Govori i rasprave knj.1*, str. 138.

19) Isto, str. 141.

20) "Naša zemlja u krajnjoj liniji uvek će biti u nadmoćnosti agrikulturna zemlja". Isto, str. 144.

21) Isto, str. 144.

22) *Posle svršenih trgovinskih ugovora* od K. Stojanovića, preštampano iz *Dela*, štamparija "Dositej Obradović", Beograd, 1908.

23) Zakonom o radnjama bilo je predviđeno desetočasovno radno vreme, dani sedmičnog i prazničnih odmora. Bilo je zabranjeno koristiti radnike ispod 18 god. za noćni rad, a sve isplate radnicima obavezno su se vršile u novcu kao zakonskom sredstvu plaćanja. Dobar broj zakonskih članova odnosi se na higijenske i zaštitne mere. Ovim zakonom učinjen je veliki korak napred u zanatstvu ukidanjem esnafa. Radnici su dobili pravo održivanja, a predviđeno je osnivanje Radničke komore, kao zaštitnika njihovih interesa. Detaljnije v. Dragiša Lapčević, *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji*. Beograd 1928. str. 274-411.

24) K. Stojanović, *Govori i rasprave*, str.255.

25) "Zakonom o Univerzitetu predviđen je u nas Poljoprivredni odsek, koji se ni do danas, posle tri godine nije osnovao. Govorilo se: nema materijalnih sredstava za taj odsek. Kad je inicijativom ministra privrede iz čistog prihoda Klasne lutrije stavljeno Ministru prosvete za pet godina po 100.000 dinara, za materijalne i lične izdatke te ustanove, onda se ipak odsek nije stvorio. Zemlja poljoprivredna kao što je naša, trebala je ovaj odsek imati odmah, ali, kad do sada nije stvoren, ne treba sa njegovim stvaranjem više oklevati". Isto, str. 257.

26) Prvi detaljan plan o organizaciji studija poljoprivrede izradili su prof. Simo Lozalić, rektor Univerziteta u Beogradu i dr Julijus Stoklasa, profesor agrikulturne hemije na Visokoj školi poljoprivrednog inženjerstva u Pragu. Ovaj, mada unekoliko izmenjen, plan oživeo je tek 1919. godine osnivanjem Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Beogradu. Detaljnije v. *Pedeset godina Poljoprivrednog fakulteta 1919/20 - 1969/70*. Beograd 1970.

27) "Ovaj odsek potreban je da da jake ljude u teorijskoj spremi iz poljske privrede: i za ispitivanje prilika u nas za unapređenje poljoprivrede, i ljude koji će u nas administrirati, sa jačom i boljom spremom, u većim privrednim ustanovama, bilo državnim ili privatnim". *Govori i rasprave, knj.1*, str. 258.

28) Tokom druge polovine 1908. godine češki publicista Č. Slepanek je u dva navrata razgovarao sa Kostom Stojanovićem. Rezultati ovih razgovora bili su objavljeni u vidu intervjua u praškim listovima *Lidove Noviny* i *Finančni Listy*

29) U broju od 26. marta 1910. bečki list *Neue Freie Presse* objavio je nepotpisanu kritiku na jedno poglavlje iz Stojanovićeve rasprave *Ekonomsko stanje Srbije od okupacije Bosne i Hercegovine do aneksije, od 1878. do 1908.* Odgovarajući na napad Stojanović je sačinio pomenuti članak kojim se završava prva knjiga *Govora i rasprava*.

30) K. Stojanović, *Ekonomsko stanje Srbije od okupacije Bosne i Hercegovine do aneksije, od 1878. do 1908.* Beograd, 1909.

Iste godine ova knjiga je prevedena i štampana na francuskom u Beogradu. Glavni njen deo štampan je na francuskom u bukureštanskom listu *Le Mouvement Economique*, pod naslovom "Les traites de commerce serbo-autrichiens." Francuska javnost je sa nešto širim izvodom, iste godine, bila upoznata kroz članak u *Le Commerce Francais*, pod naslovom "L'etat economique de La Serbie depuis l'occupation de la Bosnie et Hercegovine jasqu a l'annexion."

31) Kosta Stojanović, *Govori i rasprave političko-ekonomske* sv. II, Beograd, 1911.

32) Posmatrajući celinu, možemo konstatovati da je sam Izveštaj o unapređenju privrede za 1906. godinu bio bolje urađen od narednog. Izveštaj za 1907. godinu pojavio se tek 1910., u znatno širem obimu, no što je Stojanović predviđao, te je dobrim delom promašio postavljeni mu cilj. Sa aspekta savremenosti i jedan i drugi izveštaj imaju prevashodno privredno-istorijski smisao.

33) "Nauka je priznala: da je rad glavni uzrok svakome bogatstvu i traženje uslova da se bogatstvo naroda pojača i poveća, isto je sa traženjem uslova, da se u jednoj zemlji rad stvori u većim razmerama." *Govori i rasprave*, sv. II, str. 25.

34) "U produktima jednog naroda sadrži se rad njegovih članova i osobina izdašnosti prirode i sredine, u kojoj dotični narod živi; u proizvodima jedne zemlje oličena je sposobnost intelektualna i fizička njenih građana i izdašnost podneblja i prilika prirodnih u kojima se tvorci tih proizvoda kreću i žive." Isto, str. 26.

35) "Dok su rad i podneblje opšti činioci bogatstva jedne zemlje i naroda, dotle pridodavanje ovome novih činilaca, usled stvorenog stanja istorijskim razvićem pojedinih država, koje razmenom dobara održavaju ekonomski međusobni život, za tačno nalaženje potrebnih uslova za razvijanje

blagostanja jedne zemlje, moramo tačno još voditi računa o konvecionalnim pogodbama trgovanja između zemalja, što se obuhvata trgovinskim ugovorima." Isto, str. 26 - 27.

36) "Procentualno učešće pojedinih država u izvozu srpskih artikala pre i tokom 1907. godine

	ranije	1907. god.
	%	%
Nemačka	5,63	40,05
Belgija	0,49	15,84
Austro-Ugarska	86,60	15,78
Italija	0,07	6,64
Turska	2,97	5,38
Rusija	0,16	3,82
Francuska	0,64	3,29
Engleska	0,29	2,85
Bugarska	1,28	2,43
Rumunija	1,41	1,44
Egipat	0,00	1,26
Švajcarska	0,14	0,38
Norveška	0,00	0,31
Švedska	0,00	0,25
Bosna	0,37	0,12
Grčka	0,01	0,07

Govori i rasprave sv. II, str. 130.

37) "Trgovina u 1908. i 1909. godini" *Govori i rasprave, sv. II,* str. 152-170.

38) Isto, str. 146.

39) Ovaj tekst deo je šireg Izveštaja Ministra narodne privrede Narodnoj skupštini u godini 1907.

40) Najjači talas napada na politiku Carinskog rata, poticao je od dela sitne i srednje trgovinske i finansijske buržoazije koja je bila zainteresovana za saradnju sa Bečom i Peštom. Mnogi od oponenta zvaničnoj politici, bili su zapravo senzali i eksponenti austro-ugarskog kapitala. Od njih je poticao i jak otpor centralizaciji trgovačkog i finansijskog kapitala u Srbiji.

Ipak, kao jedina istorijski ispravna alternativa, nametnula se snažna centralizacija, praćena procesom koncentracije kapitala u spoljnoj trgovini. To je ubrzalo pretvaranje trgovačkog i novčanog u industrijski kapital, rezultujući u sve dubljoj diferencijaciji unutar srpske građanske klase. O ovom detaljnije v. Dimitrije Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911*, Beograd, 1962.

41) Kosta Stojanović, *Govori i rasprave političko-ekonomske*, sv. III, Beograd, 1920.

Zanimljivo je da je ova knjiga objavljena tek 1920. godine. Razlozi za to leže u izbijanju Prvog svetskog rata, koji je prekinuo štampanje ove knjige kod trinaestog tabaka. Iako je Stojanović završio rad na pripremi i redigovanju tekstova maja 1914. ova knjiga se pojavila znatno kasnije u sasvim izmenjenim političkim i ekonomskim prilikama, te je imala više istorijski, nego aktuelan, politički značaj.

42) To su sledeći članci.

Jedan pogled na privrednu budućnost Srbije članak izašao u *Narodni Listy* u prevodu

Č. Slepaneka, preštampan u *Slovenskom jugu* od 12. februara 1912.

Izlazak Srbije na Jadransko more *Ekonomist*, 15. novembra 1912; ovaj članak je štampan na francuskom kao zasebna brošura i na italijanskom u *Esplorazione Commerciale*.

Namere saveznika, *Le Temps*, 8. novembar 1912.

O sukobu Srbije sa Austro-Ugarskom *Le Temps*, 22. nov. 1912.

Austrija i Srbija, *Narodni Listy*, 16. nov. 1912.

Italija i Srbija, *Corriere della Sera*, 16. nov. 1912.

Evropa i balkanski savez, *Le Temps*, 19. decembar 1912.

Srbija i Italija, *Le Temps*, 15. decembar 1912.

Srbija i Austrija, *Narodni Listy*, 12. februar 1913.

Trgovačke tradicije Italije u Srbiji, *Esplorazione Commerciale*, Fasc. IV Marza, 1913.

Srbija posle Bukureškog mira, *Le Journal*, 22. avgust 1913. Intervju dat poznatom novinaru Anri Barbiju.

Budućnost Srbije, *II Piccoli della Sera*, oktobar 1913.

43) U sklopu ove akcije, srpski konzul u Pireju je pronašao pogodan brod, škuner sa tri katarke "Stelu", obnovljen 1890. godine, sa parnom mašinom od 800 KS. Opširnije v. Dimitrije Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije*, Beograd 1962. str. 475.

44) Postojao je i predlog italijanskog brodovlasnika iz Đenove, Salvatore Rainerija da se osnuje srpsko-italijansko pomorsko društvo, sa osnovnim kapitalom od 5 miliona dinara. Nažalost

Ministra narodne privrede ni ovaj predlog nije urodio plodom, pre svega zbog Aneksije koja je usledila 1908. godine. Detaljnije v. Isto, str. 475-477.

45) U ovom delu našli su se tekstovi posvećeni odnosima Srbije sa Austro-Ugarskom, Italijom, Grčkom i Bugarskom.

46) "Pred rezultatima neospornog uspeha Srbije poslednje tri godine u ekonomskom sukobu sa susedom Monarhinom; posle nemogućnosti da spreči srpsko naoružanje i pred izgledima da će Srbija biti u mogućnosti da iziđe na Jadransko more Austro-Ugarska je našla da joj samo okupiranje Bosne i Hercegovine nije više zgodno za izvođenje svojih planova, zato je izvršila aneksiju". K. Stojanović, *Ekonomsko stanje Srbije od Berlinskog kongresa do aneksije Bosne i Hercegovine 1878-1908*. str. 9. Slično mišljenje o podeljenim efektima političkog i privrednog konflikta između Srbije i Austro-Ugarske izražavali su i Erental (austro-ugarski ministar spoljnih poslova) i Leopold Mandl, publicista. L. Mandl, Oesterreich-ungarien und Serbien. Wien, 1911. str. 5. O ovome detaljno D. Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911*, Beograd, 1962. str. 626-645, 665-675.

47) Srpska industrija Pregled Sarajevo, 15. nov. 1910.
Ekonomsko stanje Srbije 1906-1910. referat K. Stojanovića na Slovenskom saboru u Sofiji 24. juna 1910. Ovaj referat objavljen je i na ruskom.

Posle balkanskog rata Pregled Sarajevo, 1913.

48) Č. Slepanek, Serbsko od prveho povesteni 1804, do dnešni dobi, Praha, 1912. Napisao predgovor K. Stojanović: *Srbija i Bugarska*.

49) D. Dimitrijević, Privreda i trgovina Nove Srbije, Beograd, 1913.

50) Henry Barby, Les Victories Serbes, Paris, 1913.

Predgovor prvom izdanju ove zanimljive knjige napisao je Emil Oman, profesor Univerziteta u Parizu. Do 1918. knjiga je imala sedam izdanja.

51) Pored pomenute knjige *Les Victories Serbes*, prevedene 1913. pod naslovom *Srpske pobede*, Barbi je ostavio i sledeće:

Les Serbes sons Adrianopole. Paris, 1913; prevedeno 1913.

Srbi pod Jedrenom (predgovor Milorada Zebića)

Bregalnitsa. Paris 1913; prevedena 1914. kao Bregalnica, Srpsko-bugarski rat 1913.

L' Epopee Serbe. L' Agonie d' un peuple. Paris- Nancy 1916., prevedeno kao Albanska Golgota. Agonija jednog naroda. Beograd, 1928.

Avec l' Arme Serbe. Paris 1918; prevedeno tek 1986. pod naslovom *Sa srpskom vojskom*. Gornji Milanovac, 1986.

52) v. Vladimir Stojančević, Anri Barbi, Francuski ratni dopisnik u Srbiji za vreme ratova 1912-1915. godine; pogovor prevodu knjige *Sa srpskom vojskom* . G. Milanovac 1986. str. 359-371.

53) U Arhivu SANU sačuvano je pismo koje je pisao A. Barbi Kosti Stojanoviću, od 24. avgusta 1913. u kom se Barbi zahvaljuje za intervju, koji je Stojanović dao pariskom *Žurnal* i predložio osnivanje jedne revije, periodične francusko-srpske publikacije, privredno-političkog karaktera. Takođe, Barbi traži od Stojanovića podatke o privrednim kretanjima i perspektivama posle Balkanskih ratova, da bi ih uključio u svoje naredne knjige, *Srbi pod Jedrenom* i *Bregalnica*. Arhiv SANU reg. br. 10356. Ovo pismo je prevedeno i objavljeno u knjizi *Sa srpskom vojskom*, G. Milanovac 1986.

54) O ovome opširno v. Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920.* Beograd, 1986. str. 33-54.

55) Pored Koste Stojanovića, na ovim poslovima su radili poznati naučnici i javni radnici: J. Cvijić, B. Popović, Lj. Stojanović, A. Belić, J. Žujović, B. Marković, Đ. Stanojević, L. Marković, M. Lozanić, J. Radonić, itd.

56) U kontekstu tih političkih napora nastali su sledeći članci i intervjui u italijanskoj štampi: Serbia e Italia *Rivista d' Italia*, oct. 1915.

Serbia in guerra. *Messaggero de Sardaigne*, *Tribuna*, *Corriere della Serra*, mai 1915.

L'état economique de la Serbie. *La Culture e Politica*, *Corriere d'Italia* juin, 1915.

Macedonia. *Iniziativa*, *Avanti* juin, 1915.

Serbia e Italia. *Idea Nazionale* marzo 1916.

Svi tekstovi uglavnom odražavaju zvaničan stav srpske vlade, a sadržinski predstavljaju najčešće kompilaciju, već poznatih autorovih radova sa privrednom i političkom tematikom.

57) Pismo L. Markovića, K. Stojanoviću u Pariz. Arhiv SANU reg. br. 10345.

58. C. Stoyanovitch, La coincidence des interets politiques et economiques de la nation Yougoslave et de l'Italie. Ex. de *Scientia*, Bologne 1918.

Per l' unione Sud-Slave II popolo d' Italia , feb. 1918.

Il pato antiaustriaco di Roma, *Tribuna* avril 1918.

Italia e Yugoslavia, discours prononce a la reunion des deputes italiens et serbes, a Paris, 1916, paru apres le Congres de Rome, 1918; odlomak iz knjige *Italia e Yugoslavia*, Roma, 1918.

58) Period rada u Nici i suština ovog političkog sukoba detaljno su obrazloženi u rukopisu Koste Stojanovića *Slom i vaskrs Srbije*. Arhiv SANU reg. br. 10133

59) - članci:

C. Stoyanovitch, Les relations economiques de la Serbia avec les pays balkaniques et le pays allies avant et apres La guerre. Paris 1919. C. Stojyanovitch, II movimento commerciale della Serbia. Roma 1918.; isti rad je preveden i na francuski Le Mouvement commercial de la Serbie. Paris 1919; kao i na engleski pod naslovom The Commerce of Servia: A Historical Sketch and Survey. Rome 1919.

C. Stoyanovitch, La Serbie economique a la veille de la Catastrophe de 1915. Paris, 1919.

C. Stojyanovitch, La Serbie et la liquidation de guerre. Geneve 1919.

C. Stoyanovitch, Economic Problems of Serbia. Paris, 1919.

C. Stoyanovitch, L' Autriche-Hongrie et la Serbie. "*La Patrie Serbe*" Paris. 1918.

C. Stoyanovitch, Le bloc economique *Prosveta Almanach* Geneve 1918.

- intervju i govori:

La France et la Serbie. *Journée industrielle* Paris 1918.

Les Serbes et les Grecs, *Messenger d'Athenes* janiver, 1916.

Le coeur serbe, *Dépeche de Toulouse* , fevrier, 1916.

L'héroisme des soldats serbes, *XX^e Siécle*, mars 1916.

La Serbie après la débele, *Le Petit Journal de Paris* , mars 1916.

Ligue parlamentaire, *L' Temps* mars 1916.

La Serbie en guerre *Petit Marseillais* , avril 1916.

60) Costa Stoyanovitch, La Serbie Economique a la veille de la Catastrophe de 1915. Paris, 1919. Imprimerie A. Dufour. Isti rad je štampan i na engleskom u knjizi *Economic Problems of Serbia*. Paris, 1919. Imprimerie "Gaphique" . Zanimljivo je da je reprint te knjige, ne tako davno, štampan u SAD, 2010. godine, od strane "Nabu Public Domain Reprints".

61) Prva analiza nacionalnog dohotka Srbije potiče iz 1896. kada je poznati britanski ekonomista, statističar, Majkl Malhol (Michel G. Mulhall), računajući društveno bogatstvo i nacionalni dohodak pojedinih srednjoevropskih zemalja, izveo za Kraljevinu Srbiju podatke da je ukupno bogatstvo iznosilo 211 miliona funti sterlinga, tj. 5,3214 milijardi zlatnih dinara, ili 2.320 dinara per capita. Narodni dohodak po Malholu bio je 28 miliona funti sterlinga, tj. 706,16 miliona zlatnih dinara, ili 310 dinara per capita. Prvi naši ekonomisti koji su se bavili ovim procenama bili su Kosta Stojanović i Milić Radovanović, nezavisno jedan od drugoga.

62) V. M. Đuričić, M. B. Tošić, A. Vegner, P. Rudčenko, Dr M. R. Đorđević, *Naša narodna privreda i nacionalni prihod*. Sarajevo, 1927.

63) O Kosti Stojanoviću, kao jednom od pionira našeg marko-ekonomskog računa, govori i Gojko Grdić, *Makroekonomski bilansi, njihova geneza i evolucija*. Beograd, 1978. str. 188.

64) "U ostalom, proračun našeg narodnog dohotka nije posle rata ni vršen, i jedini izvor, na osnovi koga se u diskusijama operisalo sa cifrom narodnog dohotka je ekspozice poč. Ministra finansija Koste Stojanovića uz predlog budžeta za 1920/21. godinu. Međutim ni tu nema nikakvog detaljnijeg obrazloženja o tome kako se došlo do navedene cifre". Predgovor knjizi *Naša narodna privreda i nacionalni prihod*.

65) Komitet iznosi proračun da je narodno bogatstvo Srbije pred rat 1914. iznosilo 11,835 milijardi zlatnih dinara, tj. 3.335 dinara per capita, a da je nacionalni dohodak bio 417,3 dinara per capita. Comité Central de Serbie, *La Serbie Economique 1914-1918*. Geneve, 1918.

66) *Naša narodna privreda i nacionalni prihod*, str. 14-17.

67) Prema Kosti Stojanoviću narodno bogatstvo iznosilo je 1914. oko 10 milijardi franaka (tj. zlatnih dinara). Otuda se može zaključiti da, iako u mnogome zasnovan na intuiciji, ovaj preračun ima realnu logiku, te je uz manje ili veće aproksimacije, uspešno odražavao stvarnost.

68) Costa Stoyanovitch, Le Mouvement commercial de la Serbie. Paris, 1919. Ovaj rad objavljen je i na engleskom, prvo kao The Commerce of Servia - A Historical Sketch and Survey. Rome 1919., a potom u okviru knjige *Economic Problems of Serbia*, Paris, 1919. Isti rad je u tri dela štampan u milanskom listu *Corriere Economica*, početkom 1919. i na italijanskom.

69) Pored K. Stojanović, a u radu Konferencije učestvovali su: J. Cvijić, T. Đorđević, A. Belić, B. Marković, J. Radonić, S. Stanojević, N. Županić, S. Jovanović, D. Arandžević, K. Kamanudi, V. Bajkić, P. Popović, L. Marković, G. Jakšić, J. Žujović; v. Lj. Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*. Beograd, 1986, str. 292-306.

70) Lj. Trgovčević, je ustanovila da je Stojanović bio najrevnosniji delagat. "Prateći zapisnike može se primetiti da je na sednicama delegacije najčešće bio Kosta Stojanović - trideset puta na nepunih deset meseci, koliko je u dva navrata boravio u Parizu." *Isto*, str. 302.

71) Ekonomsko-finansijska i saobraćajna sekcija "se starala o brojnim pitanjima koja su imala izuzetan značaj za novu državu, kao što su pitanje ratne odštete, traženje reparacija od bivših delova Habsburške Monarhije ili pitanje podele ratne mornarice. Članovi ove, inače najbrojnije sekcije radili su i u 22 komisije, potkomisije ili komiteta Konferencije, gde su donekle imali slobodu da iznose sopstvena gledišta, što je bilo politički delikatno, jer su se susretali sa različitim stanovištima drugih država. Zbog toga su istovremeno morali i sa političkog i sa naučnog gledišta procenjivati tuđe stavove, odnosno prihvatiti ih ili odbaciti. Zato su članovi ove sekcije i njihov predsednik češće od drugih, morali da sarađuju s političkim delegatima, posebno u pitanjima izuzetne političke osetljivosti. Jedan od takvih slučajeva odnosio se na traženje nadoknade od ratnih protivnika, što je novoj državi bilo potrebno iz finansijskih razloga, ali je istovremeno povlačilo i mogućnost da jedan njen deo isplaćuje ratnu odštetu drugom, a to svakako ne bi doprinelo sređivanju nove države." *Isto*, str. 302-303.

72) Veći broj Stojanovićevih istupanja objavljen je na francuskom u vidu luksuzne monografije *Memoires et Rapports du délégué Costa Stoyanovitch sur les Traités de Paix avec l'Allemagne et ses Allies*, Paris, 1919.

Ovi članci, prevedeni na engleski, našli su mesta i u knjizi *Economic Problems of Serbia by Costa Stoyanovitch*, Paris 1919. Jedan broj rukopisa posvećenih ovom pitanju nalazi se u Ostavini K. S. u Arhivu SANU 13623.

73) Pre svega V. Bajkić, M. Savčić, V. Janković

74) Arhiv SANU 13620/1

75) Ni četvrta ni peta knjiga *Govora i rasprava političko-ekonomskih* nisu objavljene. U Arhivu SANU ostao je pripremljen uvodni tekst, sa predgovorom za četvrtu knjigu, na čijem je redigovanju Stojanović radio do poslednjih dana pred smrt, na samom početku januara 1921.

76) Ekonomsko-snaženje Kraljevstva SHS posle evropskog rata *Jugoslovenska obnova - Njiva* Bgd - Zgb br. 8. 10. april 1920.

77) Internacionalna parlamentarna konferencija za trgovinu, *Jugoslovenska obnova – Njiva* Bgd- Zgb br. 16, 5. jun 1920.

78) v. Predgovor IV knjizi Govora i rasprava, Ekonomsko snaženje Kraljevstva SHS, Industrija SHS.

79)"Između naše države i Austrije činjena je razmena dobara, ali ne za mašine, alate i sirovine, već za nepotrebne fabrikate i luksuzne stvari, te su kompenzacioni ugovori koristili samo Austriji, jer su iz naše zemlje izvedeni poljoprivredni artikli, koji su danas u celom svetu najređi i najskuplji, a prodavani Austriji al pari, između naše i njihove krune." Ekonomsko snaženje Kraljevine SHS.

80) Kosta Stojanović je krajem 1919. izabran za predsednika Srpskog poljoprivrednog društva. posle godinu dana zamenio ga je na tom mestu Pavle T. Todorović.

81) K. Stojanović je bio Ministar finansija u tri vlade: prvoj M. Vesnića, od 17. maja 1920., do 18. avgusta 1920. ; u drugoj vladi M. Vesnića od 18. avgusta 1920. do 1. januara 1921.; i od 1. januara 1921. do smrti, 3. januara 1921. u vladi N. Pašića.

Kod Lj. Trgovčević, u knjizi *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države*, nailazimo na sledeće: "Nešto drugačiji položaj (Kosta Stojanović - R. P.) je imao u prvoj polovini decembra 1919. kad je sednicama prisustvovao kao novoimenovani Ministar finansija, dakle kao predstavnik vlade i još uvek predsednik sekcije." (str. 306). Činjenica je da je K. Stojanović prvi put postao Ministar finansija tek po povratku iz Pariza, 17. maja 1920., a da se od 24. novembra 1919. do 19. februara 1920. nalazio u drugoj vladi Lj. Davidovića kao Ministar poljoprivrede i voda, a ne finansija.

82) "Ratni dug prema Francuskoj, učinjen u toku rata 1914 - 1918 u gotovu, ratnom materijalu, naoružanju i izdržavanju srpske vojske regulisan je ugovorom između Jugoslavije i Francuske 20. januara 1930. Ovim ugovorom utvrđen je dug na jednu milijardu i 24 miliona franaka. Dug se morao isplatiti u roku od 37 godina... Ratni dug Engleskoj iznosio je nešto peko 25 miliona funti, a SAD oko 63 miliona dolara. Ovaj dug potiče delom od avansa u gotovu, koji je

američka vlada stavila na raspolaganje vladi Srbije na Krfu (26 miliona dolara), a delom od zadruženja za otkup američkih vojnih stokova u Francuskoj. Ukupno, na ime anuiteta do 1931. isplaćeno je po ovom dugu 1.225.000 dolara. Jugoslavija je morala da prihvati jedan deo austro-ugarskog predratnog duga, kao i dugove javnih lica s teritorije bivše Austro-Ugarske koje su pripale Jugoslaviji."

Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*. Beograd, 1973. str. 415.

83) Ekspoze ministra finansija za budžet za 1920/21. budžetsku godinu. *Ekspoze ministra finansija* Ministarstvo finansija Kraljevine SHS. Beograd 192.

84) V. M. Đuričić, M.B. Tošić, A. Vegner, P. Rudčenko, dr M.R. Đorđević, *Naša narodna privreda i nacionalni prihod*. Sarajevo 1927, str. 3, 16-17.

85) Ovu ideju autor iznosi i članku Ekonomsko snaženje Kraljevine SHS. *Jugoslovenska obnova – Njiva* br. 8, str. 161-163.

86) Ne možemo se oteti utisku da je sistem mera za saniranje budžeta, koji je Stojanović predlagao, u mnogome podsećao, tj. bio inspirisan, uspehim delovanjem L. Pačua u ovom domenu ekonomske politike. Ono što je L. Paču ostvario u Srbiji, početkom veka, nije se moglo postići u novoj jugoslovenskoj državi, zbog značajno izmenjenih političkih i privrednih okolnosti, kako u zemlji i u svetu.

87) Loš odnos zamene krune za dinar, 4 kr = 1 din , doveo je do izvlačenja oskudnih agrarnih viškova iz zemlje, jer su ratnim emisijama devalvirane krune bile precenjene. v. O valuti - Govor na kongresu bankara u Zagrebu. Rukopis se nalazi u Muzeju Grada Beograda, Fond Koste Stojanovića, MGB/21.

88) Između ostalih potpisivanje Rapalskog ugovora sa Italijom 12. novembra 1920.

89) Dr Bogdan Marković, *Skupoća; ekonomsko-socijalna studija*. Beograd, 1920.

90) u Fondu K. S. MGB/37 može se naći primerak rukopisa ove Markovićeve studije, koji je redigovao Kosta Stojanović.

91) O ovom uticaju može se zaključiti i iz tvrđenja dr L. Pejića: "Kada je Kosta Stojanović okupljao u prvoj dekadi ovog veka mlade ekonomiste u Ministarstvu narodne privrede Srbije, angažovao je i Markovića, koji u ekspozeu o budžetu za 1914. god. piše o povezanosti privrednih grana i njenom značaju za privredni razvoj zemlje, umesto ranijeg izolovanog posmatranja svake grane." Prof. dr Lazar Pejić, *Razvoj ekonomske misli u jugoslovenskim zemljama do prvog i Jugoslaviji između dva svetska rata*. Beograd, 1986. str. 163.

92) Bogdan Marković u radu *Skupoća* polazi od stava da je inflacija pre svega pojava prvenstveno vezana za realan, a ne za monetarni sektor, savremenim ekonomskim jezikom rečeno. Takođe, on iznosi više uzroka inflacije, od kojih je prioritetan strukturni karakter nesklada između ponude i tražnje. Posebno ističe i efekte uvozne inflacije, kao i međunarodne eksploatacije ekonomski slabijih zemalja od strane jačih, što nesumnjivo ukazuje na uticaj Stojanovićevih radova iz predratnog perioda.

93) Kosta Stojanović, Rat i progres, *Misao* knj. 3, sv. 3. i 4. 16. avgust 1920.

Kosta Stojanović, Komunizam, *Misao* knj. 4, sv. 5. i 6. 16. mart 1921. i 16. avgust 1921.

ZAKLJUČAK

Sa svih strana sagledavši ekonomsko delo Koste Stojanovića, jasno se ukazuje da je gotovo nemoguće svrstavati ga u bilo koji od vodećih pravaca ekonomske misli sa početka dvadesetog veka. Šta više, ističe se činjenica da je autor na polju ekonomske teorije prevazišao ne samo sredinu, već i vreme u kom je stvarao. Što se tiče njegovih ekonomsko-političkih stavova, opšte je prihvaćeno da su bili inspirisani idejama nemačkih autora, "mlađe istorijske škole".¹⁾ Ovakva ekonomsko-politička orijentacija, zasnovana na gledištima devetnaestog veka, u velikoj meri je odgovarala uslovima u kojima se realizovala, za vreme Carinskog rata.

Ono što Stojanovićev ekonomski opus čini specifičnim i originalnim, jeste teorijski pokušaj da uspostavi vezu između ekonomskih i termodinamičkih procesa. U tom domenu znatno je teže pronaći njegove izvore.

Govoreći o uticaju strane ekonomske misli na srpske naučnike, prvih decenija dvadesetog veka, Obren Blagojević smatra Kostu Stojanovića sledbenikom lozanske škole.²⁾ Ovo se, međutim, ne može prihvatiti. Između stavova Stojanovića, na jednoj, i Valrasa i Pareta, na drugoj strani, gotovo da uopšte nema dodira. Jedino što im je zajedničko jeste matematička forma izlaganja,³⁾ no i to se mora primiti sa rezervom.

Jednačine korišćene u Stojanovićevoj teoriji vrednosti preuzimane su iz termodinamike, a to kod lozanskih ekonomista nije bio slučaj. Fundamentalna, pak, razlika između ova dva gledišta leži u suštini ideja, a ne u različitim putevima uvođenja matematike u ekonomsku analizu. Naime, iako je Stojanović uvodio matematiku u analizu vrednosti indirektno, preko termodinamike, a lozanski ekonomisti činili to direktno, osnovna razlika među njima je dvojaka.

Prvo, Stojanović se nije bavio analizom privredne ravnoteže, bilo opšte, bilo parcijalne. Čak, može se reći da je u razmatranju spoljne trgovine ignorisao ravnotežni princip. Drugo, značajna razlika leži u izrazito objektivističkom pristupu u teoriji vrednosti, nasuprot lozanskim ekonomistima, tvorcima jednog od glavnih učenja ekonomskog subjektivizma. Otuda su i elementi marginalizma potpuno nepoznati u ekonomskom delu Koste Stojanovića.

Iz ovoga se vidi da između Stojanovićevih ekonomsko-teorijskih pogleda i stavova lozanske škole nema dodira, te se ni Kosta Stojanović ne može smatrati predstavnikom ove škole.

Sa daleko više opravdanja, inspiracija za njegovu teoriju se može tražiti u radovima Adolfa Ketlea, pogotovo za delo *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*. Govoreći o Ketleu, Šumpeter je verovao da ni na jednog ekonomistu ovaj belgijski matematičar i astronom nije imao uticaja.⁴⁾ Sa

zadovoljstvom se može reći da je uticaj socijalne fizike Kettlea na ekonomsku teoriju ipak postojao, i to baš u radovima našeg Koste Stojanovića, koga kao teoretičara Šumpeter nije poznavao.⁵⁾ Otuda je kritika Kettleovih pogleda, na koju se Šumpeter poziva, relevantna, delom i za Stojanovićeve radove.⁶⁾

Deterministički na momente, vulgarni fizikalizam, te mnoštvo isforsiranih, netačnih analogija između fizičkog sveta i društveno-ekonomskih kategorija, osnovni su nedostaci Stojanovićevih teorijskih pogleda. Često zanemarivana suština i specifičnosti ekonomskih pojava i procesa učinili su neke od autorovih zaključaka, ili čistim tautologijama, ili ekonomski nesuvislim tvrđenjima. Ipak, treba istaći i one vredne, validne, konstatacije i gledišta, koja ovom teorijskom radu daju pionirski karakter.

Na prvom mestu to je sam pokušaj uspostavljanja analogije između ekonomskih pojava i procesa i termodinamike. Poznato je da su prirodne nauke vrlo često, na razne načine, direktno ili indirektno, svojim metodima i rezultatima, inspirisale i opredeljivale razvitak društvenih nauka. To važi i za odnos ekonomske teorije i njutnovske mehanike čije su epistemološke i pojmovne okvire usvojili mnogi ekonomski teoretičari.⁷⁾

Teorije privrednih ciklusa, primer su zasnivanja saznanja u ekonomskoj nauci na fenomenu periodičnog kretanja iz mehanike. Međutim, jedan produbljen pogled na ekonomske pojave otkriva brojne nedostatke njutnovske mehanike kao logičkog okvira za objašnjavanje društveno-ekonomskih fenomena. Ekonomika prirodnih resursa, kao deo globalne makroekonomije, teorijska ekonomija ponude na svetskom nivou, doprineli su stvaranju slike o privrednim procesima kao ireverzibilnim u vremenu. Takvoj slici daleko više odgovara termodinamika za okvir naučne analize.⁸⁾

Za Kostu Stojanovića se može slobodno reći da je pionir termodinamičke orijentacije u ekonomskoj nauci, jer je za predmet glavnog svog dela izabrao pokušaj uspostavljanja analogije između toplotnih i privrednih procesa. Dakle, pokušao je da zasnuje teoriju na termodinamičkoj, a ne nekoj drugoj inspiraciji iz prirodnih nauka. Time je problem vremena, njegovog usmerenja i toka, postavljen i u ekonomskoj nauci na nešto drugačiji način.

Naime, u Njutnovoj mehanici smer protoka vremena je sporedan, a procesi reverzibilni, što se moglo upotrebiti i za tumačenje ekonomskih pojava u uslovima neiskorišćenih prirodnih resursa i neograničenih mogućnosti ekspanzije. Omiljen i u literaturi često primenjivan postupak prikazivanja ekonomskih procesa u vidu kružnih tokova, plod je ovakvog viđenja.

Na drugoj strani, u termodinamici smer kretanja u vremenu ima daleko veći značaj. Usmerenost termodinamičkih tokova i njihova ireverzibilnost vezani su za vreme. Ovakvo gledište je daleko bliže ekonomskoj stvarnosti ograničenih resursa, zagađenog okruženja, degradirane prirode, deficitarnih javnih dobara, te bitno umanjenih mogućnosti za ekspanziju. Otuda termodinamički principi postaju relevantni i za ekonomsku nauku koja je tradicionalno vezana za

problem izbora najpovoljnije alternative upotrebe oskudnih resursa. Najbolji dokaz za to je knjiga *Zakon entropije i ekonomski proces*.⁹⁾

Što se tiče Stojanovićevog rada, on u suštini predstavlja pokušaj uspostavljanja fenomenološkog preslikavanja između teorije vrednosti i termodinamike, u duhu koncepcije Mihaila Petrovića. Pri tome, Stojanovićev rad je primer tzv. prirodnog preslikavanja, u izrazima Petrovićeve teorije.¹⁰⁾

Objektivno ocenjujući Stojanovićev rad, ne može se prenebregnuti činjenica da se, ipak, radi o konvencionalnom preslikavanju, a ne prirodnom. Kritikujući Petrovićevo fenomenološko preslikavanje, Svetomir B. Nikolajević, u knjizi *Istraživanje pradoživljaja - moderna nauka i svet struktura*,¹¹⁾ ističe da su sva preslikavanja kojima se Petrović bavio u osnovi konvencionalna i proizvoljna, pošto je u svim tim slučajevima čovek taj koji preslikava, čineći to sa prethodno odabranog gledišta, pa su veze i uzajamnosti između disparatnih pojava, pre stvar konvencije, a ne objektivne stvarnosti. Ono što je Nikolajević uočio da važi za Petrovićevu fenomenologiju, može se slobodno reći da važi i za Stojanovićev pokušaj u radu *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*.¹²⁾ U tom smislu treba posmatrati Stojanovićev napor da "cela termodinamika postane glava iz ekonomije."

Ma koliko da se ovde radi o konvencionalnom, čak proizvoljnom gledištu, neke od mogućih implikacija privlače pažnju. Na prvom mestu Stojanovićevo isticanje univerzalnosti fizičkog principa najmanje akcije i njegova primena u ekonomskoj analizi, umnogome navode na vezu sa opštim zakonom ekonomije društvenog rada. U radu posvećenom teoriji vrednosti, a naročito u *Tumačenju fizičkih i socijalnih pojava*, on se često poziva na široko shvaćen princip najmanje akcije, otkrivajući njegov značaj u društveno-ekonomskim procesima.¹³⁾ Tako se zakon slobodne konkurencije javlja kao primenjeni princip najmanje akcije na tržištu.

"Jedan se objekat, odnosno njegova vrednost može postići raznim količinama rada, ili jednom i istom količinom rada u raznome trajanju po vremenu, ali je uvek merodavno za vrednost u pojavi razmene, minimalna potrebna količina rada da se ta vrednost postigne. Kako je društvo heterogena sredina, to su i ovi minimumi nejednaki u raznim fazama društvenim. Savršenstvo tehnike i društvene organizacije menja i smanjuje te minimalne potrebne količine rada. Kod konkurencije pobeđu onaj koji najbolje zna da se posluži ovim zakonom: da sa najmanje rada stvori kakvu vrednost i ako uz to ima mogućnost da i dovoljne količine nalazi se u prevazi nad drugima. Sva je socijalna ekonomija osnovana na ovom zakonu i nova se jedna sredina uzdiže nad drugom, u koliko je moć korišćenja na ovom principu veća, upravo u koliko je povoljnija sredina da se neko može kretati po ovom principu uspešnije.....

Dolaskom na pijacu nejednakih vrednosti po zakonu mešanja tela nejednakih gustina, ili brzina ili težina, dobija se srednja vrednost koja nosi u sebi tragove one potrebne apsolutne vrednosti, jer tražnja ide za najnižim vrednostima i postoji tamo veća, gde su vrednosti niže".¹⁴⁾

Ovaj izvod iz šireg konteksta Stojanovićeve teorije vrednosti ukazuje da je autor inspirisan fizičkim principom najmanje akcije, došao do spoznaje opšteg, osnovnog, ekonomskog zakona, ekonomije društvenog rada, tj. radnog vremena, te da je zakon vrednosti i konkurencije shvatio kao manifestaciju ovog opšteg principa. Pažnju privlači i pokušaj isticanja analogije između procesa svođenja individualno potrebnih radnih vremena i vrednosti na društveno prosečno radno vreme, s jedne strane i fizičkog zakona difuzije, s druge strane. Za ovaj pokušaj se pre može reći da je reč o uspejoj stilskoj figuri, no o rigoroznom, naučnom opisu fenomenološkog preslikavanja dveju dispartnih pojava.

Stojanovićevo shvatanje i pogledi na fizički princip najmanje akcije, podsećaju na stavove poznatog fizičara Maksa Planka (Max Planck) koji je 1914., dakle neku godinu po objavljivanju glavnih teorijskih radova Koste Stojanovića, napisao sledeće: "Između zakona koji su manje ili više opšteg karaktera i koji karakterišu razvoj fizičkih nauka tokom poslednjeg stoleća, princip najmanjeg dejstva se sada predstavlja kao onaj za koji se, s obzirom na formu i obuhvatnost može reći da se približava idealnom cilju koji pred sebe stavljaju teorijska istraživanja. Njegov značaj, kada se on pravilno razume, očituje se ne samo u primeni na mehaničke procese nego, takođe na toplotne i elektrodinamičke probleme. U svim granama nauke, gde je u upotrebi, on nam pruža ne samo objašnjenja svojstava nekih pojava koje su sadašnji objekat istraživanja, nego nam daje i pravila, čijom upotrebom promene u vremenu i prostoru mogu biti kompletno određene."¹⁵⁾

Za razliku od Planka, koji je istakao značaj ovog principa za razna područja fizike, Stojanović je generalizacijom pored ostalog, uspešno našao njegovu primenu i u ekonomskoj teoriji, naslućujući u njemu onu suštinu, koju politička ekonomija podrazumeva pod zakonom ekonomije društvenog rada.

Još jedan fizički zakon kod Stojanovića ima primenu u ekonomskoj teoriji. To je drugi princip termodinamike, ili zakon entropije. Za razliku od kasnijih istraživanja veza između entropije i ekonomskih procesa,¹⁶⁾ Stojanović ovom principu pripisuje ekonomski sadržaj, jednostavno zamenjujući fizičke veličine ekonomskim, shodno tablici homolognih elemenata, iz *Matematičke fenomenologije* M. Petrovića.¹⁷⁾

Zbog ovakvog postupka doslovnog "preslikavanja" termodinamike u ekonomsku analizu, bez dubljeg obrazloženja samog analoškog jezgra pojava, može se Stojanoviću pripisati greh vulgarnog fizikalizma, u teoriji koja zapostavlja suštinu i specifičnost društveno-ekonomskih pojava. Na prvi pogled, njegovo tumačenje entropije ekonomskih sistema dato odnosom kapitala i tražnje:

$$H = \int \frac{dk}{\theta}$$

H - entropija θ - tražnja k - kapital

nema nikakvu ekonomsku logiku. Međutim, pažljivim praćenjem celine izlaganja, kako u *Osnovama teorije ekonomskih vrednosti*, tako i u *Tumačenju fizičkih i socijalnih pojava*, može se naći pravi smisao ovoga. Kada se ima u vidu da Stojanović nivo privrednog i društvenog razvitka jedne sredine poistovećuje sa nivoom ukupne tražnje u njoj, ¹⁸⁾ (imajući na umu i obim i strukturu tražnje), a kapital posmatra kao najniži oblik transformacije ekonomske energije u jednoj sredini, ¹⁹⁾ onda matematički izraz za entropiju ekonomskih sistema (H) predstavlja, zapravo, meru degradacije faktora proizvodnje, koju je jedna sredina doživela u toku privrednog i kulturnog razvoja. Drugačije rečeno, entropija ekonomskih sistema odražava promene u jednoj sredini tokom vremena. Porast entropije posledica je kretanja ekonomskog sistema u vremenu.

Ovakvo objašnjenje ekonomske entropije (H), ne samo da se bazira na pretpostavkama i tumačenjima koja se ne mogu do kraja prihvatiti (v. napomene br. 18 i 19), već ostavlja niz otvorenih pitanja. Jedno od mogućih glasi koji su to ekonomski procesi kod kojih $H = 0$, te da li su reverzibilni ekonomski procesi uopšte mogući? Na ovo pitanje autor nije dao odgovor. ²⁰⁾

Želeći da što doslednije primeni termodinamičke zakone u ekonomskoj analizi, Stojanović je na mnogo mesta odstupao od elementarne ekonomske logike. Najdrastičniji primer je tumačenje viška vrednosti, koji autor niti definiše, niti povezuje sa društveno-ekonomskim uslovima nastanka vrednosti. Sve to nedvosmisleno govori da ipak, termodinamika nije, niti može postati "glava iz ekonomske teorije", na način kako je Stojanović želeo da dokaže. Ma da njegovo izlaganje sadrži neke interesantne rezultate i u odnosu prema savremenoj nauci može imati karakter prethodnice, ipak, doslovno i rigidno poistovećivanje disparatnih pojava i procesa se ne može niti opravdati, niti prihvatati, kao metod za dalja istraživanja na polju ekonomske nauke.

Ono što ostaje, u vidu doprinosa njegove teorije, jeste anticipacija veza između termodinamike i ekonomike, ali ne u smislu doslovnog preslikavanja jednih veličina u druge, nego u smislu statističkog povezivanja mikro i makro struktura u oba slučaja. ²¹⁾ Stohastički karakter veza između pojava i procesa u privredi i termodinamici, pruža osnova za generalizovanje statističkog termodinamičkog metoda. Zapravo, generalizovana statistička termodinamika Džibsa, inspirisala je nastanak radova o kibernetici, o čemu je sam Viner pisao. ²²⁾

Zanimljivo je i to da Stojanović, kada govori o kapitalu (iako ga posmatra u uskom tehničkom smislu, izostavljajući društveno-ekonomski sadržaj), pod njim podrazumeva ne samo sredstva za rad, već i ono što savremena nauka naziva informacijom (intelektualni faktori proizvodnje, znanje, inovacije itd.). Po njemu, kapital čini svaka društvena tekovina koja ne podleže trenutnoj upotrebi, tj. minuli, i fizički i intelektualni rad, akumuliran kao deo društvenog bogatstva.

Ovom treba dodati objektivistički pristup tumačenju vrednosti, tj. "apsolutnih vrednosti" kako autor kaže. Po ovoj teoriji, vrednost neke robe je određena ne samo ljudskim radom neophodnim za proces njenog stvaranja, već i vrednošću koja se pri upotrebi te robe može ostvariti,

u smislu da je vrednost robe veća što se više povećava produktivnost rada u procesu korišćenja te robe.

Ovakvo gledište, iako nedovoljno argumentovano, zaslužuje da se u budućnosti detaljnije kritički analizira, posebno u odnosu prema neorikardijanskoj teoriji.



Kada se govori o ekonomskoj teoriji Koste Stojanovića o njenim dostignućima i zabrudama, ne može se mimoći doprinos u teoriji spoljne trgovine. Rasprava *O uvozu i izvozu Srbije* predstavlja prvu primenu matematike u ekonomskoj analizi u nas, što je neosporan doprinos njenog autora. Iako se primenjeni metod u ovom ranom Stojanovićevom radu našao potpuno u funkciji njegove poruke, tj. autorovog političkog opredeljenja, originalnost leži u činjenici da je, za razliku od savremenika, usmerenih ka analizi ravnoteže, teorijski oslonac autora bio u nečemu što se da svesti na koncept oportunitetnih troškova. Konkretno, on je primenom matematike, pokušao da precizno odredi koliko Srbija gubi izvozeći sirovine, umesto da ih prerađene u finalne produkte izvozi. Prvi, metodološki deo ove rasprave, uprkos nekim greškama,²³⁾ daleko je značajniji od drugog, empirijskog dela, zasnovanog na proizvoljnim procenama konkretnih agregatnih pokazatelja. Ipak, ni metodološki deo, mada pionirskog karaktera, nije relevantan za savremenu nauku, jer mu nedostaje analiza odnosa cena sirovina i fabrikata u međunarodnoj razmeni, kroz terms of trade. Iako je autor dobro uočio vertikalnu struktuiranost privrede na principu input-output veza između učesnika u reprodukciji, prenebragavanje odnosa cena na svetskom tržištu, učinilo je ovu analizu, tek jednim, mogućim teorijskim opravdanjem za sprovedene mere ekonomske politike u doba Carinskog rata. Na kraju, pitanje je da li se uopšte o alternativni izvesti sirovine, ili ih prerađene u finalne proizvode izvoziti, može govoriti u uslovima nedostatka kapitala, kvalifikovane radne snage, uskog domaćeg tržišta itd. Zato ova rasprava, danas, ima više značaja za istoriju ekonomske misli, nego za analizu spoljne trgovine.

Radeći na polju ekonomske politike, kao praktičar, Stojanović je ostavio za sobom mnogo vrednog. Neosporno je da je uspehu Srbije u Carinskom ratu odlučujuće doprineo kao ekonomski strateg. Dobro procenjujući zbivanja i prilike, kreativno je primenio učenje “mlađe” istorijske škole na uslove svoje zemlje, te inicirao promenu strukture privrede, posebno izvoza, u cilju ekonomske emancipacije Srbije. Mnoštvom ekonomsko-političkih članaka, govora i rasprava, pružio je vernu sliku privrednih i političkih prilika svog vremena. Mada ga ekonomska istorija kao zasebna disciplina nije zanimala, Stojanović je i tu ostavio traga. Koristeći se istorijskim metodom u izlaganju, ostavio je mnogo činjenica značajnih za potpunije sagledavanje i bolje razumevanje jednog od najdinamičnijih razdoblja u novijoj istoriji Južnih Slovena.

Ne mala zasluga pripada Kosti Stojanoviću za širenje i napredak statističke službe. Poslednjih decenija 19. veka u Srbiji je uspostavljena praksa vršenja popisa stanovništva i stoke. Po dolasku na mesto Ministra narodne privrede, Stojanović je okupio grupu, većinom mladih saradnika, angažujući ih na sabiranju i obradi podataka o industriji, saobraćaju, trgovini, bankarstvu i drugom, sa ciljem da dopuni statističku sliku o srpskoj privredi, datu u periodičnim popisima. Iz tog vremena ostala su značajna Metodološka uputstva Ministra narodne privrede za rad na izveštajima za 1906. i 1907. godinu.

Ne sme se zaboraviti da je Kosta Stojanović jedan od pionira na polju obračuna društvenog bogatstva i nacionalnog dohotka u nas. Prvi naš ekonomista koji se posle Majkla Malhola bavio estimacijom makroekonomskih agregata, za Srbiju, bio je upravo on. Uprkos metodološkim slabostima, pripada mu zasluga i u ovom domenu.

Razmatrajući spoljnotrgovinsku poziciju Srbije, Stojanović je otvorio neka značajna pitanja iz domena agrarne ekonomike. Analiza rentabilnosti pojedinih vidova poljoprivredne proizvodnje data u članku Ugovor sa Austro-Ugarskom primer je doprinosa ekonomskoj analizi agrara u Srbiji. Mnoštvo predloga, ideja i inicijativa, između ostalog i da se osnuje Poljoprivredni fakultet, svedoče o širini njegovih ekonomskih pogleda.

Kao dobar praktičar, Stojanović, je imao sposobnost da predvidi glavne tokove budućih zbivanja, da ih unapred razmotri i iskoristi, uključujući privredu Srbije u svetska kretanja. Neke od ideja koje su realizovane²⁴⁾ svedoče o dalekovidom i talentovanom ekonomisti, strategu borbe za privredno osamostaljenje. U prilog tome govori uspeo projekat Zakona o radnjama, na kom se naročito angažovao Kosta Stojanović. Napuštajući usko klasne pozicije, uvidevši ogroman značaj i istorijsku neminovnost razvitka industrijskog proleterijata, sačinio je takav projekat zakona koji je prihvatila i Srpska socijaldemokratska partija.²⁵⁾

Sve što je rečeno o ekonomskom delu Koste Stojanovića pokazuje koliko je neopravdan zaborav u kom se ovaj vredan naučnik našao. Malo je poznato da je bio i jedan od najboljih znalaca dela Ruđera Boškovića, da je prevodio odlomke iz njegovih radova na srpskohrvatski jezik.

Rad Koste Stojanovića na polju prirodnih nauka uglavnom je neispitan. Osim malog broja članaka, od kojih izdvajamo rad dr Dragana Trifunovića²⁶⁾, nije nam poznato da se iko detaljnije bavio analizom Stojanovićevih gledišta o prirodnim naukama i filosofiji. Isto tako, njegov poetski i prevodilački opus potpuno je nepoznat, jer nije privukao ničiju pažnju. Nedavno se pojavila knjiga *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*, Ljubinke Trgovčević, u kojoj se, između ostalog, baca više svetla na političko angažovanje Koste Stojanovića u godinama za vreme i neposredno posle Prvog svetskog rata. Ipak, sve što je o Stojanoviću pisano i objavljeno, nije dovoljno da se stekne celovita slika i da precizna ocena o njegovom životu i radu. Zato smo se opredelili za analizu onoga što zaslužuje najviše pažnje, njegovog ekonomskog dela. Ma koliko da je heterogeno, na momente sadržinski nedorečeno i po strukturi nezavršeno, njegovo ekonomsko-teorijsko delo zaslužuje

mesto ne samo u istoriji nauke. Ono se po metodu, sadržini i dometima javlja kao prethodnica nekim savremenim pristupima u ekonomskoj nauci. Originalnošću teorijskih pogleda i njihovom aktuelnošću, Kosta Stojanović je umnogome prevazišao okvire vremena i sredine u kojoj je stvarao. Pojedina njegova gledišta, i danas, posle više od sedam decenija, podstiču na razmišljanje o mogućim putevima daljeg unapređenja ekonomske teorije. Stojanovićevi teorijski stavovi i primenjeni metod, zahtevaju da se ekonomska nauka definitivno oslobodi epistemološkog uticaja njutnovske mehanike, te da se zauvek odbaci pogrešna i pojednostavljena slika o spontanom, ravnomernom kružnom kretanju, kao putanji društveno-ekonomskih procesa. Određeni koncepti koje je autor preuzeo iz nauke o toploti, u mnogome podsećaju na rezultate do kojih je došla, više godina kasnije, opšta teorija sistema, primenjena u ekonomskoj sferi.

Uprkos zabrudama vulgarnog fizikalizma, Stojanovićevi teorijski pogledi imaju značaja i za savremenu ekonomsku nauku. Ako se ovom doda i neosporna istorijska uloga, koju je on kao praktičar odigrao na polju ekonomske politike, postaje jasno da bi se prema celini ekonomskog dela Koste Stojanovića, s dostojnom pažnjom odnosili i narodi sa mnogo razvijenijom naučnom i kulturnom tradicijom.

U Zemunu

24.oktobra 1987.

NAPOMENE

1) Oko ovog pitanja postoji saglasnost kod svih istoričara ekonomske misli koji su pominjali Stojanovićev rad na polju ekonomske politike.

O. Blagojević, *Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata*, Beograd, 1980. str. 465.

L. Pejić, *Razvoj ekonomske misli u jugoslovenskim zemljama do prvog i u Jugoslaviji između dva svetska rata*. Beograd, 1986, str. 217.

2) "Ipak, ne bi trebalo prenebregavati ni njihov uticaj (uticaj autora bečke škole - R.P.) a još manje uticaj one druge subjektivističke škole, škole matematičke ili lozanske, koja je u Srbiji ovoga vremena imala jednog svog tako značajnog predstavnika kao što je bio Kosta Stojanović". *Ekonomska misao u Srbiji...* str. 435.

3) To što su se i Stojanović i Valras i Pareto služili matematikom može navesti na pogrešan zaključak da su teorijski bliski. No, to nije tačno. O tome je, u sličnoj prilici, govoreći o Kurnou, Šumpeter izuzetno dobro zapazio: "Ali matematski obazovani ekonomisti ne čine nikakvu školu u nekom razumnom smislu tog izraza, ništa više nego ekonomisti koji čitaju talijanski: među matematski obrazovanim ekonomistima mogu postojati i postoje sve razlike u mišljenju za koje se uopće može zamisliti da postoje među ekonomistima - izuzev određene vrste grešaka."

Joseph A. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize*, Zagreb, 1975. str. 800.

4) "Adolph Quetelet (1796-1874) za naš predmet je malo važan ne znam ni jednog ekonomista tog razdoblja čija bi ekonomika pokazivala neki trag njegova uticaja." *Isto*, str 43.

5) Bez obzira što se neke daleko paralele između stavova Šumpetera i Stojanovića mogu naći (v. poglavlje posvećeno ekonomskoj vrednosti), činjenica je da se ova dva teoretičara nisu poznavala. Ipak, profesionalni put im je bio donekle sličan. J. A. Šumpeter, našavši se na mestu Ministra finansija u prvoj posleratnoj austrijskoj republikanskoj vladi bio je suočen sa istim problemom inflacije, kao i Kosta Stojanović, tadašnji Ministar finansija Kraljevine SHS. Ni jedan ni drugi nisu imali većih uspeha u borbi sa inflacijom, iz različitih razloga.

6) Na prvom mestu Knapova kritika Kettleovih stavova u poznatom nemačkom časopisu *Godišnjak za nacionalnu ekonomiju i statistiku*. G. F. Knapp, *Quetelet als Theoretiker*. *Jarbucher fur National economic und Statistik* (1871-72).

7) O ovom detaljnije u napomeni br. 73, u poglavlju posvećenom teoriji vrednosti. Pored navedenih imena, lica koja su se bavila, ovom za ekonomsku teoriju značajnom temom, na koja se pozivaju i Tintner i Sengupta (*Stochastic Economics*), treba dodati ime Nikolasa Đorđeskua - Roegena, posebno zbog prve dve glave njegove studije *The Entropy law and the Economic Process*.

8) Primer je prethodno pomenuta studija Đorđesku - Roegena, ali i niz drugih radova, npr.: Harold T. Davis, *The Theory of Econometrics*, Bloomington, 1941.

J.H.C. Lisman, Econometrics and Thermodynamics: A remark on Davis' Theory of Budgets. *Econometrica* XVII, 1949, str. 59-62

Peru Fransa, Zasnovanost ekonomske nauke na termodinamičnoj inspiraciji. *Ekonomski anali*, 70-71.

9) I u našoj novijoj ekonomskoj literaturi ima pokušaja da se uspostavi veza između ekonomskih i fizičkih fenomena. Ovde se na prvom mestu misli na neke od radova B. Horvata. Govoreći o ekonomskim zakonima, Horvat počinje raspravu iznoseći nekoliko najpoznatijih prirodnih zakona, među kojima su se, ne slučajno, našli i prvi i drugi princip termodinamike.

v. prof. dr Branko Horvat Ekonomski zakoni, u knjizi *25 godina naučnog rada Instituta ekonomskih nauka*, Beograd, 1983. str. VII - XVII.

Daleko zanimljiviji pokušaj uspostavljanja analogije između ekonomije i fizike, isti autor je dao u radu pod naslovom: Certain Similarities between Inertial Systems in Physics and Steadily Growing Systems in Economics, *Ekonomska analiza* 1-2/1973. str. 47-58.

Na ovom mestu radi se o analogiji između uniformno rastućih sistema u privredi i inercijalnih sistema u fizici, pri čemu se fenomeni iz teorije relativiteta prisutni u oba slučaja i ispituju se kroz Lorencove transformacije. Iako ovaj rad nije inspirisan termodinamikom, on se uklapa u kontekst izlaganja veze između ekonomskih i fizičkih fenomena, kao sjajan primer isticanja važnosti dimenzija vremena, kako u fizičkim, tako i ekonomskim sistemima

10) M. Petrović razlikuje dve vrste preslikavanja: konvencionalno i prirodno.

"Konvencionalno preslikavanje je ono pri kome je uzajamnost između sastavaka originala i slike konvencionalna, tj. kad ona sama po sebi ne postoji, već je proizvoljno nametnuta... Takvo bi npr. bilo preslikavanje objekata i činjenica na reči i rečenice, i ovih na pismene ili simboličke oznake; preslikavanje tonova u pogledu njihove visine i trajanja na muzičke note; raznovrsna piktografska, fonološka, alegorička i mnemotehnička preslikavanja. Prirodno preslikavanje je ono pri kome je uzajamnost između sastavaka originala i slike stvarna, tj. kad ona sama po sebi postoji i ne može se proizvoljno menjati... Takvo je međusobno preslikavanje raznovrsnih pojava materijalnog sveta (mehaničkih, fizičkih, hemijskih, bioloških, socioloških i dr.) jednih na druge,

po uzajamnosti koja se sastoji u njihovim zajedničkim pojedinostima, karakterističnim sa gledišta sa kog se posmatra."

M. Petrović, *Metafore i alegorije*. Beograd, 1967. str. 47-48.

11) Svetomir B. Nikolajević, *Istraživanje pradoživljaja- moderna nauka i svet struktura*. SANU - posebna izdanja knj. DLXV. Beograd, 1985. str. 244-271.

12) Zapravo, čitav niz kritičkih zapažanja o matematičkoj fenomenologiji M. Petrovića, koja Svetomir B. Nikolajević iznosi u navedenoj knjizi, mogu se primeniti i na rad Koste Stojanovića.

13) K. Stojanović, *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, str. 116, 261-268.

14) Isto, str. 262.

15) M. Planck, Das Prinzip der Kleinsten Wirkung. *Die Kultur der Gegenwart*. Rd 3. Leipzig, 1914, str. 693-702.

Činjenica je da je Plank ovo objavio četiri godine posle Stojanovićevih radova. Međutim, to govori samo o mogućoj poligenezi ideja dva savremenika u čijim je naučnim i filozofskim sazrevanjima Lajpcig imao bitnu ulogu. Postoji izvesna sličnost u naučnom putu Planka i Stojanovića. Naime, Stojanović je studirao mehaniku i matematiku, a bavio se i ekonomijom, dok je Plank napustio prethodno započete studije ekonomije da bi se posvetio fizici.

16) Đorđesku - Roegen, na primer, posmatra zakon entropije u izvornom fizičkom smislu, otkirvajući njegove implikacije na ekonomske procese, dok Stojanović potpuno "prevodi" fizičke veličine na ekonomske veličine, te govori o drugom principu termodinamike kao o ekonomskom zakonu.

17) M. Petrović, *Elementi matematičke fenomenologije*. Beograd, 1911, str. 733.

18) On smatra da se privredni i kulturni razvitak najjasnije manifestuju i dobro mogu pratiti kroz analizu promena strukture i obima ukupne tražnje, (npr. *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 155. ili *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, str: 151-156). Ovaj stav se mora primiti sa rezervom, jer je problem praćenja društveno-ekonomskog razvoja daleko složeniji od Stojanovićevog poimanja. S druge strane, obim i struktura ukupne tražnje u jednoj ekonomskoj

sredini ne zavise samo od nivoa privrednog i kulturnog razvitka, već i od mnoštva drugih faktora, socijalnog, političkog, ili istorijskog karaktera.

19) Još u samom uvodu *Osnova teorije ekonomskih vrednosti* Stojanović iznosi gledište o kapitalu (shvaćenom u tehničkom smislu) kao najnižem obliku ekonomske energije, tj. kvalitativno najnižem faktoru stvaranja ekonomskih vrednosti. Očigledno je da, iako je pošao od vulgarizovane Rikardove teorije vrednosti (do koje je dospeo kroz radove srpskih ekonomskih teoretičara s kraja XIX veka), on prioritetnu ulogu u stvaranju vrednosti, pripisuje ljudskom radu.

"Kao što u fizici više pojave prelaze lako u niže i pri prelazu se od njih uvek nešto gubi, tako je i ovde sa kapitalom prema vrednostima. Ako u fizici poređamo pojave po stepenu degradacija poslednje mesto će zauzeti toplota, a za redom se nižu druge, kao afinitet, elektricitet itd, do svetlosti. Jedna pojava u drugu prelazi i obratno, ali ako viša pređe u nižu, iz niže se ne može ekvivalentna viša dobiti. Iz rada dobijamo toplotu, ali se iz toplote ne može dobiti sva količina korisnog rada, koji teorija predviđa, jer se mnogo toplote gubi na zračenja i druge pojave, koje za rad nemaju nikakve vrednosti. Ovo isto vredi za odnos kapitala prema radu u ekonomiji. Ovde je kapital po degradaciji sličan toploti." *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*, str. 9. Ovo gledište zasnovano na analogiji ekonomskih i fizičkih veličina se takođe mora prihvatiti sa rezervom, osobito u uslovima dosadašnjeg napretka informatike i tehnike, kada pojedina sredstva za rad više nemaju jednoznačno određenu funkciju u proizvodnom procesu, već su u stanju da sama regulišu svoj rad i da ga prilagode različitim tehnološkim operacijama, tj. mogu da "misle". Ono što je Stojanović imao pred očima, kada je poistovetio kapital u privredi i toplotu u fizici, jesu sredstva za rad nastala u periodu industrijske revolucije. Ona su uprkos velikih mogućnosti povećanja produktivnosti, nosila u sebi jedan jedini unapred određeni način, ili režim upotrebe. Takva sredstva su jedino mogla da se postepeno amortizuju, prenoseći sopstvenu vrednost na novi proizvod, ili kako je to Stojanović slikovito govorio, da kapitali (sredstva za rad) "zrače", podrazumevajući pod zračenjem u ekonomiji, proces amortizacije. "Kapitali zrače kao toplota i zračenjem svojim zagrevaju ekonomske i socijalne sredine, pomažući ih da svojim radom, naslonjenim na zračenje kapitala što više novih vrednosti stvore." *Isto*, str. 8. Ono što je posle takvih sredstava (koja su se na jedan jedini način mogla koristiti) ostajalo, bile su gomile otpadaka, ruševine fabrika i tone pohabanih mašina i alata; slika bliska Stojanovićevoj viziji "toplotne smrti" u fizici.

Prirodnim resursima, prirodnim faktorima proizvodnje, kao i ljudskom radu, karakter i način upotrebe u procesu stvaranja ekonomskih vrednosti nije unapred jednoznačno određen, te postoji mnoštvo alternativa njihovog angažovanja. Jedino se ovakvim rezonovanjem može objasniti zašto je Kosta Stojanović smatrao kapital, u vidu sredstava za rad, najnižim oblikom transformacije ekonomske energije, istovetnim sa toplotom u fizici.

20) Đorđesku-Roegen posmatra ekonomske procese isključivo kao ireverzibilne, tj. praćene porastom entropije. Za ovakvo gledište postoji mnogo više argumenata no za Stojanovićevo.

21) Opširnije izloženo u poglavlju posvećenom teoriji vrednosti. Inače, vezama između termodinamike i ekonomike Đorđesku-Roegen je posvetio više mesta, sažimajući gledišta mnogih ekonomista. v. *The Entropy Law and the Economic Process*, str. 276-330.

22) N. Viner, *Kibernetika i društvo*, Beograd, 1973, str. 21-28.

23) Za greške koje su se javile u metodološkom delu ovog rada skloni smo da verujemo da su nastale u štampi. V. napomenu br. 22, u poglavlju posvećenom teoriji spoljne trgovine.

24) Misli se na gradnju pruge kroz Srbiju i pristaništa na donjem Dunavu, stvaranje domaćeg osiguravajućeg društva, izvozne banke, zanatsko-industrijskih škola itd.

25) Prvi projekat Zakona o radnjama, delo građanskog ekonomiste M. Radovanovića, doživeo je neuspeh zahvaljujući upravo organizovanom srpskom proletarijatu. Našavši se na mestu Ministra narodne privrede, Stojanović se tokom 1907. godine angažovao na izradi boljeg, naprednijeg i humanijeg predloga ovog zakona, koji je posle duže parlamentarne procedure, skoro bez izmena prihvaćen. (v. napomenu br. 103. u poglavlju u teoriji vrednosti K. Stojanovića).

26) Dragan Trifunović, Kosta Stojanović prethodnik i savremenik matematičke fenomenologije Mihaila Petrovića. *Dijalektika* 3-4/1979.

Osim ovog rada, isti autor je još na nekoliko mesta, govoreći o M. Petroviću, pomenuo Kostu Stojanovića. U *Prilozima istoriji prirodnih nauka i tehnike AN SSSR*, naišli smo na osvrt M. Ristića o Kosti Stojanoviću i njegovim pogledima na atomistiku R. Boškovića. M. Ristić, Zabitij trud o Rudžere Boškoviće i atomistike konca XIX v. Voprosi istorii estestvoznaniija i tehniki. Akademia nauk SSSR. V i pusk 3(40). Moskva, 1972.

LITERATURA

- 1) Bajkić, Velimir I. *Istorija srpske trgovinske politike I*, Beograd, 1902.
- 2) Barbi, Anri, *Sa srpskom vojskom*, G. Milanovac, 1986.
- 3) Blagojević, Obren, *Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata*, SANU, Beograd, 1980.
- 4) Božić Ivan, Ćirković Sima, Ekmečić Milorad, Dedijar Vladimir, *Istorija Jugoslavije*. Beograd, 1973.
- 5) Brillouin, L. *Science and Information Theory*, New York, 1956.
- 6) Chevalier, Michel, *Cours d' economie politique*, Paris, 1850.
- 7) Davis, Harold T. *The Theory of Econometrics*, Bloomington, 1941.
- 8) Dimitrijević, Dimitrije, *Privreda i trgovina Nove Srbije*. Beograd 1913.
- 9) Đorđević, Dimitrije, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije, 1906-1911*. Beograd, 1962.
- 10) Đuričić, V M.; Tošić, M. B.; Vegner, A; Rudčenko, P.; Đorđević, dr M.R. *Naša narodna privreda i nacionalni prihod*, Sarajevo, 1927.
- 11) Eberg, K. T. *Nauka o finansijama od dr K.T.Eberga, prof. Univerziteta u Erlangenu* (preveo dr L. Paču). Beograd, 1900.
- 12) Flamarion, Kamilo *Smak sveta* I, II, Niš, 1896.
- 13) Georgescu - Roegen, Nicholas *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge Mass, 1971.
- 14) Grđić, Gojko *Makroekonomski bilansi - njihova geneza i evolucija*. Beograd, 1978.
- 15) Helm, G. *Die Lehre von der Energie*. Leipzig 1887.

- 16) Horvat, Branko Certain Similarities between Inertial Systems in Physics and Steadily Growing Systems in Physics and Steadily Growing Systems in Economics. *Ekonomska analiza* 1-2/1973.
- 17) Horvat, dr Branko Ekonomski zakoni. U knjizi *25 godina naučnog rada Instituta ekonomskih nauka*, Beograd, 1983.
- 18) Janković, Dragoslav O radu srpske vlade za vreme prvog svetskog rata, u knjizi *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Srbije 1915-1918.* Beograd 1976.
- 19) Kanic, Feliks *Srbija - zemlja i stanovništvo.* Beograd, 1985.
- 20) Knapp, G.F. Quetelet als Theoretiker. *Jarbucher fur Nationalokonomic und Statistic* (1871-72)
- 21) Lapčević, Dragiša *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji.* Beograd, 1928.
- 22) Lerner, A. J. *Principi kibernetike.* Beograd 1975.
- 23) Lisman, J.H.C. Econometrics and Thermodynamics A remark on Davis' Theory of Budgets. *Econometrica* XVII, 1949. str. 59-62.
- 24) Malić, dr Dragomir *Termodinamika i termotehnika,* Beograd, 1975.
- 25) Malić, dr Dragomir *Kibernetika termodinamika,* Beograd, 1976.
- 26) Marković, dr Bogdan *Skupoća - ekonomsko socijalna studija.* Beograd, 1920.
- 27) Mihajlović, Vojislav; Glogonjac, Dragoslav *Katalog novca Srbije i Crne Gore.* Beograd, 1973.
- 28) Mijatović, Čedomilj *Nauka o državnom gazdinstvu ili nauka o finansiji po Lorencu Stajnu i drugima,* Beograd, 1869.
- 29) Milovanović, Milovan Đ. *Naši trgovinski ugovori,* Beograd, 1895.

- 30) Mirković, Mijo *Razvoj ekonomske misli u XIX veku*. Beograd, 1938.
- 31) Mitrović, Milovan *Jugoslovenska predratna sociologija*. Beograd, 1982.
- 32) Nikolajević, Svetomir B. *Istraživanje pradoživljaja - moderna nauka i svet struktura*. SANU pos. izd. DLXV. Beograd, 1985.
- 33) Nikolić, Jezdimir S. *Istorija železnica Srbije, Vojvodine, Crne Gore i Kosova*. Beograd, 1980.
- 34) Peru, Fransoa Zasnovanost ekonomske nauke na termodinamičkoj inspiraciji. *Ekonomski anali*, 70-71/1981.
- 35) Pjanić, prof. dr Zoran; Pejić, prof. dr Lazar i grupa autora *Marks - život i ekonomska misao*. Beograd, 1984.
- 36) Pejić, Lazar *Razvoj ekonomske misli u Jugoslaviji do drugog svetskog rata. III* (doktorska disertacija; rukopis) Beograd, 1976.
- 37) Pejić, prof. dr Lazar *Razvoj ekonomske misli u jugoslovenskim zemljama do prvog i u Jugoslaviji između dva svetska rata*. Beograd, 1986.
- 38) Petković, prof. Radivoje M. *Prva niška gimnazija 1878-1968*. Niš, 1972.
- 39) Petrović, Mihailo Jedan pogled na geometriju mase. *Nastavnik*, 7 (1896).
- 40) Petrović, dr Mihailo O matematičkoj teoriji aktivnosti uzroka. *Glas SKAN* (knj. LIX, prvi razred, 22.) Beograd, 1900.
- 41) Petrović, Mihailo; Stojanović Kosta Predstavnički sistem izborni. *Delo*, 39 (1906) str. 36-84.
- 42) Petrović, dr Mihailo *Elementi matematičke fenomenologije*. SKA (pos. izd. knj. 34.) Beograd, 1911.

- 43) Petrović, Mihailo O proporcionalnom predstavljanju. *Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva*, XVI. (1936).
- 44) Petrović, Mihailo *Metafore i alegorije*. Beograd, 1967.
- 45) Planck, Max Das Prinzip der Kleinsten Wirkung. *Die Kultur der Gegenwart*. Bd 3 Leipzig 1914.
- 46) Rakić, Mita *Jedan list iz fizike socijalne (predavanje održano 10. februara 1876. u Građanskoj kasini)*. Beograd, 1877.
- 47) Ristić, M. Zabiti tud o Rudžere Boškoviče i atomistike konca XIX v. Voprosi istorii estestvoznania i tehniki AN SSSR. Vipusk 3(40) Moskva, 1972.
- 48) Roscher, W. *Osnovi narodne privrede* (na srpski preveo V. Jovanović po drugom nemačkom izdanju). Beograd, 1863.
- 49) Schumpeter, Joseph A. *Povjest ekonomske analize* Zagreb, 1975.
- 50) Stojaković, dr Mirko; Trifunović dr Dragan Teorija i praksa matematičke fenomenologije Mihaila Petrovića. *Godišnjak grada Beograda*, knj. XXIII. (1976)
- 51) Stojanović, prof. Kosta *Atomistika - jedan deo filosofije Ruđera Josifa Boškovića*. Niš, 1891.
- 52) Stojanović, Kosta Biografija Ruđera Josifa Boškovića. *Iskra*, Beograd, 1900.
- 53) Stojanović, prof. Kosta *O uvozu i izvozu Srbije - pitanje tretirano novim metodom matematičkim*. Beograd, 1902.
- 54) Stojanović, Kosta Radovi Ruđera J. Boškovića na polju pesničkom, filosofskom i egzaktnim naukama. *Kolo*, 1, Beograd 1903.
- 55) Stojanović, Kosta O matematičkoj fizici (pristupio predavanje na Univerzitetu). *Prosvetni glasnik za 1904*. Beograd, 1905.

- 56) Stojanović, Kosta *Posle svršenih trgovinskih ugovora*. Beograd 1908.
- 57) Stojanović, Kosta *Upoređivanje zajmova (izračunavanje pariteta)*. Beograd, 1909.
- 58) Stojanović, Kosta *Ekonomsko stanje Srbije od okupacije Bosne i Hercegovine do aneksije (od 1878 do 1908)*. Beograd, 1909.
- 59) Stojanović, Kosta *Tumačenje fizičkih i socijalnih pojava*, Beograd, 1910.
- 60) Stojanović, Kosta *Osnovi teorije ekonomskih vrednosti*. SKA Beograd, 1910.
- 61) Stojanović, Kosta Srpska industrija. *Pregled*. Sarajevo, 1910.
- 62) Stojanović, Kosta *Govori i rasprave političko-ekonomske*. sv. I, II, III. Beograd, 1910, 1911, 1920.
- 63) Stojanović, Kosta *Mehanika*. Beograd, 1912.
- 64) Stojanović, Kosta *Uspomena na dvestogodišnjicu rođenja Ruđera Josifa Boškovića*. *Pregled*, Sarajevo, 1912.
- 65) Stojanović, Kosta Dr Mihailo Vujić (nekrolog) *Pregled*, Sarajevo 1913.
- 66) Stojanović, Kosta Posle balkanskog rata. *Pregled*, Sarajevo, 1913.
- 67) Stoyanovitch, Costa Serbia in guerra. *Corriere della Serra*, Milano, mai 1915.
- 68) Stoyanovitch, Costa L'état économique de la Serbie. *Corriere d'Italia*, Milano, juin, 1915.
- 69) Stoyanovitch, Costa Macedonia. *Avanti* juin, 1915.
- 70) Stoyanovitch, Costa Serbia e Italia. *Rivista d'Italia*. Roma, ockt. 1915.
- 71) Stoyanovitch, Costa Les Serbes et les Grecs *Messenger d' Athenes*, jan. 1916.

- 72) Stoyanovitch, Costa La coeur serbe. *Dépêche de Toulouse*. fev. 1916.
- 73) Stoyanovitch, Costa Serbia et Italia. *Idea Nazionale*, marzo, 1916.
- 74) Stoyanovitch, Costa L'heroisme des sokdats serbes. *XX^e siecle*, Paris, mars, 1916.
- 75) Stoyanovitch, Costa La Serbie apres la debacle. *Le Petit Journal de Paris*, mars, 1916.
- 76) Stoyanovitch, Costa Ligue parlamentaire. *L' Temps*, mars, 1916.
- 77) Stoyanovich, Costa La Serbie en guerre. *Petit Marseillais*, avril, 1916.
- 78) Stojanović, Kosta Slom i vaskrs Srbije. (rukopis) Arhiv SANU (10133).
- 79) Stoyanovitch, Costa La France et la Serbie. *Journée industrielle*. Paris, jan. 1918.
- 80) Stojanovitch, Costa *La coincidence des interests politiques et economiques dela nation Jugoslave et de l'Italie*. Bologne, 1918.
- 81) Stoyanovitch, Costa Per l' unione Sud-Slave. *II popolo d'Italia*, feb. 1918.
- 82) Stoyanovitch, Costa II pato antiastriaco di Roma *Tribuna*, avril, 1918.
- 83) Stoyanovitch, Costa *Italia e Yougoslavia*. Roma, 1918.
- 84) Stoyanovitch, Costa Le bloc economique. *Prosveta Almanach*, Geneve, 1918.
- 85) Stoyanovich, Costa L' Autriche-Hongrieet La Serbie. *La Patrie Serbe*. Paris, 1918.
- 86) Stoyanovich, Costa *Les relations economiques de la Serbie avec les pays balkaniques et le pays allies avant et apres la guerre*. Paris, 1919.
- 87) Stoyanovich, Costa *La Mouvement commercial de la Serbie*. Paris, 1919.
- 88) Stoyanovitch, Costa *The Commerce of Servia: a Historical Sketch and Survey*. Rome, 1919.

89) Stoyanovitch, Costa *La Serbie economique a la veille de la Catastrophe de 1915*. Paris, 1919.

90) Stoyanovich, Costa *La Serbie et la liquidation de guerre*. Geneve, 1919.

91) Stoyanovich, Costa *Economic Problems of Serbia*. Paris, 1919.

92) Stoyanovich, Costa *Memoires et Rapports du délégué Costa Stoyanovitch sur les Traites de Paix avec L' Allemagne et ses Allies*. Paris, 1919.

93) Stojanović, Kosta Ekonomsko snaženje Kraljevstva SHS posle evropskog rata. *Jugoslovenska obnova - Njiva* 8. (10.IV 1920) Beograd - Zagreb.

94) Stojanović, Kosta Internacionalna parlamentarna konferencija za trgovinu. *Jugoslovenska obnova - Njiva*, 16, (15.VI 1920) Beograd - Zagreb.

95) Stojanović, Kosta Komunizam (1. i 2. deo) *Misao* knj. 4, sv. 5 i 6, 16.IV 1921. i 16. VIII 1921. Beograd

96) Stojanović, Kosta Rat i progres. *Misao*, knj. 3, sv. 3. i 4, 16. VIII 1920. Beograd

97) Stojanović Kosta Evropski rat i problemi koji su ga izazvali. *Amerikanski srbobran - srpski narodni kalendar za prostu 1922. god.*

98) Stojanović, Kosta *Rasprave i članci iz nauke i filosofije (sv. I)*, Beograd, 1922.

99) Stojković, dr Andrija B. *Razvitak filosofije u Srba 1804-1944*. Beograd, 1972.

100) Šoškić, dr Branislav *Ekonomske doktrine - razvitak i osnove savremene ekonomske analize*. Beograd, 1976.

101) Tintner, Gerhard; Sengupta, Jati K. *Stochastic Economics*. London, 1972.

102) Trgovčević, Ljubinka *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920*. Beograd, 1986.

103) Trifunović, Dragan Kosta Stojanović - prethodnik i savremenik Mihaila Petrovića. *Dijalektika* 3-4/1979.

104) Trifunović, Dragan V. *Letopis života i rada Mihaila Petrovića. 24. april 1868 - 8. jun 1943*. SANU, Beograd, 1969.

105) Trifunović, Dragan *Mihailo Petrović Alas*. Gornji Milanovac, 1982.

106) Tucović, Dimitrije *Sabrana dela*, knj. III, V, Beograd, 1980.

107) Ugričić, Miodrag *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd, 1967.

108) Viner, Norbert *Kibernetika*. Beograd, 1972.

109) Viner, Norbert *Kibernetika i društvo*. Beograd, 1973.

110) Vučo, dr Nikola *Ekonomska istorija sveta od industrijske revolucije do drugog svetskog rata*. Beograd, 1970.

111) Vučjić, dr Mihailo *Načela narodne ekonomije I, II, III*. Beograd, 1895, 1896, 1898.

112) Vujić, dr Mihailo Viktor Mirabo u izdanja Ruđera Boškovića. *Delo*, knj. 7, Beograd, 1895. str. 379-390.

113) Ziber, N. I. *Nova ekonomska teorija (Marksova ekonomska teorija) sv. I i II*. Beograd, 1882, 1887.

114) Žid, Šarl; Rist, Šarl *Istorija ekonomskih doktrina od fiziokrata do naših dana (sv. I)*, Beograd, 1921.

115) Miniarski L. Essai sur la mécanique sociale; l'énergie sociale et ses mensurations *Revue Philosophique* XLIX (1900); str. 265-287.

116) *Ekonomska enciklopedija*. Beograd, 1984.

- 117) *Godišnjak SKA*. XXIV. Beograd, 1910.
- 118) *Istorija srpskog naroda*, knj. VI-1. SKZ, Beograd, 1983.
- 119) *Izveštaji podneseni Ministru narodne privrede o dosadašnjem radu na unapređenju domaće privrede i merama za dalji rad u tom pravcu*. Beograd, 1907.
- 120) *Izveštaj Ministra narodne privrede Kraljevine SHS*, Beograd, 1921.
- 121) *La Serbie Economique 1914 - 1918* Geneve, 1918.
- 122) *Narodna enciklopedija SHS* IV Zagreb, 1929.
- 123) *Pedeset godina Poljoprivrednog fakulteta 1919/20 - 1969/70*. Beograd, 1970.
- 124) *Spomenica o otvaranju Univerziteta*. Beograd, 1906.
- 125) *Srpska akademija nauka i umetnosti 1886 - 1986*. Beograd, 1987.
- 126) *Sto godina Druge beogradske gimnazije 1870 - 1970*, Beograd, 1970.
- 127) *Sto godina Filozofskog fakulteta*, Beograd, 1963.
- 128) *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1915 - 1918*. (Arhiv Srbije) Beograd, 1976.

Pri izradi ovog rada korišćeni su kao izvor i građa:

- spisi i rukopisi iz ostavštine Koste Stojanovića u Muzeju grada Beograda;
- ostavština Koste Stojanovića u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu;
- pisma Koste Stojanovića u Narodnoj biblioteci Srbije;
- fondovi Arhiva SR Srbije i Biblioteke Narodne banke Jugoslavije.

SADRŽAJ

1. Kosta Stojanović u svom vremenu	1
2. Analiza međunarodne trgovine	25
3. Teorija ekonomskih vrednosti	42
4. Iz neobjavljenih rukopsa	80
5. Ekonomska politika	90
6. Zaključak	122
7. Literatura	135